

ISSN (Print) 2709-3077
ISSN (Online) 2709-3085
Индексі 75686

**ИННОВАЦИЯЛЫҚ
ЕУАЗИЯ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

*1998 жылдан бастап шығарыды
Жылына 4 рет шығады*

*Құрылтайшы –
«Иновациялық Еуразия
университеті» ЖШС*

**ВЕСТНИК
ИННОВАЦИОННОГО
ЕВРАЗИЙСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

*Издаётся с 1998 года
Выходит 4 раза в год*

*Учредитель –
ТОО «Иновационный
Евразийский университет»*

**BULLETIN
OF THE INNOVATIVE UNIVERSITY OF EURASIA**

*Founded in 1998
Published 4 times a year*

*Founder –
Innovative University of Eurasia LLP*

№ 1 (81) / 2021

Қаңтар-ақпан-наурыз
29 наурыз 2021 ж.
Январь-февраль-март
29 марта 2021 г.
January-february-march
29 march 2021

***

Павлодар, 2021
Pavlodar, 2021

Бас редактор – Никитин Е.Б., вет. ғыл. д-ры, профессор, Инновациялық Еуразия университетінің ректоры (Қазақстан)

Жауапты хатшы – Д.В. Дьяков, филол. ғыл. канд., доцент (Қазақстан)

Редакциялық алқа

Гуманитарлық ғылымдар

С.А. Шункеева, филология PhD - ғылыми редактор (Қазақстан);

А.С.Адилова, филол. ғыл. д-ры, (Қазақстан);

Т.Л. Бородин, филол. ғыл. канд. (Ресей);

Б.И. Карипбаев, филос. ғыл. д-ры (Қазақстан);

Н.Б. Рудица, әлеум. ғыл. канд., (Қазақстан);

Г.А. Хамитова, филол. ғыл. канд. (Қазақстан);

Л.К. Шотбакова, тарих ғыл. канд. (Қазақстан);

М.Б. Айтмагамбетова, филология маг-рі – техникалық хатшы (Қазақстан)

Педагогика және психология

В.В. Сергеева, пед. ғыл. канд.– ғылыми редактор (Қазақстан);

К.Д. Добаев, пед. ғыл. д-ры, (Қырғызстан);

Е.М. Раклова, психол. ғыл. канд. (Қазақстан);

Л.А. Семёнова, пед. ғыл. канд. (Қазақстан);

А.К. Чалданбаева, пед. ғыл. д-ры, (Қырғызстан);

Н.К. Рамазанова, пед. ғыл. маг-рі - техникалық хатшы (Қазақстан)

Құқық

А.В. Борецкий, заң ғыл. канд.– ғылыми редактор (Қазақстан);

А.М. Джоробекова, заң ғыл. д-ры (Қырғызстан);

С.К. Жетписов, заң ғыл. д-ры (Қазақстан);

Б.М. Нурғалиев, заң ғыл. д-ры (Қазақстан);

Ш.Ф. Файзиев, заң ғыл. д-ры (Өзбекстан);

А.Ш. Хамзин, заң ғыл. д-ры (Қазақстан);

Главный редактор – Никитин Е.Б., д-р вет. наук, профессор, ректор Инновационного Евразийского университета (Қазақстан)

Ответственный секретарь – Дьяков Д.В., канд. филол. наук, доцент (Қазақстан)

Редакционная коллегия

Гуманитарные науки

Шункеева С.А., PhD филологии - научный редактор (Қазақстан);

Адилова А.С., д-р филол. наук (Қазақстан);

Бородин Т.Л., канд. филол. наук (Россия);

Карипбаев Б.И., д-р филос. наук (Қазақстан);

Рудица Н.Б., канд. социол. наук (Қазақстан);

Хамитова Г.А., канд. филол. наук (Қазақстан);

Шотбакова Л.К., канд. ист. наук (Қазақстан);

Айтмагамбетова М.Б., маг-р филологии - технический секретарь (Қазақстан)

Педагогика и психология

Сергеева В.В., канд. пед. наук – научный редактор (Қазақстан);

Добаев К.Д., д-р пед. наук (Қырғызстан);

Раклова Е.М., канд. психол. наук (Қазақстан);

Семёнова Л.А., канд. пед. наук (Қазақстан);

Чалданбаева А.К., д-р пед. наук (Қырғызстан);

Рамазанова Н.К., маг-р педагогических наук - технический секретарь (Қазақстан)

Право

Борецкий А.В., канд. юрид. наук – научный редактор (Қазақстан);

Джоробекова А.М., д-р юрид. наук (Қырғызстан);

Жетписов С.К., д-р юрид. наук (Қазақстан);

Нурғалиев Б.М., д-р юрид. наук (Қазақстан);

Файзиев Ш.Ф., д-р юрид. наук (Узбекистан);

Хамзин А.Ш., д-р юрид. наук (Қазақстан);

Chief Editor - Nikitin E.B., doctor of Veterinary Sciences, Professor, Rector of Innovative University of Eurasia (Kazakhstan)

Executive Secretary - Dyakov D.V., candidate of philological sciences (Kazakhstan)

Editorial team

Humanities

Shunkeeva S., PhD of Philology - scientific editor (Kazakhstan);

Adilova A., doctor of Philology (Kazakhstan);

Borodina T., candidate of philological sciences (Russia);

Karipbaev B., doctor of Philosophy (Kazakhstan);

Ruditsa N., candidate of sociological sciences (Kazakhstan);

Khamitova G., candidate of philological sciences (Kazakhstan);

Shotbakova L., candidate of historical sciences (Kazakhstan);

Aitmagambetova M.B. - master of philology, technical secretary (Kazakhstan)

Pedagogy and psychology

Sergeeva V., candidate of pedagogical sciences - scientific editor (Kazakhstan);

Dobaev K., doctor of Pedagogical Sciences (Kyrgyzstan);

Raklova E., candidate of psychological sciences (Kazakhstan)

Semenova L., candidate of pedagogical sciences (Kazakhstan);

Chaldanbaeva A., doctor of pedagogical sciences (Kyrgyzstan);

Ramazanova N.K., master of pedagogical sciences - technical secretary (Kazakhstan)

Law

Boretsky A., candidate of Law - scientific editor (Kazakhstan);

Jorobekova A., doctor of Law (Kyrgyzstan);

Jetpisov S., doctor of Law (Kazakhstan);

Nurgaliev B., doctor of Law (Kazakhstan);

Fayziev Sh., doctor of Law (Uzbekistan);

Khamzin A., doctor of Law (Kazakhstan);

Экономикалық ғылымдар

О.И. Жалтырова, экономика PhD – ғылыми редактор (Қазақстан);
 Ч.М. Алкадырова, экон. ғыл. д-ры (Қырғызстан);
 М.А. Амирова, экономика PhD (Қазақстан);
 З.А. Арынова, экон. ғыл. канд. (Қазақстан);
 Д.С. Бекниязова, экономика PhD (Қазақстан);
 Л.И. Кашук, экон. ғыл. канд. (Қазақстан);
 Г.О. Абишева, экономика маг-рі – техникалық хатшы (Қазақстан)

Техникалық ғылымдар және технологиялар

М.В. Темербаева, техн. ғыл. канд. - ғылыми редактор, Инновациялық Еуразия университеті (Қазақстан);
 Н.А. Воронина, техн. ғыл. канд. (Ресей);
 Н.М. Зайцева, техн. ғыл. канд. (Қазақстан);
 Д.Ю. Ляпунов, техн. ғыл. канд. (Ресей);
 С.К. Шерьязов, техн. ғыл. д-ры (Ресей);
 Урюмцева Т.И., ветеринария ғыл. канд. – техникалық хатшы (Қазақстан)

Ауыл шаруашылығы, ветеринария ғылымдары және тамақ өнімдерін қайта өңдеу

А.К. Оспанова, канд. биол. наук, профессор – ғылыми редактор (Қазақстан);
 Ж.К. Бахов, техн. ғыл. д-ры (Қазақстан);
 А.К. Булашев, ветеринария ғыл. д-ры (Қазақстан);
 Ж.Б. Исаева, агрономия PhD (Қазақстан);
 С. Михаловский, инжиниринг және нанотехнология PhD (Ұлыбритания);
 Г.К. Сатыбалдиева, биол. ғыл. канд. (Қазақстан);
 Ш.Ш. Хамзина, техн. ғыл. канд. (Қазақстан);
 Е.Ф. Краснопёрова, техн. ғыл. канд. – техникалық хатшы (Қазақстан)

Экономические науки

Жалтырова О.И., PhD экономики – научный редактор (Казахстан);
 Алкадырова Ч.М., д-р экон. наук (Кыргызстан);
 Амирова М.А., PhD экономики (Казахстан);
 Арынова З.А., канд. экон. наук (Казахстан);
 Бекниязова Д.С., PhD экономики (Казахстан);
 Кашук Л.И., канд. экон. наук (Казахстан);
 Абишева Г.О., маг-р экономики – технический секретарь (Казахстан)

Технические науки и технологии

Темербаева М.В., канд. техн. наук – научный редактор Инновационный Евразийский университет (Казахстан);
 Воронина Н.А., канд. техн. наук (Россия);
 Зайцева Н.М., канд. техн. наук (Казахстан);
 Ляпунов Д.Ю., канд. техн. наук (Россия);
 Шерьязов С.К., д-р техн. наук (Россия);
 Урюмцева Т.И., канд. ветеринар. наук - технический секретарь (Казахстан)

Сельскохозяйственные, ветеринарные науки и переработка пищевой продукции

Оспанова А.К., биол. ғыл. канд., профессор – научный редактор (Казахстан);
 Бахов Ж.К., д-р техн. наук (Казахстан);
 Булашев А.К., д-р ветеринар. наук (Казахстан);
 Исаева Ж.Б., PhD агрономии (Казахстан);
 Михаловский С., PhD инжиниринга и нанотехнологий (Великобритания);
 Сатыбалдиева Г.К., канд. биол. наук (Казахстан);
 Хамзина Ш.Ш., канд. техн. наук (Казахстан);
 Краснопёрова Е.Ф., канд. техн. наук – технический секретарь (Казахстан)

Economic sciences

Zhaltyrova O., PhD of Economics - scientific editor (Kazakhstan);
 Alkadyrova Ch., doctor of Economics (Kyrgyzstan);
 Amirova M., PhD of Economics (Kazakhstan);
 Arynova Z., candidate of Economics (Kazakhstan);
 Bekniyazova D., PhD of Economics (Kazakhstan);
 Kashuk L., candidate of Economics (Kazakhstan);
 Abisheva G., master of Economics - Technical Secretary (Kazakhstan)

Technical sciences and technologies

Temerbayeva M., candidate of technical sciences - Scientific Editor, Innovative University of Eurasia (Kazakhstan);
 Voronina N., candidate of technical sciences (Russia);
 Zaitseva N., candidate of technical sciences (Kazakhstan);
 Lyapunov D., doctor of Technical Sciences (Russia);
 Sheryazov S., doctor of Technical Sciences (Russia);
 Uryumtseva T., candidate of technical sciences - Technical Secretary (Kazakhstan)

Agricultural, veterinary science and food processing

Ospanova A., candidate of biological sciences - Scientific Editor (Kazakhstan);
 Bakhov Zh., doctor of Technical Sciences (Kazakhstan);
 Bulashev A., doctor of Veterinary Sciences (Kazakhstan);
 Isaeva J., PhD of Agronomy (Kazakhstan);
 Mikhailovskiy S., PhD Engineering and Nanotechnology (UK);
 Satybaldieva G., candidate of biological sciences (Kazakhstan);
 Khamzina Sh., candidate of technical sciences (Kazakhstan);
 Krasnopyorova E., candidate of technical sciences - technical secretary (Kazakhstan)

Журнал туралы

«Инновациялық Еуразия университетінің Хабаршысы» ғылыми журналы 1998 жылдың қаңтарынан бастап шығарылады журналдың мақсаты - зерттеулердің түпнұсқалық және бұрын жарияланбаған нәтижелерін жариялау, оларды көпшілік алдында талқылауға, отандық және шетелдік ғалымдармен ғылыми байланыстарды дамытуға ықпал ету.

Журналда қоғамдық, гуманитарлық, психологиялық-педагогикалық, техникалық, ауылшаруашылық, ветеринарлық бағыттар бойынша мақалалар жарияланады. Журналдың 6 ғылыми бөлімі бар: «Гуманитарлық ғылымдар», «Педагогика және психология», «Құқық», «Экономикалық ғылымдар», «Техникалық ғылымдар және технологиялар», «Ауылшаруашылық, ветеринария және азық-түлік өнімдерін қайта өңдеу ғылымдары».

Журнал бөлімдерінің тақырыптық навигаторы:

«Гуманитарлық ғылымдар»: Лингвистика. Когнитивті лингвистика. Әлеуметтік лингвистика. Психолінгвистика. Герменевтика. Лингвомәдениеттану. Риторика. Әдебиеттану. Фольклористика. Журналистика. Философия. Антропология. Тарих. Әлеуметтану. Этнография. Саясаттану. Мәдениеттану. Әлеуметтік география. Дінтану. Өнертану.

«Педагогика және психология»: Білім тарихы. Мектепке дейінгі білім беру. Мектеп білімі. Бастауыш жалпы білім беру. Жоғары білім. Білім беруді басқару. Қашықтықтан білім беру. Ақпараттық технологиялар және білім беру. Білім берудің мәдениетаралық аспектілері. Нәсіл, этностық және білім. Дене тәрбиесі. Психология тарихы. Іргелі психология. Педагогикалық психология. Медициналық психология. Тұлға психологиясы. Спорт психологиясы. Отбасы және өмір психологиясы. Шығармашылық психологиясы. Еңбек психологиясы. Қолданбалы психология. Басқару психологиясы.

«Құқық»: Мемлекет және құқық. Конституциялық құқық және әкімшілік құқық. Қаржылық құқық және ақпараттық құқық. Азаматтық құқық және кәсіпкерлік құқық. Еңбек құқығы және әлеуметтік қамсыздандыру құқығы. Табиғи ресурстар құқығы, аграрлық құқық және экологиялық құқық. Қылмыстық құқық, криминалогия және қылмыстық-атқару құқығы. Қылмыстық іс жүргізу құқығы. Жедел-іздістіру қызметі және криминалистика. Сот билігі, прокурорлық қадағалау және құқық қорғау қызметі. Халықаралық құқық. Азаматтық іс жүргізу құқығы.

«Экономикалық ғылымдар»: Экономикалық ғылымдар: тарих, теория, практика. Кәсіпкерлік, инновациялар және инвестициялар. Мемлекеттің стратегиялық мақсаттары мен міндеттері мәнмәніндегі өнімдердің экономикалық дамуының қазіргі заманғы проблемалары. АӨК: аграрлық саясат және шаруашылық жүргізудің экономикалық тетігі. Өнімдер мен қызметтердің сапасы мен бәсекеге қабілеттілігі. Экономиканы цифрландыру. Тауарлар мен қызметтердің аймақтық және жергілікті нарықтары. Экономика, кәсіпорындарды ұйымдастыру және басқару. Қаржы жүйесін дамыту. Демографиялық процестерді басқару. Экономикалық қауіпсіздікті дамыту модельдері. Бухгалтерлік есептің жай-күйі және даму үрдістері. Аудит және қаржылық бақылау теориясы мен практикасы. Экономикалық талдау мен статистиканың қазіргі заманғы мәселелері мен даму жолдары. Салық салудың өзекті мәселелері.

«Техникалық ғылымдар және технологиялар»: Инженерлік жобалау және технологиялар. Аспап жасау, метрология және ақпараттық-өлшеу аспаптары мен жүйелері. Стандарттау, сертификаттау және метрологиялық қамтамасыз ету. Қолданбалы физика және математика. Информатика, Есептеу техникасы және басқару. Робототехника, электротехника, электроника, радиотехника және байланыс. Оптоэлектроника және фотоника. Кибернетика. Энергетика, электр энергетикасы және жылу энергетикасы және энергетикалық ресурстар. Металлургия және материалтану. Машина жасау, Технологиялық машиналар және жабдықтар. Энергетикалық, металлургиялық және химиялық машина жасау. Көліктік, тау-кен және құрылыс машиналарын жасау. Агроинженерлік жүйелердің процестері мен аппараттары. Авиациялық және зымыран-ғарыш техникасы. Көлік, көлік техникасы және технологиясы. Көлік қызметтері, логистика, тасымалдауды ұйымдастыру және көлікті пайдалану. Жеңіл өнеркәсіп, тоқыма және жеңіл өнеркәсіп материалдары мен бұйымдарының технологиясы. Химиялық технология және өнеркәсіп. Инженерлік геометрия және компьютерлік графика. Азық-түлік өнеркәсібі. Адам қызметінің қауіпсіздігі. Биоинженерия, биоинформатика және нанотехнология.

«Ауылшаруашылық, ветеринария және азық-түлік өнімдерін қайта өңдеу ғылымдары»: Өсімдіктер мен жануарлар биотехнологиясы. Дәнді және бұршақты дақылдарды өңдеу, сақтау және өңдеу технологиясы. Ауыл шаруашылығы өсімдіктерінің селекциясы және тұқым шаруашылығы. Өсімдіктерді қорғау. Ауылшаруашылық өсімдіктерін өсіру, селекция және генетика. Жемшөп өндірісі, жануарларды азықтандыру және жем технологиясы. Жеке зоотехния және мал шаруашылығы өнімдерін өндіру технологиясы. Ветеринарлық акушерлік және жануарлардың көбею биотехнологиясы. Ветеринариялық микробиология, вирусология және жұқпалы аурулар. Жануарлардың паразиттік аурулары. Ұсақ үй жануарларының аурулары. Ветеринария ісін ұйымдастыру және экономикасы. Жұқпалы емес ауруларды диагностикалау және жануарларды емдеу. Жануарлардың патологиясы мен морфологиясы. Ветеринариялық экология, санитария, зооигиена және ветеринариялық-санитариялық сараптама. Дәнді және бұршақты дақылдар мен жәрме өнімдерін өңдеу, сақтау және өңдеу технологиясы. Ет, сүт және балық өнімдерінің технологиясы. Тамақ өнімдерінің биотехнологиясы. Функционалды және мамандандырылған мақсаттағы тамақ өнімдерінің технологиясы. Қоғамдық тамақтану өнімдерінің технологиясы.

Журнал қазақ, орыс, ағылшын және басқа да шет тілдерінде отандық, шетелдік авторлардың, жас зерттеушілер мақалаларының қолжазбаларын қабылдайды. Журналдың редакциялық саясаты «көмескі» рецензиялау әдісімен мақалалардың қолжазбаларын сараптауды қамтамасыз етеді, редакциялық алқа жұмысына шетелдік ғалымдарды тартады. Журналдың редакциялық алқасымен Халықаралық деректер базаларында Хирша индексі бар жетекші отандық және шетелдік сарапшылар ынтымақтасады.

Журнал International Standard Serial Number (Paris) халықаралық ғылыми журналдар тізілімінде тіркелген, американдық «Crossref» агенттігінің ғылыми баспагерлер қоғамдастығына кіреді және мақалаларға өзінің DOI-ін беруге құқылы.

Ғылыми журналдың құрылтайшысы «Инновациялық Еуразия университеті» жауапкершілігі шектеулі серіктестігі (ИнеУ). «Инновациялық Еуразия университетінің хабаршысы» ғылыми журналы туралы барлық ақпарат мына сайтта <http://vestnik.ineu.kz> орналастырылған.

О журнале

Научный журнал «Вестник Инновационного Евразийского университета» издаётся с января 1998 года. Цель журнала – предоставить возможность опубликования оригинальных и ранее не опубликованных результатов исследований, содействовать их публичному обсуждению, развитию научных связей с отечественными и зарубежными учёными.

В журнале публикуются статьи по общественным, гуманитарным, психолого-педагогическим, техническим, сельскохозяйственным, ветеринарным направлениям. Журнал имеет 6 научных разделов: «Гуманитарные науки», «Педагогика и психология», «Право», «Экономические науки», «Технические науки и технологии», «Сельскохозяйственные, ветеринарные науки, переработка пищевой продукции».

Тематический навигатор разделов журнала:

«Гуманитарные науки»: Лингвистика. Когнитивная лингвистика. Социолингвистика. Психолингвистика. Герменевтика. Лингвокультурология. Риторика. Литературоведение. Фольклористика. Журналистика. Философия. Антропология. История. Социология. Этнография. Политология. Культурология. Социальная география. Религиоведение. Искусствоведение.

«Педагогика и психология»: История образования. Дошкольное образование. Школьное образование. Начальное общее образование. Высшее образование. Управление образованием. Дистанционное образование. Информационные технологии и образование. Межкультурные аспекты образования. Раса, этничность и образование. Физическое воспитание. История психологии. Фундаментальная психология. Педагогическая психология. Медицинская психология. Психология личности. Психология спорта. Психология семьи и быта. Психология творчества. Психология труда. Прикладная психология. Психология управления.

«Право»: Государство и право. Конституционное право и административное право. Финансовое право и информационное право. Гражданское право и предпринимательское право. Трудовое право и право социального обеспечения. Природоресурсное право, аграрное право и экологическое право. Уголовное право, криминология и уголовно-исполнительное право. Уголовно-процессуальное право. Оперативно-розыскная деятельность и криминалистика. Судебная власть, прокурорский надзор и правоохранительная деятельность. Международное право. Гражданское процессуальное право.

«Экономические науки»: Экономические науки: история, теория, практика. Предпринимательство, инновации и инвестиции. Современные проблемы экономического развития регионов в контексте стратегических целей и задач государства. АПК: аграрная политика и экономический механизм хозяйствования. Качество и конкурентоспособность продукции и услуг. Цифровизация экономики. Региональные и локальные рынки товаров и услуг. Экономика, организация и управление предприятиями. Развитие финансовой системы. Управление демографическими процессами. Модели развития экономической безопасности. Состояние и тенденции развития бухгалтерского учета. Теория и практика аудита и финансового контроля. Современные проблемы и пути развития экономического анализа и статистики. Актуальные вопросы налогообложения.

«Технические науки и технологии»: Инженерное проектирование и технологии. Приборостроение, метрология и информационно-измерительные приборы и системы. Стандартизация, сертификация и метрологическое обеспечение. Прикладная физика и математика. Информатика, вычислительная техника и управление. Робототехника, электротехника, электроника, радиотехника и связь. Оптоэлектроника и фотоника. Кибернетика. Энергетика, электроэнергетика и теплоэнергетика и энергетические ресурсы. Металлургия и материаловедение. Машиностроение, технологические машины и оборудование. Энергетическое, металлургическое и химическое машиностроение. Транспортное, горное и строительное машиностроение. Процессы и аппараты агроинженерных систем. Авиационная и ракетно-космическая техника. Транспорт, транспортная техника и технология. Транспортные услуги, логистика, организация перевозок движения и эксплуатация транспорта. Легкая промышленность, технология материалов и изделий текстильной и легкой промышленности. Химическая технология и промышленность. Инженерная геометрия и компьютерная графика. Пищевая промышленность. Безопасность деятельности человека. Биоинженерия, биоинформатика и нанотехнологии.

«Сельскохозяйственные, ветеринарные науки и переработка пищевой продукции»: Биотехнология растений и животных. Технология обработки, хранения и переработки злаковых и бобовых культур. Селекция и семеноводство сельскохозяйственных растений. Защита растений. Разведение, селекция и генетика сельскохозяйственных растений. Кормопроизводство, кормление животных и технология кормов. Частная зоотехния и технология производства продуктов животноводства. Ветеринарное акушерство и биотехника репродукции животных. Ветеринарная микробиология, вирусология и инфекционные болезни. Паразитарные болезни животных. Болезни мелких домашних животных. Организация и экономика ветеринарного дела. Диагностика незаразных болезней и терапия животных. Патология и морфология животных. Ветеринарная экология, санитария, зоогигиена и ветеринарно-санитарная экспертиза. Технология обработки, хранения и переработки злаковых и бобовых культур и крупяных продуктов. Технология мясных, молочных и рыбных продуктов. Биотехнология пищевых продуктов. Технология пищевых продуктов функционального и специализированного назначения. Технология продуктов общественного питания.

Журнал принимает рукописи статей отечественных, зарубежных авторов, молодых исследователей на казахском, русском, английском и других иностранных языках. Журнал имеет Редакционную политику, обеспечивает экспертизу рукописей статей методом «слепого» рецензирования, привлекает к работе редакционной коллегии иностранных учёных. С редакционной коллегией журнала сотрудничают ведущие отечественные и зарубежные эксперты, имеющие индекс Хирша в международных базах данных.

Журнал зарегистрирован в Международном реестре научных журналов International Standard Serial Number (Paris), входит в сообщество научных издателей американского агентства «Crossref» и имеет право присваивать статьям собственные DOI.

Учредителем научного журнала является Товарищество с ограниченной ответственностью «Инновационный Евразийский университет» (ИнЕУ). Вся информация о научном журнале «Вестник Инновационного Евразийского университета» размещена на сайте <http://vestnik.ineu.kz>.

About the journal

The scientific journal «Bulletin of the Innovative University of Eurasia» has been published since January 1998. The purpose of the journal is to provide the opportunity to publish original and previously unpublished research results, to facilitate their public discussion, the development of scientific relations with domestic and foreign scientists.

The journal publishes articles on social, humanitarian, psychological and pedagogical, technical, agricultural and veterinary fields. The journal has 6 scientific sections: «Humanities», «Pedagogy and psychology», «Law», «Economic sciences», «Technical sciences and technologies», «Agricultural, veterinary sciences and food processing».

Thematic navigator of the journal sections:

«Humanities»: Linguistics. Cognitive linguistics. Sociolinguistics. Psycholinguistics. Hermeneutics. Linguoculturology. Rhetoric. Literature studies. Folkloristics. Journalism. Philosophy. Anthropology. History. Sociology. Ethnography. Political science. Culturology. Social geography. Religious studies. Art history.

«Pedagogy and psychology»: History of education. Preschool education. School education. Primary general education. Higher education. Education management. Distance learning. Information technologies and education. Intercultural aspects of education. Race, ethnicity and education. Physical education. History of psychology. Fundamental psychology. Pedagogical psychology. Medical psychology. Psychology of personality. Sports psychology. Psychology of family and life. Psychology of creativity. Labor psychology. Applied psychology. Psychology of management.

«Law»: State and law. Constitutional law and administrative law. Financial law and information law. Civil law and business law. Labor law and social security law. Natural resource law, agrarian law and environmental law. Criminal law, criminology and penal law. Criminal procedure law. Law enforcement intelligence operations and forensic science. Judicial power, prosecutor's supervision and law enforcement. International law. Civil procedure law.

«Economic science»: Economic sciences: history, theory, practice. Entrepreneurship, innovation and investment. Modern problems of economic development of regions in the context of the strategic goals and objectives of the state. Agroindustrial complex: agrarian policy and economic mechanism of management. Quality and competitiveness of products and services. Digitalization of the economy. Regional and local markets for goods and services. Economics, organization and management of enterprises. Development of the financial system. Demographic management. Economic security development models. State and development trends of accounting. Theory and practice of audit and financial control. Modern problems and ways of development of economic analysis and statistics. Topical issues of taxation.

«Technical science and technology»: Engineering design and technology. Instrumentation, metrology and information-measuring devices and systems. Standardization, certification and metrological support. Applied physics and mathematics. Informatics, computer engineering and management. Robotics, electrical engineering, electronics, radio engineering and communications. Optoelectronics and photonics. Cybernetics. Power engineering, electric power engineering and heat power engineering and energy resources. Metallurgy and materials science. Mechanical engineering, technological machines and equipment. Power, metallurgical and chemical engineering. Transport, mining and construction engineering. Processes and devices of agroengineering systems. Aviation and rocket and space equipment. Transport, transport equipment and technology. Transport services, logistics, traffic organization and transport operation. Light industry, technology of materials and products of textile and light industry. Chemical technology and industry. Engineering geometry and computer graphics. Food industry. Safety of human activities. Bioengineering, bioinformatics and nanotechnology.

«Agricultural, veterinary sciences and food processing»: Biotechnology of plants and animals. Technology of processing, storage and processing of cereals and legume crops. Selection and seed production of agricultural plants. Plant protection. Breeding, selection and genetics of agricultural plants. Feed production, animal feeding and feed technology. Small animal science and technology for the production of livestock products. Veterinary obstetrics and animal reproduction biotechnology. Veterinary microbiology, virology and infectious diseases. Parasitic diseases of animals. Diseases of small domestic animals. Organization and economics of veterinary medicine. Diagnosis of non-communicable diseases and animal therapy. Pathology and morphology of animals. Veterinary ecology, sanitation, hygiene and veterinary and sanitary examination. Technology of processing and storage of cereals and legumes and cereal products. Technology of meat, dairy and fish products. Food biotechnology. Technology of food products for functional and specialized purposes. Food service technology.

The journal accepts manuscripts of articles by domestic, foreign authors, young researchers in Kazakh, Russian, English and other foreign languages. The journal has an editorial policy, provides expert review of manuscripts by blind review, and attracts foreign scholars to the editorial board. The leading domestic and foreign experts with the Hirsch index in international databases collaborate with the editorial board of the Journal.

The journal is registered in the International Register of Scientific Journals International Standard Serial Number (Paris), it is a member of the scientific publishing community of the American agency «Crossref» and has the right to assign its own DOIs to articles.

The founder of the scientific journal is «Innovative University of Eurasia» Limited Liability Partnership (InEU). All information about the scientific journal "Bulletin Of the innovative Eurasian University" is available on the website <http://vestnik.ineu.kz>.

МАЗМҰНЫ. СОДЕРЖАНИЕ

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

Рапишева Ж.Д., Исмадияр З.	
Қазіргі лексикография: даму үрдісі мен бағыттары	10
Сыздықова Д.Т., Ташимова А.Т.	
Абайдың философиялық-дүниетанымдық көзқарастары: тарихи-философиялық аспект	18
Мақала авторлары туралы ақпарат. Сведения об авторах статей	25

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ

Belov A.I., Sirlibayev M.K., Sergeev A.A., Baidildina A.Ye.	
Organization of the educational process on anti-doping support in a sports university	26
Проккопц Е.В.	
Методические аспекты технологии разработки электронных учебных пособий.....	30
Рапишева Ж.Д., Қалиакпарова Н.	
Бастауыш мектепте шет тілін оқытудағы заманауи педагогикалық технологиялар	38
Рапишева Ж.Д., Балгабай А.	
К вопросу использования лингвострановедческих реалий при изучении иностранного языка	44
Мақала авторлары туралы ақпарат. Сведения об авторах статей	49

ҚҰҚЫҚ ПРАВО

Amanbai Zh.B.	
Economic interests of the Republic of Kazakhstan as a state-legal institution: the concept and problems of implementation	50
Қасымова А.К., Жандельдинова М.С.	
К вопросу о сфере применения трудового законодательства в Республике Казахстан	57
Fayziev Sh.F., Boretskiy A.V., Nurgazinov B.K.	
Tactical features of the use of special expertise in the investigation of human trafficking	65
Мақала авторлары туралы ақпарат. Сведения об авторах статей	72

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Арынова З.А.	
Основные направления экономического развития региона через призму влияния пандемии коронавируса	73
Bekniyazova D.S., Saurkubule Zh.L.	
Evaluation of regional competitiveness in economic conditions of Kazakhstan	79
Кувалдина Т.Б., Жалтырова О.И.	
Учетная информация при калькулировании себестоимости продукции промышленного предприятия как элемент управления затратами.....	86
Мақала авторлары туралы ақпарат. Сведения об авторах статей	96

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ И ТЕХНОЛОГИИ

Жайлаубеков М.А., Жайлаубек Е.М.	
Қазақстан жолдарындағы интеллектуальды көлік жүйелерін қолдану	97
Копосова Е.Н., Мазина Ю.И., Жук С.А., Олжабай Д.К.	
Принципы использования орнаментальных мотивов для создания коллекции современной молодежной одежды	103
Plevako A.P.	
Methods for reducing nitrogen oxide emissions in steam generators of thermal power plants	111
Мақала авторлары туралы ақпарат. Сведения об авторах статей	117

**АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ, ВЕТЕРИНАРИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЖӘНЕ ТАМАҚ ӨНІМДЕРІН ҚАЙТА ӨНДЕУ
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ, ВЕТЕРИНАРНЫЕ НАУКИ
И ПЕРЕРАБОТКА ПИЩЕВОЙ ПРОДУКЦИИ**

Sviderskaya D.S., Ovsyannikova V.A., Karabekova A.A., Orazbekova A.A. Prospects for the use of natural food additives in the production of sausage products	118
Tuleubayeva A.T., Ospanova A.K., Beysembay A.Zh. Research of fungal diseases of herbaceous plants exposed from Aksu Ferroalloy Plant	126
Оспанова Т.Б., Комардина Л.С. Бактериологические исследования патогенной микрофлоры при заболеваниях органов дыхания	132
Мақала авторлары туралы ақпарат. Сведения об авторах статей	138

CONTENT

HUMANITIES

Rapisheva, Zh.D., Ismadiyar, Z. Modern lexicography: trends and directions of development.....	10
Syzdykova, D.T., Tashimova, A.T. Philosophical and ideological views of Abai: historical and philosophical aspect.....	18
Information about authors of articles	25

PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Belov, A.I., Sirlibayev, M.K., Sergeev, A.A., Baidildina, A.Ye Organization of the educational process on anti-doping support in a sports university	26
Prokopets, E.V. Methodological aspects of the technology of developing electronic textbooks	30
Rapisheva, Zh.D., Kaliakparova, N. Modern pedagogical technologies in teaching a foreign language in primary school	38
Rapisheva, Zh.D., Balgabay, A. On the issue of using linguistic and regional realities when learning a foreign language	44
Information about authors of articles	49

LAW

Amanbai, Zh.B. Economic interests of the Republic of Kazakhstan as a state-legal institution: the concept and problems of implementation	50
Kasymova, A.K., Zhandeldinova, M.S. On the issue of the scope of application of labor legislation in the Republic of Kazakhstan	57
Fayziev, Sh.F., Boretskiy, A.V., Nurgazinov, B.K. Tactical features of the use of special expertise in the investigation of human trafficking	65
Information about authors of articles	72

ECONOMIC SCIENCES

Arynova, Z.A. The main directions of economic development of the region through the prism of the impact of the coronavirus pandemic.....	73
Bekniyazova, D.S., Caurkubule, Zh.L. Evaluation of regional competitiveness in economic conditions of Kazakhstan	79
Kuvaldina, T.B., Zhaltyrova, O.I. Accounting information when calculating the cost of production of an industrial enterprise as an element of cost management	86
Information about authors of articles	96

TECHNICAL SCIENCES AND TECHNOLOGIES

Zhailaubekov, M.A., Zhailaubek, E.M. Application of intelligent transport systems on the roads of Kazakhstan	97
Koposova, E.N., Mazina, J.I., Zhuk, S.A., Olzhabay, D.K. Principles of using ornamental motifs to create a collection of modern youth clothing.....	103
Plevako, A.P. Methods for reducing nitrogen oxide emissions in steam generators of thermal power plants	111
Information about authors of articles	117

AGRICULTURAL, VETERINARY SCIENCE AND FOOD PROCESSING

Sviderskaya, D.S., Ovsyannikova, V.A., Karabekova, A.A., Orazbekova, A.A. Prospects for the use of natural food additives in the production of sausage products.....	118
Tuleubayeva, A.T., Ospanova, A.K., Beysembay, A.Zh. Research of fungal diseases of herbaceous plants exposed from Aksu Ferroalloy Plant	126
Ospanova, T.B., Komardina, L.S. Bacteriological studies of pathogenic microflora in respiratory diseases	132
Information about authors of articles	138

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

ӘОЖ 81.1
МРНТИ 16

DOI: <https://doi.org/10.37788/2021-1/10-17>

Ж.Д. Рапишева^{1*}, З. Исмадияр¹

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан

*(e-mail: r_zhanat@mail.ru)

Қазіргі лексикография: даму үрдісі мен бағыттары

Аннотация

Негізгі мәселе: Мақалада қазақ лексикографиясының қазіргі жайы мен даму бағыттары қарастырылады. Қазіргі заманғы лексикография салаларының мақсат-міндеттері мен мүмкіндіктері анықталып, сөздік түзудің ғылыми-теориялық және практикалық негіздері сипатталады.

Мақсаты: Лексикография теориясы мен практикасының дамуы лексикографияны тіл білімінің жеке саласы ретінде тану, сөздіктерді құрудың теориялық негізін жасау, сөздіктердің жалпы типологиясы, сөздіктердің макро- және микроқұрылымын анықтау сияқты қажеттіліктерден туындайды. Сондықтан мақалада қазақ лексикографиясының тәжірибесін қорыта отырып, оның жалпы теориялық мәселелерін, даму бағыттарын анықтау, тіл ғылымындағы орнын көрсету мақсаты көзделген.

Әдістері: Зерттеу барысында сипаттамалы әдіс, анализ, синтез жасаудың әдіс-тәсілдері қолданылды.

Нәтижелер мен олардың маңыздылығы: Қазақ лексикографиясының жалпы теориялық, құрылымдық мәселелері зерделенетін ғылыми еңбектерге, қазақ лексикографиясының тарихы бойынша жасалған зерттемелерге, сөздік түзудің тәжірибесі мен ғылыми негіздері қарастырылатын зерттеу еңбектеріне қысқаша шолу жасалады. Авторлар сөздіктерді жасау жұмысында, олардың сапасын арттырудағы лексикография теориясының маңызын, сөздік бірліктерді сөзтізбеге сұрыптап алуда басшылыққа алынатын ұстанымдар құрамын, олардың қызмет ету ерекшеліктерін, зерттеу нысанына сәйкес сөздік түрінің сөзтізбесіне алынатын тілдік бірліктердің сандық және сапалық құрамын, қазақ лексикографиясының теориялық және практикалық мәселелерін, қазақ тілінің сөздіктерін жасаудың ғылыми-теориялық негіздерін белгілеп, оның сөзтізбесін түзудің құрылымдық ерекшеліктерін анықтайды. Сөздік түзудің ғылыми негіздерін, олардың сөзтізбе құрамы мен құрылымдық ерекшеліктерін зерттеудің таза ғылыми тұрғыдан да, қазақ тілін дамытуға бағытталған мемлекеттік бағдарламаларды жүзеге асыру тұрғысынан да маңыздылығын көрсете отырып, мақала авторлары сөздіктердің түзілу заңдылықтары мен сапасы тілдің қазіргі қоғамдағы қызметіне тікелей байланысты деген қорытынды жасайды.

Қазіргі лексикографияның даму үрдісі кез келген сөздікке тән қасиеттерді зерттейтін жалпы лексикографияны және лексикографияның жеке бөлімдерін (оқу, терминологиялық, ономастикалық және т.б.) бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Жалпы лексикография типологияны қолдана отырып, барлық сөздіктердің жалпы (немесе статистикалық тұрғыдан басым) ерекшеліктерін белгілеуі керек, сонымен қатар сөздіктердің қызметі мен қолданылуының жалпы заңдылықтарын зерттеуі керек. Жеке лексикографияда сөздіктің белгілі бір түрінің ішкі құрылымын мен оны жасау әдістерін, сөздіктің белгілі бір түрінің тарихын, сөздіктің белгілі бір түрінің мақсаты мен адресатын зерттейтін бөлімдер болуы керек. Сондықтан лексикограф мамандар лексикографияның одан әрі дамуы болашақта сөздіктердің қолданыстағы түрлерін жетілдіру мен жаңа түрлерін түзуде, күрделі сөздіктердің пайда болуында және лексикографиялық қызметті компьютерлендіруде деп есептейді.

Түйін сөздер: лексикография, сөздік, сөздік түзу, сөздіктің метатілі, компьютерлік лексикография, электрондық сөздік.

Кіріспе

Тіл білімі ғылымы мен лингводидактиканың ара жігінде пайда болған жаңа сала лексикографияның қазіргі таңдағы ең өзекті де күрделі міндеттерінің бірі – лингвистика мен лингводидактиканың даму деңгейін танытатын, белгілі бір оқу кезеңіне, оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес, оқыту мақсатына бағдарланған оқу сөздіктерін түзу болып табылады.

Соңғы кезде лексикография өз дамуының жоғары сатысына көтерілді: сөздіктердің жаңа түрлері қалыптасты, сөздік сипаттамаларының метатілі байыды және жетілдірілді, сөздік адресаттарының әртүрлі мақсаттарын ескере отырып, «сөздік – оқырман» диалогының жаңа принциптері жасалды. Бүгінгі таңдағы лексикографиялық бум қоғамның сөздіктердің ерекше рөлін түсінуімен, сөздік өнімдеріне туындаған практикалық сұраныспен байланысты деуге болады. Соңғы уақыттағы лексикографиялық басылымдардың жиынтығы дәуірдің тілдік келбетін бейнелейді, қазіргі тілдік тұлғаның лексиконындағы

ең маңызды өзгерістерді білдіреді, бұл сөздіктер өздерінің сөйлеу мәдениетін саналы түрде құруға және басқалардың сөйлеу мәдениетін бағалауға қабілетті адамның қалыптасуында ерекше орын алады.

Лексикографияның алдында тұрған міндеттер адам тәжірибесінің әртүрлі салаларын, атап айтқанда аударма, ана тілі және шет тілін оқыту, компьютерлік және ақпараттық-іздістіру жүйесі, мәдениеттану, этнография, кәсіби қарым-қатынас, әлеуметтану, психология және т.б. қамтиды.

Бірақ қазіргі уақытта лексикография лексикографиялық-қолданбалы ғана емес, сонымен бірге ақпараттық-танымдық-әдіснамалық мәселелерді шешу арқылы өз рөлін кеңейте түсуде. Бүгінгі таңда сөздік түзу ғылымы ақпараттық технологияның, яғни компьютерлік тіл білімінің, практикалық ғылыми тәжірибелердің, жалпы және педагогикалық лингвистиканың түйіскен жерінде орналасқан дейді мамандар.

Лексикографиялық жұмыс – халықтың өркениетінің белгілі бір деңгейінің белгісі, ол қоғамдағы өндіріс пен өндірістік қатынастардың жағдайы мен деңгейін, этностың философиялық, саяси, діни, ғылыми-техникалық ойының дамуын, сөздікте сипатталған тілдің тасымалдаушысын белгілейді. Сонымен қатар сөздіктің өзі тарихи дамудың белгілі бір кезеңінде осы қоғам ғылымының жетістігі ретінде көрінеді.

Сөздік әдетте жаңа қажеттіліктерді, жаңа адресатты, қазіргі лингвистикалық көзқарастарды ескере отырып жасалады. Лексикографиялық жұмыс әрқашан салыстырмалы түрде жаңа болып табылады. Тілдік жаңалықтардың лексикографиялық бекітілуі, әдетте, философиялық тұрғыдан объективті және қисынды болатын тілдің дамуынан кешеуілдеп жүретін құбылыс.

Материалдар мен әдістер

Лексикографияның тарихы өз кезегінде сөздіктер мен тұтас лексикографиялық концепциялар тарихы және лексикографияның негізгі мәселелерін шешу тарихы салаларына бөлінеді.

Лексикографияның теориясы сөздік түзу тәжірибесін қорытып, жүйеге салады, сөздіктердің тарихи тұрғыдан қалыптасқан жанрларын жетілдірудің теориялық мүмкіндіктерін ашады. Лексикографияның теориясы лексикографияның тарихына, лексикографиядағы отандық және әлемдік дәстүрлерге, сондай-ақ теориялық зерттеулерге сүйенеді. Лексикографияның теориясы мен тарихы өзара өте тығыз байланыста қарастырылады.

Сөздіктерді жасау жұмысында, олардың сапасын арттыруда лексикография теориясының маңызы айрықша. Лексикография теориясының дәрежесі неғұрлым жоғары болса, сөздіктер де соғұрлым мазмұнды, соғұрлым сапалы болмақ. Сөздіктердің сапасын арттыру сөздік жасау жұмысына қатысты көптеген теориялық және практикалық мәселелер жайында зерттеу жұмыстарын жүргізуді қажет етеді. Олардың ішінде айрықша назар аударатын мәселелер мыналар: сөздің лексикалық мағыналарының типтері, мағына мен қолданыс, сөз мағыналарының сөздікте берілу тәртібі, полисемия құбылысы мен омонимия құбылысының айырмашылығы, фразеологиялық сөз тіркестерінің сөздікте берілу принциптері, сөздікке кіретін туынды сөздердің түрлері және олардың аумағы мен шегі, сөздерге берілетін анықтама (түсіндірме) мен стилистикалық сипаттама т.б. [1; 47].

Нәтижелер

XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басы антропоцентрилік лексикография идеяларын қамтитын бірқатар түбегейлі жаңа лексикографиялық басылымдардың жарық көруімен ерекшеленді. Сөздіктерге жүгіну адамның лексиконын ұйымдастыру туралы, оның жадында сақталған білім жиынтығы туралы объективті түсінік алуға, лексикалық жүйені оның жеке қабылдау призмасы арқылы ұғынуға, тілдің сөздік құрамын зерттеу саласындағы теориялық ізденістерді тілдің сөздік қорын пайдаланушылардың нақты коммуникативті сұраныстарымен байланыстыруға мүмкіндік береді. Тілдің игерілуін ашық түрде тіркейтін соңғы жылдардағы сөздіктер лексиканың нақты динамикасын көруге, қоғамның нақты прогресі мен тілдің дамуын көрсететін аймақтарды, сондай-ақ өткеннің ерекшеліктерін білдіретін жағдайларды анықтауға мүмкіндік береді.

Қазіргі лексикография машиналық деректер банкін кеңінен пайдаланады. Осы негізде лингвистика мен лексикографияның жаңа бағыты – корпустық лингвистика мен компьютерлік лексикография қалыптасты. Сөздіктерді жасаушылар «лексикографиялық кеңістікті» үнемі жаңартып отыруға тырысады, осылайша оқырмандардың – сөздікті пайдаланушылардың жаңа сұраныстары мен талаптарын қанағаттандыруға тырысады. Мысалы, компьютерлік бағдарламалар лексикографияда лингвистиканың қолданбалы бөлімі ретінде белсенді қолданыла бастады. Сөздіктер жасау, ақпаратты сұрыптау, оны кодтау және өңдеу, жедел аудару, синонимдерді таңдау және басқа да маңызды міндеттер аталған бағдарламалар көмегімен тез, жылдам іске асырылады. Ақпараттық технологияларды қолдану лингвистік оқытушылық және аударма қызметіндегі жұмысын едәуір жеңілдетеді.

Қазіргі лексикография жұмысы компьютерсіз мүмкін емес. Лексикографиялық деректерді өңдеудің дәстүрлі әдістері біртіндеп компьютерлік әдістермен алмастырылуда. Қазіргі лингвистикада электрондық сөздіктерді құрастыруда компьютерлік технологияларды қолдану әдістерін зерттеу үшін жаңа бағыт – компьютерлік лексикография саласы қалыптасты. Қазіргі заманғы ақпараттық технологиялар барлық компьютерлік лексикографиялық бағдарламаларды шартты түрде екі топқа бөлуге мүмкіндік береді: 1) сөздіктерді құруға және олардың жұмыс істеуін қамтамасыз етуге қажетті

бағдарламалар (оларды лексикографиялық өнімдерді қолдау бағдарламалары деп те атайды); 2) электрондық сөздіктер мен лексикографиялық мәліметтер базасы.

Компьютермен құрастырылған барлық сөздіктерді де екі топқа бөлуге болады. Бірінші топ баспа (яғни баспадан шыққан) сөздіктерінің электрондық нұсқалары түрінде ұсынылған. Екінші топ бастапқыда электронды форматта жасалған сөздіктерден тұрады, олар компьютерлік бағдарламада қарастырылған қосымша функциялармен сипатталады. Электрондық лексикографиялық өнімдер бірнеше форматта болады: жеке орнатылған бағдарлама, сөздікті басқа бағдарламаларға немесе электрондық ресурстарға біріктіру. Баспа өнімі (баспадан шыққан сөздіктер) сияқты электронды сөздіктер де тақырыбына, мақсатына, қызметіне (функция), көлеміне қарай бірнеше түрге бөлінеді.

Электрондық сөздіктер сөздік мақалалардың автоматтандырылған банктерін және бағдарламалық материалдарға қызмет көрсетуді біріктіреді. Автоматты сөздіктер анықтамалық ақпаратты тез алуға мүмкіндік береді: оның құрамына кіретін бірліктердің кез келген жиілік сипаттамалары; лексиканың әртүрлі категориялары бойынша проекциялар; бірнеше түрлі сөздіктердің материалдарын біріктіру.

Электрондық сөздіктер ыңғайлылығымен, икемділігімен, көптігімен, көлемдігімен, интерактивтілігімен сипатталады. Ыңғайлылық пайдаланушыға кіріс және шығыс тілін өзгертуге мүмкіндік береді. Икемділік қажетті ақпаратты табуы жеңілдетеді. Динамизм сияқты сипаттама сөздікті пайдалану үдерісінде ескірген деректерді үнемі толықтыруға, түзетуге, алып тастауға мүмкіндік береді. Көлемдік сөздіктегі тілдік бірліктердің кез келген санын электронды сөздіктерге қосуды білдіреді. Ұсынылған сөздердің санына байланысты сөздіктер былайша бөлінеді: үлкен (жүз мыңнан астам сөз), орташа (қырық мыңнан астам сөз), кіші (он мыңнан қырық мың сөзге дейін). Бірліктердің мағынасынан басқа да грамматикалық сипаттамалары, сөз құрамы және басқа да ерекшеліктер сипатталады. Интерактивтіліктің мәні әр пайдаланушының қажеттіліктеріне назар аудару болып табылады [2; 183].

Қазіргі компьютерлік технологиялармен жабдықталған заманауи практикалық лексикография гуманитарлық білімнің әртүрлі салаларындағы ақпараттың лексикографиялық сипаттамасына қосылудың маңызды мәселелерін шешуге жақындай түскені анық.

Сөздік түзудің тәжірибесі мен теориясындағы бұрын ғылыми талқыға түспеген мәселелер енді ғылыми зерттеудің нысанына айналып, өзекті, көкейкесті мәселелер қатарынан орын алуда. Солардың бірі – лексикографияның метатілі.

Метатіл термині алғашқы кездері тар мағынада – логика және математика ғылымдарындағы қосалқы, жасанды тіл ұғымында қолданылып келген болатын. Бертін келе терминнің мағынасы кеңейіп, енді ғылым салаларының бәрінде де *нақты ғылым тілі* мағынасында қолданыла бастады.

Зерттеуші Р.Түсіпқалиеваның пікірінше, лексикографиядағы метатіл ұғымы екі түрлі мағынада қолданылады. Бірінші, жалпы, кең мағынадағы *бірінші дәрежелі метатіл* – белгілі бір ұғымға берілетін сипаттаманың тілі. Лексикографияның тіліне көшіргенде бұл сөздік бірліктерге берілетін сипаттаманың тілі, яғни *сөздіктің метатілі* болып шығады [3; 11].

Екінші мағынасы – тіл білімінің жекелеген салалық терминдерін зерттеуде қолданылатын метатіл. Лексикографияның тіліне көшіргенде бұл лексикографияның жалпы салалық атауларының тілі, яғни *лексикографияның метатілі* болып шығады. Лексикографиялық аппарат атауларының тілі сөздіктердің барлық түрлеріне қатысты. Лексикографияның ғылыми мәселелерін сөз ету үшін оның ғылыми аппаратымен таныс болу керек. Демек, лексикографияның метатілі – лексикографияның кілті іспеттес, негізгі, жалпы мәселе [3; 12].

Сөздіктің метатілі – *анықтамалардың, түсініктемелердің, сілтемелердің, шартты белгілердің, қосалқы деректердің, дәйектеме материалдардың, т.б. осылар тәрізді түсіндірме құралдарының тілі*. Сөздіктің метатілі қарастыратын мәселелер қатарына: сөздік мақаланың құрылымы, сөздік дефиницияның түрлері, сөздік бірліктерді түсіндірудің принциптері (параметрлік талдау) жатады [3; 13].

Әрбір лексикографиялық туындының өзіндік ерекшеліктеріне байланысты оны жоспарлаудың, инструкциясы мен проспектісін жасаудың, сөздікті түзу ісін ұйымдастырудың өзгешеліктері болатыны белгілі.

В.В.Морковкиннің тұжырымдауы бойынша, сөздік проспектісі мынадай негізгі бөліктерден тұрады: 1) сөздіктің мақсаттары мен міндеттерін баяндау; 2) нақты адресатты көрсету; 3) сөздіктің композициясын сипаттау; 4) сөздіктің сөзтізбесін сипаттау (сандық және сапалық); 5) сөздік мақаланың құрылымын сипаттау; 6) сөздік мақаланың жекелеген элементтерін жүйелі түрде, бірте-бірте, ретімен және толық сипаттау; 7) белгілерді, қабылданған қысқартуларды, шартты таңбаларды сипаттау; 8) дереккөздерді (соның ішінде лексикографиялық та) көрсету; 9) қосымшаларды сипаттау [1; 55-56].

Тілдік бірліктердің лексикографиялық сипаттамасы жағынан оқу сөздіктерінің басым бағыты антропоцентрлік болып табылады. Лингвоцентрлік сөздіктер – бұл тілге арналған сөздіктер. Олардың басты міндеті – қол жетімді тілдік фактілерді тіркеу, сипаттау және бағалау. Антропоцентрлік сөздіктер – «адамға арналған» сөздіктер. Олардың басты міндеті – адамға, біріншіден, тілді санамен байланысты қалыптастыру, екіншіден, тілді тиімді пайдалануға көмектесу. Осыған байланысты антропоцентрлік тәсілдің екі жағын атап көрсетуге болады:

– «адамдағы сөздік» – «*словарь в человеке*» (адам сол тілдің тұтынушысы, сол тілде сөйлеуші ретінде);

– «сөздіктегі адам» – «человек в словаре» (сөздікте адамды бейнелеудің объективтілік дәрежесі) [1; 132-133]. Бұл аспектілер әлі де зерттеуді қажет етеді.

Сөздік жасау тәжірибесі тіл туралы білімнің барлық жиынтығын ұсынудың жаңа оңтайлы және қолжетімді тәсілдерін анықтады. Сөздікті пайдаланушылардың әртүрлі топтары – лингвист ғалымдар, қазақ, орыс тілдерін үйренетін шетелдіктер, шет тілін үйренетін оқушылар мен студенттер, оқу үдерісінде, кәсіби салада және тіпті бос уақытта туындайтын нақты сұрақтарға жауап іздеп сөздіктерге жүгінетін тілді қолданушылар сөздіктерге жүгіну барысында әртүрлі мәселелерді шешетінін ескеру қажет.

Кейбір лингвистер аударма немесе екі/көп тілді лексикография терминдерін қолданады. Аударма лексикографиясының негізгі мазмұны бір тілдің тілдік бірліктерін екіншісінің (басқалардың) көмегімен беру, сипаттау болып табылады. Аударма лексикографиясы әртүрлі тілдердің элементтері арасында балама қатынастар орнатуға арналған. Демек, аударма лексикографиясы аударма сөздіктер туралы мәселелерді қарастырады.

Соңғы уақытта оқу лексикографиясы кеңінен дамуда, оның мазмұны оқу мақсатындағы лексиканы сипаттаудың теориялық және практикалық аспектілері болып табылады. Оқу лексикографиясы тек оқу (оқыту) сөздіктерін жасаумен ғана емес, сонымен қатар лексикалық минимумдарды құрастырумен де айналысады.

Қоғамдық құбылыс ретінде сөздікті белгілі бір қоғамда, белгілі бір жерде және уақытта өмір сүретін әлеуметтік, таптық, касталық, топтық ұғымдар жүйесі саналатын идеологиядан бөліп қарауға болмайды.

Белгілі бір мағынада сөздік өнім ретінде ғана емес, сонымен бірге қоғам идеологиясының векторы ретінде де саналады. Тілдік бірліктерді қолдану қоғамның идеологиялық және мәдени қалыптасуына байланысты. Сөздікте, яғни мәдениеттің айнасында қоғамдық қатынастар өзінің барлық алуан түрлілігінде көрінеді. Алайда лексикографтың көзқарастары биліктің немесе қоғамның «бүкіл» идеологиялық көзқарасына қайшы келген кезде сөздіктің авторы үшін ол қоғамдағы үстемдік ететін идеологияға қарсы күресетін құралға айналады. Қалай болғанда да, сөздік, кез келген әдеби шығарма сияқты, толығымен «идеологиялық тұрғыдан таза» бола алмайды, өйткені лексикографиялық еңбек сол қоғамда пайда болады, сол қоғамда өмір сүреді, сол қоғам мүшелеріне қызмет етеді.

Талқылау

Қазақ лексикографиясындағы сөздіктердің түзілім тарихына арналған алғашқы еңбектердің бірі – М. Малбақовтың «Қазақ лексикографиясының тарихы» атты зерттеуі [4]. Аталған жұмыста XVIII ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың басында жазылған лексикографиялық туындылар қарастырылады. Сонымен қатар зерттеуде аталған кезеңдегі сөздіктердің сөзтізбе құрамы мен сөздік мақала құрылымы, атаулардың лексика-семантикалық құрамы баяндалады. Сөздіктер мен олардың авторларының қазақ лексикографиясы тарихындағы орны айқындалады.

Сөздік лексикологиясында сөздіктің түріне, типіне, жанрына, жасалу мақсатына, адресатына, көлеміне байланысты тілдік бірліктерге жасалатын алуан түрлі сипаттаманың әдіс-тәсілдері, лексикографиялаудың заңдылықтары ескеріліп, айқындалады. Тілдік және метатілдік құбылыстарды лексикографиялаудың қажеттеріне бағдарлай түсіндіру қамтамасыз етіледі. Осыған қажетті әдістемелік шешімдердің типтік үлгілері ұсынылады. М. Малбақовтың пікірі бойынша, лексикалық бірліктердің сөздіктерде лексикографиялану заңдылықтары маңызды болып табылады. Лексикалық бірліктер санатына жеке-дара бірліктер де, тұтас бір топ, категориялар, жүйені қамтитын күрделі бірліктер де кіреді [5; 37].

Зерттеуші М. Малбақов ағылшын лексикографиясындағы тілүйренімдік мақсаттағы түсіндірме сөздіктердің «мектепке дейінгі балаларға арналған, бастауыш мектептегі балаларға арналған, орта мектеп оқушыларына арналған, студенттерге арналған, от басында қолдануға арналған, жұмыс орнында қолдануға арналған, кітапханада қолдануға арналған, жол-жөнекей қолдануға арналған («жол ашар», «қалта сөздіктері») дегендей, түрлі дәреже-деңгейлерде жасалып отырғандығын» жазады. Ғалым сөздіктердің осындай алуан түрлерін жасауға негіз болатын басты ұстанымның – градуалдылық екендігіне тоқтала отырып, аталмыш ұғымның мәнін ашады: «Латын тіліндегі «адым, қадам» мағынасындағы *gradus* сөзі мен ортағасырлық латындағы *gradarius* «ақырын адыммен жүруші, асықпайтын», *gradatim* «қадам сайын, бірте-бірте, ақырын-ақырын», *gradatio* «бірте-бірте биіктеу, ақырын көтерілу», *gradualis* «басқыш сайын, бірте-бірте» сөздерімен төркіндес градуалдылық ұстанымының негізінде тілдің жүйелілік қасиеттерін кеңейте көрсету, «тілді үйрену процесін сатылы түрде, үздіксіз жүргізу, оны бірте-бірте күрделендіру» ұғымы жатыр. Градуалды сипаттама біріне бірі кірігетін сөздіктер сериясы түрінде жүзеге асады» [6; 93]. Ғалым өз ойын «осы тәрізді сатылы тілүйренім сөздіктерін жасау – қазақ лексикографиясы үшін де қажетті іс екендігі даусыз» деген түйінмен аяқтайды. Оқу сөздігінің көп түрін жасауға болады. Қазақ тілін үйренушілерге арналып жасалатын осындай градуалды сөздіктер қажет. Алайда олардың ғылыми негізде жасалуы, қазақ тілінің лексикалық негізін құрайтын базалық лексиканы қамтуы шарт. Қазақ тілінің лексикалық негізі инвариант қызметін атқарады.

Сөз үнемі қолданыста болғандықтан, оның бүгінгі сипаттамалары, оны сөйлеушінің бүгінгі қабылдауы тек өткен ғасырларда ғана емес, сонымен қатар алдыңғы бір-екі онжылдықта байқалған

сөздермен сәйкес келмеуі мүмкін. Сондықтан сөздің қолданыстағы қызметінің барлық ерекшеліктерін көрсете отырып, лексикограф сөздіктің болашақ оқырманын көре білуі керек, сөзді таза синхронды қабылдаумен анықталған маңызды сипаттамаларын көруі керек. Әртүрлі сөздіктердегі сөздің пайда болу уақытын, адресатқа прагматикалық қатынасын ескере отырып, сипаттамасы сөздіктің құрамында да, анықтамалардың сипатында да, бағалау жазбаларында да, иллюстрациялық материалда да көрінетін сөздік идеологиясымен тығыз байланысты. Бұл фактор бүгінде өте маңызды және гуманитарлық білім беру жүйесінде ескерілуі керек, өйткені жаһандық әлеуметтік өзгерістер жағдайында мағыналардың идеологиялық компоненттерінің жоғалуы ХХ ғасыр мәдениетінің көптеген мәтіндерін дұрыс қабылдауға кедергі болып табылады.

Қоғамдық нарықтық қатынастар жағдайында адамның ойлау қабілеті мен қолының өнімі ретінде лексикографиялық жұмыс қолданушының қажеттіліктерін, таралу жағдайларын, сұраныстарын ескеруді, сондай-ақ нарықта ілгерілеуді болжау мен және т.б. жан-жақты талдауды қажет ететін өнімге (тауарға) айналады. Сондықтан, ең алдымен, көптеген елдердің жағдайын ескере отырып, мемлекеттік және коммерциялық басылымдарды түбегейлі ажырату керек. Сөздіктің коммерциялық басылымы, сайып келгенде, моральдық және қаржылық пайда түсіретін іс, онымен Еуропа мен Америка мемлекеттерінің көптеген баспалары айналысады, қазіргі Ресей мен Қазақстанның да сөздік шығару тәжірибесінен орын алған.

Коммерциялық сөздік стратегиясында «сөздік соғыстары» деген ұғым бар, ол нарықтағы лексикографиялық жұмыстар арасындағы бәсекелестікті білдіреді. Мысалға Англиядағы Джонсон (Johnson) және Бэйли (Bailey) сөздіктері арасындағы «соғыстарды» келтіруге болады, сондай-ақ Шеридан (Sheridan) мен Уокер (Walker); Америкада Вебстер (Webster) және Вустер (Worcester) сөздіктері арасындағы, КСРО-да Ушаков пен Ожегов сөздіктері арасындағы тартыстар. Нарықтағы кез келген өнім сияқты сөздік нарықтық кеңістіктің белгілі бір бөлігін жаулап алуға қатысады, осыған байланысты лексикографиялық жұмыстардың бәсекелестігі жетілдірілген сөздік материалдардың пайда болуына себін тигізеді.

Қазіргі заманғы лексикография пайдаланушының қажеттілігіне негізделеді. Мамандар сөздіктердің коммуникативті маңыздылығы туралы былай дейді: «Лексикограф қоғам, яғни сөйленістің (речь) ұжымдық тасымалдаушысы мен индивидуум арасындағы делдал ретінде әрекет етеді, ол сөздікке сілтеме жасай отырып, лексикографқа сұрақ қоятын адам. Лексикографтың (ұжымдық білімнің тасымалдаушысы) жауаптары сөздіктің оқырманы үшін міндетті қағида, ереже ретінде қабылданады, өйткені сөздік жеке білім мен бүкіл ұжымның білімі арасындағы алшақтықты жоюға арналған» [7; 12].

Бүгінгі таңда түрі, көлемі, бағыты бойынша әртүрлі жаңа лексикографиялық басылымдар пайда болды. Біз қазақ тілінің қазіргі сөздіктерінің тізімі 200-ден асатынын анықтадық. Мысалы, жаңа сөз, жаңа ұғым атауларымен толыққан, 106 000 сөзден тұратын біртұтас қазақ тілінің үлкен түсіндірме «Қазақ сөздігі» – қалың жұртшылықтың тіл мәдениетін арттыратын, тілтанымдық білімдерін жетілдіретін құрал ретінде жарық көрді. Бірнеше рет шыққан «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі», он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі», «Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі», тағы басқа толып жатқан жаңа сөздіктер оқырман қолына тиді. Соңғы кезде қазақ тілінің салалық сөздіктері интернет кеңістікке бейімделіп келеді. Олар түрлі электрондық сөздіктер ретінде көптің қажеттілігін өтеп жатқан sozdik.kz, soylem.kz, lugat.kz, e-zerde.kz/terms/, mtdi.kz/tusindirme-sozdik т.б. сайттарда орналасқан. А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында жасалып жатқан «Қазақ тілінің тіркесімдер сөздігі», «Қазақ тілінің жарыспалы сөздер сөздігі», т.б. сөздіктің жобалары қазіргі сөздік түзу талаптарын қанағаттандыратын лексикографиялық еңбектерге қосылатыны сөзсіз.

Қорытынды

Лексикографиялық жұмыс – халықтың өркениетінің белгілі бір деңгейінің көрсеткіші, ол қоғамдағы өндіріс пен өндірістік қатынастардың жағдайы мен деңгейін сипаттайды, этностың, яғни сөздікте сипатталған тілді тұтынушының философиялық, саяси, діни, ғылыми-техникалық ойының дамуын көрсететін дереккөз саналады. Сонымен қатар сөздіктің өзі мәдениет туындысы, тарихи дамудың белгілі бір кезеңіндегі қоғам ғылымының жетістігі ретінде көрінеді. Сауатты, заман талабына сай жасалған сөздіктер халық тарихына бейнелеу өнері немесе музыка туындылары сияқты халықтың рухани мұрасы ретінде кіреді. Сөздік – ұлттық мәдениеттің өнімі болып табылады. Ол пайдаланушының сөздікке қоятын негізгі сұрақтарына жауап береді: мен сөзді дұрыс айтамын ба, сөзді немесе тіркесті дұрыс қолданамын ба, бұл сөздің басқа тілге аудармасы дұрыс па және т. б. Тіл үнемі дамып, өзгеріп отыратындықтан, сөздік те «уақытша» феномен. Ол қазіргі немесе тарихи (этимологиялық) сөздік болсын, әрдайым тілді оның дамуының белгілі бір кезеңінде көрсетеді.

Компьютерлік лексикография қолданбалы лингвистиканың жаңа және бұрыннан қалыптасқан саласы болып табылады. Қазіргі лингвистер әртүрлі типтегі электронды сөздіктерді белсенді түрде жасайды әрі қолданады. Компьютерлік лексикографиялық жұмыстарды құрастыру бойынша жұмыс әзірлеушіден белгілі бір кезеңдерді сақтауды талап етеді. Біріншіден, сіз негізгі материалды жинап, сөздік мақалалар жазуыңыз керек. Екіншіден, сөздіктің жалпы тұжырымдамасын әзірлеу, бағдарламалық мүмкіндіктерді ескере отырып, сөздікке қойылатын талаптарды анықтау қажет. Үшінші кезең – бұл компьютерлік қосымшаны тікелей бағдарламалық қамтамасыз ету, ыңғайлы интерфейс құру және навигация құру. Төртінші кезеңде сөздік тәжірибеде сынақтан өткізіледі. Осы кезеңдер бойынша жұмыс

істеу филологтың сөздік түзу, жасаудағы жұмысын едәуір жеңілдетеді, қолдануға өте ыңғайлы және толық бағдарламалық өнім жасауға мүмкіндік береді.

Сөздіктердің сандық және сапалық жағынан өсуі лексикография ғылымының дамуымен және лингвистиканың барлық жетістіктерін сөздік түрінде көрсетуге деген ұмтылысымен ғана емес, сонымен қатар сыртқы әлеуметтік-мәдени себептермен де түсіндіріледі: әртүрлі ақпарат көздерінің маңыздылығының артуы, авторлардың адресат факторын мүмкіндігінше ескеруге тырысуы. Сонымен қатар қазіргі сөздік жасау ісіндегі коммерциялық компоненттің де маңызды екендігін ескерген жөн.

Соңғы онжылдықтардағы таза академиялық саладағы лексикография қоғамның қажеттіліктеріне тез жауап беретін әлеуметтік мобильді салаға айналды, бірақ бұл ұтқырлықта көбінесе өзінің бастапқы қасиеттерін жоғалтуы мүмкін. Соңғы уақыттағы лексикографиялық басылымдардың жиынтығы дәуірдің тілдік келбетін бейнелейді, қазіргі тілдік тұлғаның лексиконындағы ең маңызды өзгерістерді білдіреді; бұл сөздіктер халықтың мәдени жадын сақтауда, тілдік ұжымның құзыретті мүшесін қалыптастыруда ерекше орын алады.

Сонымен, тіл білімінде лексикография туралы идеялардың дамуына талдауды қорытындылайтын болсақ, үш маңызды ұстанымды атап өтуге болады: 1) «лексикография» термині ғылыми айналымда XIX ғасырдың соңғы ширегінде пайда болды; 2) терминге берілген тұжырымдаманың мазмұны ғылымның қолданбалы аспектісінен теориялық аспектісіне қарай дамыды; 3) XX ғасырдың соңғы ширегінде лексикография тіл білімінің дербес саласы ретінде қалыптасты; 4) тіл ғылымының саласы ретінде лексикография лексикология, семасиология, стилистика, этимология, фонология және т.б. сияқты лингвистикалық пәндермен тығыз байланысты болғанымен, аталған салалардың зерттеу нәтижелерін пайдаланғанымен, көбінесе кейбір мәселелерді шешуде олардан озып та кетеді. Демек, лексикография дербес ғылым саласы, әмбебап ғылым ретінде өз даму бағытын алды деп қорытындылауға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Морковкин В.В. Основы теории учебной лексикографии: дис. ... д-ра фил. наук. – М., 1990. – 280 с.
- 2 Шляхова А.В. Электронный словарь и его специфика // Вестник Тюменского государственного университета. – 2008. – № 1. – С. 181-185.
- 3 Түсіпқалиева Р. Қазақ лексикографиясы: екітілді шағын сөздіктердің құрылымы : фил. ғыл. канд. дис. автореф. – Алматы, 2007. – 24 б.
- 4 Малбақов М. Қазақ лексикографиясының тарихы : фил. ғыл. канд. дис. – Алматы, 1992. – 152 б.
- 5 Малбақов М. Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері. – Алматы: Ғылым, 2003. – 357 б.
- 6 Малбақов М. Шағын тілүйренім сөздігінің минимум құрамы туралы // Тілтаным. – 2008. – № 1. – Б. 87-95.
- 7 Складневская Г.Н. Антропоцентрическая лексикография: идеи и практика // Лексикография. Язык. Речь. – София, 2013. – С. 95-104.

REFERENCES

- 1 Morkovkin, V. V. (1990). *Osnovy teorii uchebnoy leksikografii* [Fundamentals of the theory of educational lexicography]. Doctor's thesis. Moskva [in Russian].
- 2 Shliakhova, A. V. (2008). *Elektronnyy slovar' i yego specifika* [Electronic dictionary and its specifics]. *Vestnik Tjumenskogo gosudarstvennogo universiteta – Bulletin of Tyumen State University*, 1, 181-185 [in Russian].
- 3 Tüsipqaliev, R. (2007). *Qazaq leksikografiasy: ekitildi shağyn sözdikterdiñ qūrylymy* [Kazakh lexicography: structure of bilingual dictionaries]. Extended abstract of candidate's thesis. Almaty [in Kazakh].
- 4 Malbaqov, M. (1992). *Qazaq leksikografiasynyñ tarihy* [History of Kazakh lexicography]. Candidate's thesis. Almaty [in Kazakh].
- 5 Malbaqov, M. (2003). *Bir tildi tüsindirme sözdiktij qūrylymdyq negizderi* [Structural foundations of a monolingual explanatory dictionary]. Almaty: Ğylym [in Kazakh].
- 6 Malbaqov, M. (2008). *Shağyn tilyyrenim sözdiginiñ minimum qūramy turaly* [About the minimum composition of a small dictionary]. *Tiltanym – 2008*, 1, 87-95 [in Kazakh].
- 7 Sklyarevskaya, G.N. (2013). *Antropocentricheskaya leksikografiya: idei i praktika* [Anthropocentric Lexicography: Ideas and Practice]. *Leksikografiya. Yazyk. Rech'*. – Lexicography. Tongue. Speech. Sofija [in Russian].

Ж.Д. Рапишева¹, З. Исмадияр¹

¹Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, Казахстан

Современная лексикография: тенденции и направления развития

В статье рассматриваются состояние и направления развития современной казахской лексикографии. Определены цели, задачи и возможности современных отраслей лексикографии, описаны научно-теоретические и практические основы составления словарей. Развитие теории и

практики лексикографии обусловлено потребностями признания лексикографии отдельной областью языкознания, разработкой теоретической основы создания словарей, общей типологией словарей, определением макро- и микроструктуры словарей. Поэтому целью данной статьи является обобщить опыт казахской лексикографии, выявить ее общетеоретические проблемы, направления развития, показать ее место в лингвистической науке. В ходе исследования использовались описательный метод, методы анализа и синтеза.

Авторы сделали обзор научных трудов, в которых изучаются теоретические и практические проблемы казахской лексикографии, исследований по истории казахской лексикографии, а также работ, в которых рассматриваются опыт и научные основы составления словарей. Авторы отмечают значение теории лексикографии в создании словарей, повышении их качества, выбора основных принципов при сортировке словарных единиц в словаре, особенности их функционирования, количественный и качественный состав языковых единиц, подлежащих включению в соответствующий вид словаря согласно предмету исследования,

обозначают теоретические и практические проблемы казахской лексикографии, научно-теоретические основы создания словарей казахского языка, определяют научно-теоретическую и практически прикладную стороны современной лексикографии как науки о языке.

Указывая на важность изучения научных основ составления словарей, их состава и структурных особенностей, как с чисто научной точки зрения, так и с точки зрения реализации государственных программ, направленных на развитие казахского языка, авторы статьи делают вывод о том, что закономерности и качество составления словарей напрямую зависят от основных функций языка в современном обществе.

Положение дел в современной лексикографии позволяет говорить о выделении общей лексикографии, изучающей свойства, присущие любому словарю, и частных разделов лексикографии (учебная, терминологическая, ономастическая и т.д.). Общая лексикография должна устанавливать общие (или статистически преобладающие) черты всех словарей с помощью типологии, а также исследовать общие закономерности функционирования и использования словарей. Частная лексикография должна содержать разделы, изучающие внутреннее устройство данного типа словаря и методы его создания; историю данного типа словаря; предназначение и адресат данного типа словаря. Поэтому специалисты в области лексикографии считают, что перспективы дальнейшего развития лексикографии видятся в совершенствовании существующих и создании новых типов словарей, появлении комплексных словарей и компьютеризации лексикографической деятельности.

Ключевые слова: лексикография, словарь, метаязык словаря, компьютерная лексикография, электронный словарь.

Zh.D. Rapisheva¹, Z. Ismadiyar¹

¹Academician E.A. Buketov Karaganda University, Kazakhstan

Modern lexicography: trends and directions of development

The article examines the state and directions of development of modern Kazakh lexicography. The goals, objectives and possibilities of modern branches of lexicography are determined; the scientific-theoretical and practical foundations of compiling dictionaries are described.

The development of the theory and practice of lexicography is due to such needs as the recognition of lexicography as a separate area of linguistics, the development of a theoretical basis for the creation of dictionaries, a general typology of dictionaries, the definition of the macro - and microstructure of dictionaries. Therefore, the purpose of this article is to summarize the experience of Kazakh lexicography, to identify its general theoretical problems, directions of development, to show its place in linguistic science.

The study used a descriptive method, analysis and synthesis methods.

A brief overview of scientific works is made, which study general theoretical and practical problems of Kazakh lexicography, research on the history of Kazakh lexicography, as well as works that consider the experience and scientific foundations of compiling dictionaries. The authors note the importance of the theory of lexicography in creating dictionaries, improving their quality, choosing the basic principles when sorting vocabulary units in a dictionary, the peculiarities of their functioning, the quantitative and qualitative composition of linguistic units to be included in the corresponding type of dictionary according to the subject of research, denote the theoretical and practical problems of Kazakh lexicography, scientific and theoretical foundations for creating dictionaries of the Kazakh language, determine the scientific, theoretical and practically applied aspects of modern lexicography as a science of language.

Pointing to the importance of studying the scientific foundations of compiling dictionaries, their composition and structural features, both from a purely scientific point of view, and from the point of view of the implementation of state programs aimed at the development of the Kazakh language, the authors of the article conclude that the patterns and quality of compiling dictionaries directly depend on the basic functions of the language in modern society.

The state of affairs in modern lexicography makes it possible to talk about the allocation of general lexicography, which studies the properties inherent in any dictionary, and particular sections of lexicography (educational, terminological, onomastic, etc.). General lexicography should establish common (or statistically dominant) features of all dictionaries using typology, as well as explore the general patterns of functioning and use of dictionaries. Private lexicography should contain sections that study the internal structure of this type of dictionary and methods for its creation; history of this type of dictionary; purpose and addressee of this type of dictionary. Therefore, experts in the field of lexicography believe that the prospects for the further development of lexicography are seen in the improvement of existing and creation of new types of dictionaries, the emergence of complex dictionaries and the computerization of lexicographic activities.

Keywords: lexicography, dictionary, dictionary metalanguage, computer lexicography, electronic dictionary.

Қолжазбаның редакцияға келіп түскен күні: 18.01.2021 ж.

ЭОЖ 1.177
МРНТИ 02

DOI: <https://doi.org/10.37788/2021-1/18-24>

Д.Т.Сыздыкова¹, А.Т. Ташимова^{1*}

¹Инновациялық Еуразия университеті, Қазақстан Республикасы

*(e-mail: a_tashimova@bk.ru)

Абайдың философиялық-дүниетанымдық көзқарастары: тарихи-философиялық аспект

Аңдатпа

Негізгі мәселе: авторлар ұлы ойшыл және гуманист Абай Құнанбаевтың философиялық-дүниетанымдық идеяларын қарастырған.

Мақсаты: Абай Құнанбаев шығармашылығының талдауы жеткіліксіз аспектілерінің бар екенін көрсетті, алайда мәселенің барлық аспектілерін толық қамтуға үміттенбей, авторлар Абай Құнанбаевтың "Қара сөздер" жұмысының материалында Абайдың философиялық-дүниетанымдық көзқарастарының табиғаты мен мәнін зерттеуге әрекет жасады.

Әдістер: авторлар ұлы Абай "Қара сөздерінің" философиялық мазмұнын талдауға назар аударды. Мақалада рухани және ғылыми-теориялық мәдениеттің қазіргі деңгейіне сәйкес келетін философиялық әдістеме қолданылады. Авторлар абстрактіліктен нақтылыққа өрлеу, нақты тарихшылық принципі (тарихи және логикалық бірлік) сияқты ғылыми әдістерді жүзеге асырды. Нақты тарихшылық тақырыптың тарихын зерттей отырып, тарихи дамып келе жатқан объектінің (үрдістің) логикасын қарастырады, бұл принцип тарихи үрдістің белсенді көрінуіне ықпал етеді. Тарихшылық тарихи үрдістің мәнін оның тұжырымдамалар жүйесінде қалыптасуы мен дамуы тұрғысынан бақылап, жаңғыртады.

Нәтижелері және олардың маңыздылығы: Абай шығармашылығы әлемдік мәдениетте ерекше орын алады, ол рухани мәдениетті жаңа сатыға көтерді, қазақ болмысының бейнесінің жаңа үлгілерін берді. Абай қазақтардың дәстүрлі мәдениетіндегі барлық нәрседен түбегейлі ерекшеленетін жаңа дүниетанымды, жаңа ойлауды, жаңа құндылықтарды негіздеді деп санаймыз. «Қара сөздер» еңбегінде сын объектісі дәстүрлі қазақ қоғамы, қазақтың өзі болып табылады. Сын сындарлы сипатқа ие, нәтижесінде жалпыадамзаттық проблемалар, жақсылық, адамгершілік, жанашырлық, мейірімділік, еркіндік және жауапкершілік идеялары көтеріледі. Абай «Қара сөздер» жұмысындағы дәстүрлі тәсілге қарағанда еңбек ұғымына жаңа көзқарас қалыптастырады. Ұлы ойшыл адамның, жеке тұлғаның қалыптасуы мен дамуындағы еңбектің ролін көрсетті, бұл еңбек пен іс-әрекеттің арқасында білімді, ғылымды түсінуге болады, сонымен бірге ұлы ойшыл еңбекті өмір сүру құралы ретінде түсінді. Абай дінге жаңа көзқарас білдірді, соқыр сенімге ол исламды ақылға қонымды зерттеуді қарсы алды, «иманды қасиетті нәрсе ретінде ғана емес, оны саналы дәлелдермен қалай қорғау және нығайту керектігін де біледі».

Біз Абай кемелді, шынайы, мінсіз адамның жаңа идеалын жасады, білімге ұмтылған «толық адам» адамгершілік адам болып табылады, таңдау және жауапкершілік еркіндігін мойындайды деп санаймыз. Ұлы гуманистің адамгершілік кодексі: «Адам бол», бұл осы әлемде шарлау және таңдау жасау қабілетін білдіреді.

Түйін сөздер: адам, «толық адам», өмір, өлім, намыс, рухани құндылықтар.

Кіріспе

2020 жылы 10 тамызда Қазақстан пандемия жағдайында қарамастан әлемдік деңгейдегі ұлы ойшылдың мерейтойын атап өтті. 2020 жылғы 30 мамырда Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Абай Құнанбайұлының 175 жылдық мерейтойын мерекелеу туралы жарлыққа қол қойды. Ағартушының бірегей мұрасы оның шығармашылығында, философиялық шығармаларында, қара сөздері мен идеяларында жатыр.

Абай Құнанбаевтың философиялық-дүниетанымдық көзқарастарын қалыптастырудың алғышарттары, ең алдымен, әрине, ауызша халық шығармашылығы, ақындар, жыраулар, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, афоризмдер шығармашылығы, оларды Абай өзі тұжырымдады, міне олар: «Қайраны жоқ көлден без, қайыры жоқ елден без» [1; 73], «Қалауын тапса, қар жанады» [1; 100]. «Биік мансап – биік жартас, ерінбей еңбектеп жылан да шығады, екпіндеп ұшып қыран да шығады...», «Дүние – үлкен көл, заман – соққан жел, алдыңғы толқын – ағалар, артқы толқын – інілер, кезекпенен өлінер, баяғыдай көрінер», «Жаман дос – көлеңке, басыңды күн шалса, қашып құтыла алмайсың; басыңды бұлт алса, іздеп таба алмайсың» [1; 110].

Абай Құнанбаевтың философиялық-дүниетанымдық көзқарастарының қалыптасуының алғышарты орыс мәдениеті және батыс мәдениеті болып табылады. Абай орыс тілі мен әдебиетін зерттеді, Семей кітапханасының тұрақты келушісі болды (бұл туралы О.А. Сегізбаевтың «Қазақ философиясы» кітабында айтылған), Абай «философиялық ойдың ежелгі, орыс және еуропалық

классиктерінің» еңбектерімен танысады [2]. Мұны жиырма жетінші сөз дәлелдейді (Сократ бойынша), бұл сөзде Абай Сократтың шәкірті, ғалым Аристодиммен диалогын көрсетеді, сонымен қатар Абай Гомер, Софокл, Зевксис және басқалардың есімдерін атайды. Абай Сократ сияқты өз халқын ояту үшін өзінің өмірлік миссиясын түсінеді:

«Қалың елім, қазағым! Қайран жұртым!

Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың.

Жақсы менен жаманды айырмадың,

Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың?» [1; 27].

Халықтың өмірі мен тұрмысы бейнеленген өлеңде ойшыл халықты адамның қадір-қасиетін түсіретін жамандықтардан арылуға, надандықпен, жалқаулықпен, ысырапшылдықпен күресуге және рухани жетілуге ұмтылуға шақырады, адамның даму перспективаларын көрсетуге тырысады, халықтың көзін ашады. Абай қазіргі қазақ болмысын сынайды, онда жалған құндылықтар шығып кетеді, ал шынайы құндылықтар қабылданбайды немесе екінші жоспарға кетеді. Абай Құнанбаевтың философиялық-дүниетанымдық көзқарастарының қалыптасуының алғышарты Шығыс поэзиясы болып табылады, Навои, Фирдоуси, Шамси, Хамза шығармашылығымен кейінірек ол Конфуций, Лао цзы, Будда, Қожа Ахмет Яссауи шығыс философиясымен танысады [3].

Абай Құнанбаевтың шығармашылығын талдау шағын аспектілердің бар екенін көрсетті, алайда Абай шығармашылығының толық ашылуын талап етпей, біз осы жауапты тақырыптың кейбір жақтарына ғана тоқталамыз, олар әлі де қажет екенін куәландырады:

– «Қара сөздері» еңбегінде Абайдың философиялық-дүниетанымдық идеяларын зерттеу.

Материалдар және әдістер

Абайдың шығармашылық мұрасын өлеңдер, поэмалар, «Қара сөздер» философиялық проза, аудармалар, ән әуендері ұсынады. Бұл мақаланың авторлары тек бастапқы дереккөздерді қолданды. Абай Құнанбаевтың философиялық-дүниетанымдық көзқарастарын талдау мақала авторларының дереккөздерді зерттеуінің арқасында мүмкін болды. Бұл орайда Абайдың «Қара сөздері» атты еңбегі ерекше маңызға ие болды.

Авторлар «Қара сөздер» жұмысының философиялық мазмұнын талдауға назар аударды. Сонымен қатар, мақалада рухани және ғылыми-теориялық мәдениеттің қазіргі деңгейіне сәйкес келетін философиялық әдістеме қолданылды. Авторлар абстрактіден нақтыға көтерілу, нақты тарихшылық принципі (тарихи және логикалық бірлік) сияқты ғылыми әдістерді жүзеге асырды. Нақты тарихшылық тақырыптың тарихын зерттей отырып, тарихи дамып келе жатқан объектінің (үрдістің) логикасын қарастырады, бұл принцип тарихи процестің белсенді көрінуіне ықпал етеді. Тарихшылық тарихи үрдістің мәнін оның тұжырымдамалар жүйесінде қалыптасуы мен дамуы тұрғысынан бақылап, жаңғыртады.

Талқылау

Абай Құнанбаевтың «Қара сөздері» – адамзаттың философиялық-әдеби ескерткіші. Авторлар жүргізген жұмыстың талдауы Абай өзінің «Қара сөздері» еңбегінде білімнің, ғылымның күшін және танымның маңыздылығын көрсеткенін ашты, ойшыл, «Білгенінді берік ұстап, білмегенінді тағы да сондай білсем екен деп үміттенген құмар, махаббат пайда болады. Сонда әрбір естігенінді, көргенінді көңілің жақсы ұғып, анық өз суретімен ішке жайғастырып алады» деп жазды [1; 102]. Абай танымға құштар адам ғылымды меңгереді деп жазған, алайда ойшылдың пікірінше, бұл жерде бір ғана ұмтылыс жеткіліксіз, өйткені білім алу процесі жүйеге бағынуы тиіс, бұл ретте әрбір адам өзі үшін ғылымның не үшін қажет екенін анықтауы тиіс. Абайдың пікірінше, ғылым еңбек пен ізденісті қажет етеді. Егер адам ғылымға құмар болса, онда білімнің алшақтығын ашу мен жою – бұл рахат, ойшыл отыз екінші сөзде жазған және мұндай сатып алудан басқа құнды ештеңе жоқ. Абай ақиқатты іздеу жолдарын көрсетеді, Адам құбылыстардың мәнін түсінуге тырысқан кезде ғылым мен білімді меңгереді. Ойшылдың пікірінше, ақыл мен иман адамды қозғайды, Абай, ақиқат жерден және адам оған ақылмен барады, ал шындық Алладан және адам оны сенімге қабылдайды, деп есептейді. Абай ғылымға байлық, даңқ және құрмет үшін баратындарға сын тұрғысынан қарайды, яғни пайдакүнемдік мақсаттарды көздейді, ал егер байлық пен даңқ адамға қажырлы еңбектің нәтижесі ретінде келсе, әрине, адам тек күшейе түседі, сондықтан ойшыл, әлемдік тәртіптің мәнін түсіндіретін ғылымнан шеттегу шектен тыс надандықты береді деп есептеді. Абайдың ғалымдар мен ойшылдар туралы пайымдаулары қызық, Абайдың пікірінше, ойшыл – көптеген ғылымдар саласында терең білімі бар ғалым, ол отыз сегізінші сөзінде былай жазады: «Әрбір ғалым – хакім емес, әрбір хакім – ғалым» деп тұжырымдайды [1; 124].

Егер Абай Құнанбаевтың дүниетанымын қарастыратын болсақ, онда ол атеист емес, ол Аллаға, Пайғамбарға сенген, бірақ ол соқыр сенуші емес, бұл туралы келесі сөздер айтады, «Ғамалус-салих ғадаләтті уә мархамәтті болмақ күллі тән бірлән қылған құлшылдықтардың ешбірі ғадаләтті, мархаматты бермейді. Көзің күнде көреді намаз оқушы, ораза тұтушылардың не халәттә екендіктерін, оған дәлел керек емес. Бәлкі ғадаләт барша ізгіліктің анасы дүр. Ынсап, ұят – бұл ғадаләттен шығады» [1; 120], сонымен қатар Абай өз нанымдарында ақылға сүйенуге ұмтылды. Он үшінші сөзінде ойшыл Аллаға қызмет етудің екі түрі бар екенін атап өтті, «Әуелі – не нәрсеге иман келтірсе, соның хақтығына ақылы бірлән дәлел жүргізерлік болып, ақылы дәлел - испат қыларға жараса, мұны якини иман десе керек. Екіншісі - кітаптан оқу бірлән яки молдалардан есту бірлән иман келтіріп, сол иман келтірген нәрсесіне соншалық

берік боларға керек» [1; 81]. Он екінші сөзінде Абай «Кімде-кім жақсы-жаман ғибадат қылып жүрсе, оны ол ғибадаттан тыюға аузымыз бармайды, әйтеуір жақсылыққа қылған ниеттің жамандығы жоқ қой дейміз. Ләкин, сондай адамдар толымды ғибадатқа ғылымы жетпесе де, қылса екен. Бірақ оның екі шарты бар, соны білсе екен. Әуелі – иманның итқиғатын махкамлемек керек, екінші – үйреніп жеткенше осы да болады ғой демей, үйрене берсе керек. Кімде-кім үйреніп жетпей жатып, үйренгенін қойса, оны құдай ұрды, ғибадаты ғибадат болмайды» екендігіне назар аударады [1; 80-81].

«Қазақ философиясы» кітабында авторлар Абай өзінің дүниетанымы мен дүниетанымы бойынша деизмге жақын деп тұжырымдайды [4]. Осы ұстанымды негіздеу үшін, бір жағынан, Абай қоршаған әлемнің адам санасынан тыс өмір сүру ақиқатын қуаттап, қолдады деп айтуға болады, қырық үшінші сөзде ойшыл, сыртқы дүниені тану көзбен көріп, құлақпен дыбыстарды тыңдай отырып, заттарға қолымен тигізіп, мұрнымен дем алып, дәмін тілмен айқындай отырып, адам қоршаған әлем туралы түсінік алады деп жазған, сонымен қатар ол Аллаһтың әлемді жаратуы туралы мәлімдейді, бірақ сонымен бірге Абай адамдардың белсенді қызметін көрсетеді «Миллион хикмет бірлән жасалған машина, фабрик адам баласының рахаты, пайдасы үшін жасалса, бұл жасаушы махаббат бірлән адам баласын сүйгендігі емес пе?» [1; 118].

Философияда даму – бұл материалдық және идеалды объектілердің қайтымсыз, бағытталған, тұрақты өзгеруі болып табылады. Уақыт даму үрдістердің маңызды сипаттамасы. Әрбір даму нақты уақытта жүзеге асырылады.

Абай Құнанбаев «Қара сөздер» еңбегінде диалектикалық тұжырымдаманы дамыту идеясын жүзеге асыра отырып, әлемнің өзгеріп, дамып келе жатқандығы туралы жазды. Даму идеясын ойшыл табиғат туралы отыз сегізінші сөзінде айтқан: «Күн қыздырып, теңізден бұлт шығарады екен, ол бұлттардан жаңбыр жауып, жер жүзінде неше түрлі дәндерді өсіріп, жемістерді өндіріп, көзге көрік, көңілге рахат гүл-бәйшешектерді, ағаш-жапырақтарды, қант қамыстарын өндіріп, неше түрлі нәбатәттәрді өстіріп, хайуандарды сақтатып, бұлақтар ағызып, өзен болып, өзендер ағып дария болып, хайуандарға, құсқа, малға сусын, балықтарға орын болып жатыр екен. Жер мақтасын, кендірін, жемісін, кенін, гүлдер гүлін, құстар жүнін, етін, жұмыртқасын; хайуандар етін, сүтін, күшін, көркін, терісін; сулар балығын, балықтар иқрасын, хатта ара балын, балауызын, құрт жібегін – хәммасы адам баласының пайдасына жасалып, ешбірінде бұл менікі дерлік бір нәрсе жоқ, бәрі – адам баласына таусылмас азық ...» [1; 117–118].

Абай шығармашылығында адам мәселесі басты орын алады. Осы тұрғыда ол шығыс философиясының дәстүрін жалғастырды, адам өмірінің мәні туралы ойлады, ескі өмір салтын сынға алды, қазақтарды белсенділікке, жауапкершілікке шақырды.

Идеалды адам білімге ұмтылады, ойшыл мұндай адам күніне бір рет немесе аптасына бір рет «алғаннан бергі өмірді қалай өткіздің екен, не білімге, не ахиретке, не дүниеге жарамды, күнінде өзін өкінбестей қылықпен өткізіппісің? Жоқ, болмаса, не қылып өткізгеніңді өзін де білмей қалыппысың?» туралы есеп беру керек деп жазды... [1; 84], ақылды адам айналасындағы әлемді біледі және адамдарға пайда әкелуге тырысады «есті адам, орынды іске қызығып, құмарланып іздейді екен дағы, күнінде айтса құлақ, ойланса көңіл сүйсінгендей болады екен», ақымақ адам «Есер кісі орнын таппай, не болса сол, бір баянсыз, бағасыз нәрсеге қызығып, құмар болып, өмірінің қызықты, қымбатты шағын итқорлықпен өткізіп алады екен-дағы, күнінде өкінгені пайда болмайды екен» жақсы көреді [1; 83].

Идеалды адам міндетті түрде моральдық адам, жақсылық пен жамандықты ажыратады, оның болмысының (тіршіліктің) негізі еңбек болып табылады. Абай екінші сөзінде қазақтардың ескі өмір салтына сын көзбен қарады. Ұлы ойшыл замандастарының өмірін, құндылықтарын, мұраттарын сынға алды, қазақтардың өмір салтын басқа халықтардың өмір салтымен салыстыра отырып, дәстүрлі қазақ өмір сүру тәсілінің артта қалғанын көрсетті. Ұлы гуманистті сынау сындарлы болып табылады, ол қазақтардың дәстүрлі идеялары мен құндылықтарын сынға алып қана қоймай, оларға прогресс білдіретін жана пікірлерді қарсы қойды, қазақтарды қызметке, белсенділікке және жеке жауапкершілікке шақырды.

Абай «Қара сөзіндердің» екінші сөзінде көптеген халықтар еңбек ету, сауда жасау қабілетімен қазақтардан озғанын атап өтті. Ойшылдың пікірінше, еңбек адамның, жеке тұлғаның қалыптасуында үлкен маңызға ие, еңбек – адам болмысының негізі, оны Абай өте жақсы түсінеді және ол қазақтардың санасына еңбектің жаңа түсінігін енгізуге тырысады. Абай былай деп жазды: «Енді қарап тұрсам, сарттың екпеген егіні жоқ, шығармаған жемісі жоқ, саудагерінің жүрмеген жері жоқ, қылмаған шеберлігі жоқ. Өзіменен өзі әуре болып, біріменен бірі ешбір шаһары жауласпайды! Орысқа қарамай тұрғанда қазақтың өлісінің ахиреттігін, тірісінің киімін сол жеткізіп тұрды. Әке балаға қимайтұғын малыңды кірелеп сол айдап кетіп тұрды ғой. Орысқа қараған соң да, орыстың өнерлерін бізден олар көп үйреніп кетті. Үлкен байлар да, үлкен молдалар да, ептілік, қырмызылық, сыпайылық – бәрі соларда.

Ноғайға қарасам, солдаттыққа да шыдайды, кедейлікке де шыдайды, қазаға да шыдайды, молда, медресе сақтап, дін күтуге де шыдайды. Еңбек қылып, мал табудың да жөнін солар біледі, салтанат, әсем де соларда» [1; 68].

Абай бекершілікті, қорқақтықты, өзімшілдікті, бекершілікті, жалқаулықты сынға алды, он төртінші сөзінде ұлы ойшыл ар-намысын жоғалтқан және ұят сезінбейтіндерді, өлшем сезімін жоғалтқан адамдарды адам деп айту қиын екенін атап өтті. Ойшыл үшін ең бастысы – рухани қасиеттер. «Тірі адамның жүректен аяулы жері бола ма? Біздің қазақтың жүректі кісі дегені – батыр кісі дегені. Онан

басқа жүректің қасиеттерін анықтап біле алмайды. Өртүрлі істе адам баласын өз бауырым деп, езіне ойлағандай оларға да болса игі еді демек, бұлар – жүрек ісі, асықтық та – жүректің ісі. Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды. Амалдың тілін алса, жүрек ұмыт қалады» [1; 82].

Бір жағынан, Абай адамның, тұлғаның қалыптасуы мен дамуындағы еңбектің рөлін көрсетті, еңбектің, қызметтің арқасында білімді, ғылымды түсінуге болады, сонымен қатар ұлы ойшыл еңбекті өмір үшін құрал, оның болмысының негізі ретінде де түсінді, сондықтан жиырма бесінші сөзінде Абай бұл туралы былай жазды: «Мал тапса, қарын тояды. Онан соң, білім түгіл өнер керек екен. Соны үйренейін не балама үйретейін деп ойына жақсы түседі» [1; 92].

Он төртінші сөзінде Абай жүректен туылатын адамгершілік (адамсүйгіштік), қайырымдылық, жанашырлық сияқты ең жақсы адами қасиеттерді атайды.

Отыз сегізінші сөзінде Абай «шынайы сенуші адам үш қасиетке: білімге, адалдық пен жанашырлыққа ие болуы керек» деп жазды, сонымен қатар ол үш нәрседен аулақ болу керек екенін көрсетеді – бұл надандық (білімнің болмауы), жалқаулық (бастаманың болмауы, қорқақтық) және зұлымдық (адамгершілікке қарсы, адамдарға жамандық жасауға бейім). Бұл жамандықтарды қалай жоюға болады және оларға не қарсы тұруға болады? Ұлы ойшыл және гуманист – Абай оларды жою және туған халқына деген махаббатпен, әділдікке қол жеткізуге көмектесетін біліммен қарсы тұру мүмкін деп есептейді [1; 128].

Абай былай деп жазды: «Адамшылықтың алды – махаббат, ғадалат, сезім. Бұлардың керек емес жері жоқ, кіріспейтұғын да жері жоқ» [1; 142]. Сонымен қатар, ұлы ойшыл адамның таңдау еркіндігі мен адамның жауапкершілігін мойындады. Ж.М. Әбділдин былай деп жазды: «Абай ұлы гуманист ретінде адам бостандығын, адам таңдау еркіндігін, адам жауапкершілігін мойындайды» [5; 295]. Абай осы дүниедегі адамның мәртебесін анықтай отырып, адамның өмірдегі орны оның еңбегімен, іскерлігімен, білімімен анықталатынын, оған бұл орынды ешкім бермейтінін және он сегізінші сөзінде бір адамның екіншісінен немен ерекшеленетінін атап өтеді, ол рухани қасиеттерді – бұл ақыл, эрудиция, ар-ождан және сүйкімділік деп атайды.

Осылайша, ұлы ойшыл ағартушылық, ақыл-ой және білім идеясын адам өмірінің барлық аспектілерін анықтайтын адам өмірінің негізгі принциптері ретінде жаңаша қарастырады.

Нәтижелері

1. Абай шығармашылығы әлемдік мәдениетте ерекше орын алады, ол рухани мәдениетті жаңа сатыға көтерді, қазақ болмысының бейнесінің жаңа үлгілерін берді.

2. Ұлы ойшыл қазақтардың дәстүрлі мәдениетіндегі барлық нәрседен түбегейлі ерекшеленетін жаңа дүниетанымды, жаңа ойлауды, жаңа құндылықтарды негіздеді. Сын сындарлы сипатқа ие, нәтижесінде жалпыадамзаттық мәселелер, жақсылық, адамгершілік, жанашырлық, мейірімділік, еркіндік және жауапкершілік идеялары көтеріледі.

3. Абай «Қара сөздер» жұмысындағы дәстүрлі тәсілге қарағанда еңбек ұғымына жаңа көзқарас қалыптастырады. Ұлы ойшыл адамның, жеке тұлғаның қалыптасуы мен дамуындағы еңбектің рөлін көрсетті, бұл еңбек пен іс-әрекеттің арқасында білімді, ғылымды түсінуге болады, сонымен бірге ұлы ойшыл еңбекті өмір сүру құралы ретінде түсінді.

4. Ұлы данышпан кемелді, шынайы, мінсіз адамның жаңа идеясын жасады, білімге ұмтылған «толық адам» адамгершілік адам болып табылады, таңдау және жауапкершілік еркіндігін мойындайды. Ұлы гуманистің адамгершілік кодексі: «Адам бол», бұл осы әлемде шарлау және таңдау жасау қабілетін білдіреді.

5. Абай дінге жаңа көзқарас білдірді, ол соқыр сенімге исламды ақылға қонымды зерттеуді қарсы қойды, «Енді мұндай иман сақтауға қорықпас жүрек, айнымас көңіл, босанбас буын керек екен. Якини иманы бар деуге ғылымы жоқ, таклиди иманы бар деуге беріктігі жоқ, я алдағанға, я азғырғанға, я бір пайдаланғанға қарап, ақты қара деп, я қараны ақ деп, өтірікті шын деп ант ететұғын кісіні не дейміз?» [1; 82].

Қорытынды

Абай Құнанбаевтың философиялық-дүниетанымдық көзқарастары жан-жақты және сарқылмас. Абай шығармашылығының қайнар көздері – ауызша халық шығармашылығы, ақындар, жыраулар шығармашылығы, мақал-мәтелдер, афоризмдер. Абай Құнанбаевтың философиялық-дүниетанымдық көзқарастарының қалыптасуының алғышарты орыс мәдениеті және батыс мәдениеті болып табылады. Абай орыс тілі мен әдебиетін зерттеді, Семей кітапханасына тұрақты келуші болды. Абай Құнанбаевтың философиялық-дүниетанымдық көзқарастарының қалыптасу көздері Шығыс поэзиясы болып табылады, Навои, Фирдоуси, Шамси, Хамза шығармашылығымен кейінірек Конфуций, Лао цзы, Будда, Қожа Ахмет Яссауи шығыс философиясымен танысады.

Егер Абай Құнанбаевтың дүниетанымын қарастыратын болсақ, онда ол атеист емес, ол Аллаға, Пайғамбарға сенген, бірақ ол соқыр сенуші емес, бұл туралы келесі сөздер айтады: «Ғамалус-салих ғадаләтті уә мархамәтті болмақ күллі тән бірлән қылған құлшылдықтардың ешбірі ғадаләтті, мархаматты бермейді. Көзін күнде көреді намаз оқушы, ораза тұтушылардың не халәттә екендіктерін, оған дәлел керек емес. Бәлкі ғадаләт барша ізгіліктің анасы дүр. Ынсап, ұят – бұл ғадаләттен шығады» [1; 120], яғни денені дұғалармен және ораза ұстаумен әлсірету қажет болуы мүмкін, бірақ шынайы сенімнің бастауы,

әрине, сана, адалдық және аяушылық болып табылады, сонымен қатар Абай өз нанымында ақыл-ойға сүйенуге тырысты.

Абай танымға құштар адам ғылымды меңгереді деп жазған, алайда ойшылдың пікірінше, бұл жерде бір ғана ұмтылыс жеткіліксіз, өйткені білім алу процесі жүйеге бағынуы тиіс, бұл ретте әрбір адам өзі үшін ғылымның не үшін қажет екенін анықтауы тиіс. Абайдың пікірінше, ғылым еңбек пен ізденісті қажет етеді, «Әуелі - білім-ғылым табылса, ондай-мұндай іске жаратар едім деп, дүниенің бір қызықты нәрсесіне керек болар еді деп іздемекке керек. Оның үшін білім-ғылымның өзіне ғана құмар, ынтық болып, бір ғана білмектіктің өзін дәулет білсең және әр білмегенінді білген уақытта көңілде бір рахат хұзур хасил болады. Сол рахат білгенінді берік ұстап, білмегенінді тағы да сондай білсем екен деп үміттенген құмар, махаббат пайда болады. Сонда әрбір естігенінді, көргенінді көңілің жақсы ұғып, анық өз суретімен ішке жайғастырып алады» [1; 102].

Абай шығармашылығында адам мәселесі басты орын алады. Бұл тұрғыда ол шығыс философиясының дәстүрін жалғастырды, адам өмірінің мәні туралы ойлады, ескі өмір салтын сынға алды, қазақтарды белсенділікке, жауапкершілікке, таңдау еркіндігіне шақырды және қазақтар міндетті түрде ағартылған халық болуы керек. Абай былай деп жазды: «Адамшылықтың алды - махаббат, ғадалат, сезім. Бұлардың керек емес жері жоқ, кіріспейтұғын да жері жоқ» [1; 142], яғни адамның мәні-махаббат, әділеттілік және шынайылық. Адамдар бұл бастамаларсыз жасай алмайды. Абай жүрекпен туылатын адамгершілік (адамға сүйіспеншілік), қайырымдылық, жанашырлық сияқты ең жақсы адами қасиеттерді атайды.

Абай адамның, тұлғаның қалыптасуы мен дамуындағы еңбектің рөлін көрсетті, еңбектің, қызметтің арқасында білімді, ғылымды түсінуге болады, сонымен қатар ұлы ойшыл еңбекті өмірдің құралы, оның болмысының негізі ретінде де түсінді, сондықтан жиырма бесінші сөзінде Абай бұл туралы жазды. «Мал тапса, қарын тояды. Онан соң, білім түгіл өнер керек екен. Соны үйренейін не балама үйретейін деп ойына жақсы түседі» [1; 92].

Абай осы дүниедегі адамның мәртебесін анықтай отырып, адамның өмірдегі орны оның еңбегімен, іскерлігімен, білімімен анықталатынын, оған бұл орынды ешкім бермейтінін атап өтеді. Он сегізінші сөзінде ол бір адамның екіншісінен қалай ерекшеленетінін көрсетеді, ол ақыл, эрудиция, арнамыс және сүйкімділік сияқты келесі рухани қасиеттерді атайды.

Абайдың дүниетанымы өте мазмұнды, қазіргі замандастары үшін ерекше. Ғасырлық алшақтыққа карамастан, ойшыл көтерген мәселелер әлі де орын алуы тиіс. Абайдың көзқарастары күрделі әлеуметтік-тарихи жағдайларда, бір жағынан, орыс ағартушылығының ықпалымен, екінші жағынан, қазақ зиялыларының егемендік үшін ұлт-азаттық күресі, үшінші жағынан, патшалықтың қатан отаршылдық саясатының ықпалымен қалыптасты.

Өмір сүретін дәуір мен уақыт адам жеке тұлғаны қалыптастырады, оның менталитетіне енеді, қолдау табады, түсінеді немесе қарама-қайшылық тудырады. Абай өмір сүрген қиын кезеңнің немесе тарихи-әлеуметтік-саяси жағдайдың серпінін жеткізу өте қиын. Абай уақыты халықтың қалыптасқан дәстүрлі өмір сүру жүйесінің ғасырлар бойы бұзылу үрдістерімен және қазақ даласында Ресей билігінің саяси ықпалының күшеюімен ерекшеленеді. Ойшыл қазақ халқының ұлттық өзіндік ерекшелігін жоғалтқанына куә болды, осыған байланысты халықты білім алуға және ағартуға шақырды. ХХ ғасырдың екінші жартысындағы әлеуметтік-тарихи қайшылықтар Абайдың көзқарастарында тікелей көрініс тапты. Патшалық Ресейдің күшті орталық билігі қазақ қоғамында болып жатқан барлық үдерістерді бақылап ұстап тұрды, жергілікті халықтың пікірімен санаспай, талап қойып, шарт қойып отырды. Орыстандыру саясаты, номадтарды отырықшы өмір салтына күштеп көшіру, шаруаларды жерсіздендіру, орыс шенеуніктерінің озбырлығы - ұлы ойшылды бей-жай қалдыра алмады.

Халық мүдделерінің қорғаушысы және білдірушісі ретінде ол өзінің тарихи болашағы үшін қысымшылықпен күрескен. Абай халыққа арнаған сөзінде әділетсіздікке, жалқаулыққа және әрекетсіз болуға сын көзбен қарады. Орыс басқарушы аппаратына опасыздықпен бағынған және патшалық Ресейдің саясатын сөзбе-сөз орындаған қазақ шенеуніктерін, старшиналарын-феодалдарды айыптады.

Абай шығармашылығы кезеңінде оның көз алдында әлеуметтік-саяси әділетсіздік орын алды, қазақтар патша шығарған жарлықтардың, заңдардың бүкіл мәнін орыс тілінде толық түсінбеді, оларды үкімет әдейі қазақ тіліне аудармады. Туған қазақ тілінде мерзімді баспасөздің болмауы жергілікті халықтың сол кездегі жүріп жатқан әлеуметтік-саяси процестерді түсінбеуіне себеп болды. Тек ауқатты отбасылар үшін қол жетімді болған оқу орындарының аздығы туған халқының білім деңгейін көтере алмады. Осыған сүйене отырып Абай өз шығармаларында қазақ халқының білім, әділеттілік, сана-сезімі, даналығы рөлін көтерді.

Өте күрделі қарама-қайшы тарихи жағдайларда ойшыл халықты ана тілін ұмытпай, орыс тілін оқуға және түсінуге шақырды. Ұлт ретінде сақтанып қалу үшін қоғамда болып жатқан қазіргі үдерістерді түсіну, өз егемендігін сақтау үшін жұмылдыру, патша өкіметінің қолында қуыршақ болмау қажет болды.

Орыс революционист-демократтарының, жазушыларының демократиялық идеяларының дамуы Абайдың көзқарастарына әсер етті. Жазушы қиын саяси-әлеуметтік жағдайды сезініп, халықтың тағдырын бастан кешіріп отырып, рулық шиеленістерге сын көзбен қарап, қазақтарды халықтың бірлігі мен тұтастығына шақырады. Рулық дұшпандықты, қақтығыстарды айыптай отырып, Абай халықтың әлеуметтік-моральдық қасиеттерінің тозуына баса назар аударады: қызғаныш, бәсекелестік, екіжүзділік,

бір-біріне деген айып сөз және т. б. Абай шығармашылық арқылы надандықпен, адамгершіліктің құлдырауымен күресіп, бірлікті, өзара көмекті, гуманизмді дәріптеді.

Өкінішке орай, Кеңес заманында кеңестік идеологиялық конъюнктура үшін, отандық ғылымда Абай өз еңбектерінде көтерген барлық құндылықтарды лайықты түрде көрсетуге мүмкіндік болмады. Демек, қазіргі ұрпақ қазіргі заман мәнмәтінде, қиыр шығушы ойшылдың философиялық-дүниетанымдық көзқарастарын қайта ойластырып, халық пен тұтастай мемлекеттің прогрессивті дамуы үшін Абайдың нақыл сөздерін алуы қажет. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің «XXI ғасырдағы Абай және Қазақстан» атты мақаласында ойшыл мұрасының қазіргі ұрпақ үшін пайдасын атап, былай деп жазады: «Егер біз ұлттық санамызды жаңғыртып, бәсекеге қабілетті ұлт ретінде дамытқымыз келсе, онда Абай шығармаларын мұқият зерттеп, ұғынуымыз керек... Тек өз дәуірін ғана емес, сонымен қатар қазіргі қоғамның бетін әлемге ашқан Абай Ұлттық арманның жетекші жұлдызы болып табылады» [6]. Абай осы дүниеде адамның мәртебесін айқындай отырып, адамның ақыл-ойы, эрудициясы, ар-намысы мен сүйкімділігі әдемі әрі күшті ететінін, ол руханиятқа, білімге, білім мен мәдениетке бағдарланатынын атап өтті.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Құнанбаев А. Қара сөздер. – Семей: Международный клуб Абая, 2001. – 264 б.
- 2 Сегизбаев О.А. Казахская философия XV – начала XX века. – Алматы: Ғылым, 1996. – 472 с.
- 3 Ергали И.Е. Философия как духовная деятельность. – Алматы: Академия государственной службы при Президенте РК, 2003. – 283 с.
- 4 Алтаев Ж. Казахская философия / Ж. Алтаев, А. Касабек, А. Масалимова. – Алматы: Казак университеті, 2017. – 180 с.
- 5 Абдильдин Ж.М. Философия, логика, диалектика. – Алматы: Ғылым, 2002. – 310 с.
- 6 Тоқаев Қ. XXI ғасырдағы Абай және Қазақстан [Электрондық ресурс]. – Кіру режимі: <https://qamshy.kz/article/54795-toqaev-maqalasy-abay-dgane-xxi-ghasyrdaghy-qazaqstan>.

REFERENCES

- 1 Qūnanbaev, A. (2001). Qara sözder [Words of edification]. Semey Mezhdunarodnyy klub Abaya [in Kazakh].
- 2 Segizbaev, O.A. (1996). Kazahskaya filosofiya XV – nachala XX veka [Kazakh philosophy of the XV-early XX century]. Almaty: Gylym [in Russian].
- 3 Ergali, I.E. (2003). Filosofiya kak duhovnaya deyatelnost. [Philosophy as a spiritual activity]. Almaty: Akademiya gosudarstvennoi slujby pri Prezidente RK [in Russian].
- 4 Altaev, Zh., Kasabek, A., & Masalimova, A. (2017). Kazahskaya filosofiya. [Kazakh Philosophy]. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 5 Abdildin, Zh. M. (2002). Filosofiya, logika, dialektika. [Philosophy, logic, dialectics]. Almaty: Gylym [in Russian].
- 6 Toqayev, Q. (2020). XXI ғасырдағы Abai zhāne Qazaqstan [Abay and Kazakhstan in the XXI century]. Retrieved from <https://qamshy.kz/article/54795-toqaev-maqalasy-abay-dgane-XXI-ghasyrdaghy-qazaqstan> [in Kazakh].

Д.Т. Сыздыкова¹, А.Т. Ташимова^{1*}

¹Инновационный Евразийский университет, Республика Казахстан

Философско-мировоззренческие взгляды Абая: историко-философский аспект

Анализ творчества Абая Құнанбаева показал, что имеются мало разработанные аспекты, однако, не претендуя на исчерпывающее освещение всех аспектов проблемы, авторы предприняли попытку исследовать природу и сущность философско-мировоззренческих взглядов Абая в «Словах назиданиях».

В статье использована философская методология, которая соответствует современному уровню духовной и научно-теоретической культуры. Авторы реализовали такие научные методы, как восхождение от абстрактного к конкретному, принцип конкретного историзма (единство исторического и логического). Принцип конкретного историзма способствует активному отражению исторического процесса, позволяет воспроизвести сущность исторического процесса с точки зрения его становления и развития в системе понятий.

Творчество Абая занимает особое место в мировой культуре, он поднял духовную культуру на новую ступень, дал новые образцы отражения казахской действительности. Абай обосновал новое мировоззрение, новое мышление, новые ценности, которые в корне отличаются от всего, что было в традиционной культуре казахов. В работе «Слова назидания» объектом критики является традиционное казахское общество. Критика носит конструктивный характер, в результате которого поднимаются общечеловеческие проблемы, идеи добра, человечности, сострадания, милосердия, свободы и

ответственности. Абай формирует новый подход к понятию труда. Великий мыслитель показал роль труда в становлении и развитии человека, личности, что благодаря труду и деятельности возможно постижение знаний, науки. Абай выразил новый подход к религии, он противопоставил слепой вере разумное изучение ислама, когда принимают иман не только как нечто святое, но ещё и знают, как защитить и укрепить ее разумными доводами.

Абай разработал новый идеал совершенного, истинного человека - «толық адам», который, стремится к знанию, является нравственным человеком, признает свободу выбора и ответственности. Нравственный кодекс великого гуманиста - «Адам бол». Абай, определяя статус человека в мире, отмечает, что красивым и сильным человека делают его ум, эрудиция, честь и обаяние, он ориентируется на духовность, знание, образование и культуру.

Ключевые слова: человек, жизнь, смерть, честь, совесть, духовные ценности.

D.T. Syzdykova¹, A.T. Tashimova^{1*}

¹Innovative University of Eurasia, Republic of Kazakhstan

Philosophical and ideological views of Abai: historical and philosophical aspect

The authors attempt to consider the philosophical and ideological ideas of the great thinker and humanist Abay Kunanbayev. The analysis of Abay Kunanbayev's work has shown that there are poorly developed aspects, however, without claiming to cover all aspects of the problem comprehensively, the authors made an attempt to study the nature and essence of Abay's philosophical and ideological views in the work "Words of Edification" based on the material of Abay Kunanbayev's work "Words of Edification".

The authors focused on the analysis of the philosophical content of the work "Words of Edification". The article uses a philosophical methodology that corresponds to the current level of spiritual and scientific-theoretical culture. The authors implemented scientific methods such as the ascent from the abstract to the concrete, the principle of concrete historicism (the unity of historical and logical). Concrete historicism, exploring the history of the subject, considers the logic of the historically developing subject (process), this principle contributes to the active reflection of the historical process. Historicism traces and reproduces the essence of the historical process from the point of view of its formation and development in the system of concepts.

Abay's creativity occupies a special place in the world culture, he raised spiritual culture to a new level, gave new examples of reflection of the Kazakh reality. Abai justified a new worldview, new thinking, new values, which are fundamentally different from everything that was in the traditional culture of the Kazakhs. In the work "Words of Edification", the object of criticism is the traditional Kazakh society. Criticism has a constructive character, as a result of which universal problems, ideas of kindness, humanity, compassion, mercy, freedom and responsibility are raised. Abai forms a new approach to the concept of labor. The great thinker showed the role of work in the formation and development of a person, personality, that through work and activity it is possible to comprehend knowledge, science. Abay expressed a new approach to religion, he contrasted blind faith with a reasonable study of Islam, when they accept Iman not only as something sacred, but also know how to protect and strengthen it with reasonable arguments.

Abay developed a new ideal of a perfect, true person, "tolyk adam", who strives for knowledge, is a moral person, recognizes freedom of choice and responsibility. The moral code of the great humanist is "Adam Bol". Abay, determining the status of a person in the world, notes that a person's mind, erudition, honor and charm make him beautiful and strong, he focuses on spirituality, knowledge, education and culture.

Keywords: man, life, death, honor, conscience, spiritual values.

Қолжазбаның редакцияға келіп түскен күні: 03.03.2021 ж.

Мақала авторлары туралы ақпарат
Сведения об авторах статей
Information about authors of articles

Исмадияр З. – филология факультетінің магистранты, академик Е. А. Бөкетов ат. Қарағанды университеті, Қазақстан Республикасы. **Исмадияр З.** – магистрант филологического факультета Карагандинского университета им. академика Е. А. Букетова, Республика Казахстан. **Ismadiyar, Z.** – master's student of the Philological Faculty, Academician E. A. Buketov Karaganda University, Republic of Kazakhstan. E-mail: zanira0401@mail.ru.

Рапишева Ж. Д. – филология ғылымдарының кандидаты, қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, академик Е. А. Бөкетов ат. Қарағанды университеті, Қазақстан Республикасы. **Рапишева Ж.Д.** – кандидат филологических наук, доцент кафедры казахского языкознания Карагандинского университета им. академика Е. А. Букетова, Республика Казахстан. **Rapisheva, Zh.** – candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Kazakh Linguistics, Academician E. A. Buketov Karaganda University, Republic of Kazakhstan. E-mail: r_zhanat@mail.ru.

Сыздыкова Д.А. – философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Инновациялық Еуразия университетінің профессоры, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы. **Сыздыкова Д.А.** – кандидат философских наук, доцент, профессор Инновационного Евразийского университета, г. Павлодар, Республика Казахстан. **Syzdykova, D.** – candidate of Philosophical Sciences, docent, Professor of Innovative University of Eurasia, Pavlodar c., Republic of Kazakhstan. E-mail: dametai_sizdikova@mail.ru.

Ташимова А.Т. – педагогика магистрі, Инновациялық Еуразия университетінің аға оқытушысы, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы. **Ташимова А.Т.** – магистр педагогики, старший преподаватель Инновационного Евразийского университета, г. Павлодар, Республика Казахстан. **Tashimova, A.** – master of Pedagogy, Senior Lecturer of the Innovative University of Eurasia, Pavlodar c., Republic of Kazakhstan. E-mail: a_tashimova@bk.ru.

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

UDC 5527
МРНТИ 77.03

DOI: <https://doi.org/10.37788/2021-1/26-29>

Belov A.I.^{1*}, Sirlibayev M.K.², Sergeyev A.A.², Baidildina A.Ye.²

¹Moscow State Medical and Stomatological University, Russia

²Innovative University of Eurasia, Kazakhstan

*(e-mail: 6058608@gmail.com.)

Organization of the educational process on anti-doping support in a sports university

Abstract

Main problem: the organization of anti-doping education of students assumes the presence of a specialized discipline "Fundamentals of anti-doping support" and the inclusion of anti-doping topics in classical disciplines. The formation of a number of competencies in the field of anti-doping education requires new interactive forms of organization of activities that take place in the development of both disciplines of the medical and biological cycle, as well as sports, pedagogical and social disciplines. A conscious perception of the industry problems associated with the use of doping in sports and the health of the nation provides knowledge of chemistry, biochemistry, physiology, sports medicine.

Purpose: study of the organization of the educational process for anti-doping support in a sports university.

Methods: today, the main methodological innovations are associated with the use of interactive learning technologies. The learning process, based on the use of interactive teaching methods, is organized taking into account the inclusion of all participants in the learning process. An educational communication environment is created, which is characterized by openness, interaction of participants, equality of their arguments, accumulation of joint knowledge, and the possibility of mutual evaluation. The organization of the educational process on anti-doping support for InEU students assumes the presence in the educational program of a specialized discipline "Fundamentals of anti-doping Support" and the introduction of components of anti-doping education in already established disciplines.

Results and their significance: the organization of the educational process on anti-doping support for InEU students assumes the presence of a specialized discipline "Fundamentals of anti-doping Support" in Educational Program and the inclusion of components of anti-doping education in the formed disciplines.

Keywords: doping, anti-doping support, basic professional educational program, educational process, fundamental disciplines, students, athletes.

Introduction

The relevance of the study is related to drawing the attention of the international community to the fight against doping in sports. In order to increase the effectiveness of information and educational work on prevention and education in the field of combating doping, the Ministry of Sports of the Republic of Kazakhstan implements a comprehensive system of measures. The Ministry of Sports, together with the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, developed and approved anti-doping educational programs for various types of educational organizations engaged in sports training, with the participation of the Kazakhstan Anti-Doping Center [1].

Materials and methods

Let's consider the relationship between the formed competencies and anti-doping topics on the example of the training direction 6B01404 "Sports and anti-doping support". As a result of the analysis of the main professional educational program, a list of 11 modules and 63 disciplines directly or indirectly related to anti-doping topics was obtained. The following academic disciplines bear the greatest responsibility for the formation of this competence. The main professional educational program includes the specialty 6B01404 "Sports and anti-doping support", which consists of 11 modules: socio-political education, information and communication, sustainable life and legal culture, educational and pedagogical module, professionally-oriented languages, Sports and sports training, basic types of motor activity and teaching methods, psychological component of athlete training, sports management, Minor disciplines, etc., effective nutrition of an athlete, anti-doping education, medical support and sports rehabilitation [2].

Results

The analysis of the modules shows that the greatest load on the formation of competencies necessary for the implementation of the recommendations specified in the guidelines for anti-doping education relates to such disciplines as human biochemistry, fundamentals of anti-doping support, therapeutic physical culture and massage, theory and methodology of physical culture, natural science foundations of physical culture and sports,

hygienic foundations of physical culture and sports activities, History of physical culture, research activities in acyclic / game / cyclic sports, scientific and methodological activities in, swimming, sports medicine, sports physiology, human physiology. During the pre-graduate practice and the practice of obtaining professional skills, students form from 5 to 10 competencies related to anti-doping issues in accordance with the qualification requirements of the standards.

The final state certification, which includes the state exam, the defense of the thesis, preparation for the state exam, preparation for the defense of the thesis, is a method of comprehensive assessment of the formation of all 15 competencies from the formed list, the formation of which is completed during the state exam in accordance with the curriculum.

The main tasks of the disciplines of the program 6B01404 "Sports and anti-doping support":

- to determine the range of the most urgent problems of anti-doping topics and to systematize students' ideas about modern anti-doping policy;
- providing students with complete information about all aspects of doping control;
- formation of the ability to use the global anti-doping database of the National Anti-Doping Center of Kazakhstan kaznadc.kz and the development of the desire to look for possible ways to implement anti-doping policy;
- formation of motivation for independent learning of anti-doping rules and a sense of responsibility for their violation;
- development of the need to apply the knowledge gained about the negative impact of doping on the health of athletes.

Discussion

In addition to the introduction of a separate discipline "Fundamentals of anti-doping support" into the educational process, the most important issues are considered by the teachers of the Department "Sports and Physical Culture" when mastering the above disciplines by a bachelor.

On the one hand, " Guidelines for anti-doping education ..." defines that students should understand and be able to explain what the chemical structure of the classes of substances included in the list of prohibited drugs is, how to test medicines, have an impact on health when using prohibited substances, and assess the risk of using food additives. To understand the chemical structure of classes of substances or the mechanisms of action of prohibited substances on the body, students must have knowledge of chemistry, biology, biochemistry, physiology. The programs of teaching these subjects should be designed for a large number of hours. Knowledge in these disciplines can provide a conscious perception of the health of a particular organism and the health of the nation. Anti-doping support is an applied science that cannot be fully mastered without fundamental knowledge of chemistry, biology, and physiology. These disciplines of the department are taught by candidates and doctors of biological and medical sciences, which leave an appropriate imprint on the issues under consideration [3].

On the other hand, " Guidelines for anti-doping education ..." on the part of young people, it is planned to foster zero tolerance for doping, which is associated with harming the moral values of sports, which requires the education of true value orientations, sports ethics, and honest sports behavior. This range of issues related to the requirements of the Kazakhstan National Anti-Doping Center and the World Anti-Doping Agency, the provisions of the International Convention against Doping in Sport and such documents as the World Anti-Doping Code, is subject to study in the disciplines of the Department "Sport and Physical Culture".

Accordingly, to study this range of issues, candidates and doctors of pedagogical, psychological, sociological, philosophical and political sciences are needed, as well as new forms of organizing students' activities in seminars.

Today, the main methodological innovations are associated with the use of interactive learning technologies. The learning process, based on the use of interactive teaching methods, is organized taking into account the inclusion of all participants in the learning process. An educational communication environment is created, which is characterized by openness, interaction of participants, equality of their arguments, accumulation of joint knowledge, and the possibility of mutual evaluation [4].

The accumulated experience in this area allows us to present the interactive technology "debates" as a tool for the formation of key competencies and a means of forming genuine sports values. The experience of using the technology at seminars at InEU allowed us to develop a methodology for formulating topics for discussion, the duration of the game, its rules, the assessment of the work of participants and individual methods of involving all participants in the work, which allows us to discuss issues that are fundamentally important for the formation of sports ethics and responsible for future professional activities, hidden for topics that seem simple. The technology of "debate" easily fits into the framework of a point rating system [5].

After studying the relevant disciplines, InEU students should have the skills to determine the chemical structure of the classes of substances included in the list of prohibited drugs, how to check medicines and determine their impact on health, as well as to assess the risk of using dietary supplements and be able to explain to athletes information about anti-doping rules and sanctions for their violation. InEU graduates can conduct information work with athletes in their future professional activities, carry out anti-doping planning of sports organizations, use the global anti-doping database, apply the knowledge gained about the negative impact of doping on the health of athletes and participate in solving other related issues.

There is another aspect of the doping problem, as the problems go beyond sports. The doping scandals that have appeared in the media have led to the fact that people far from sports know about the famous meldonium, whose advertising on TV is called "mildronate" [2]. The architecture of the problem in the media has led to the expected result, such as slander, sowing discord, the consent of pharmaceutical companies: almost everyone, including schoolchildren, has an idea of doping drugs as substances that increase the endurance and performance of the body. Since Mildronate is available in the pharmacy to everyone, schoolchildren use it uncontrollably both when passing the TRP standards, and in children's sports in general [3].

In this case, the possession of information about doping is not the key to success in the fight against it. We believe that the multifaceted aspects of everything related to doping problems should be studied in specialized universities, regulated in the relevant departments and ministries, that is, have an industry problem. In general, the exaggeration of the problem in a society that does not have a fundamental biological and chemical knowledge base can affect the health of the population to its deterioration.

Conclusion

The organization of the educational process on anti-doping support for InEU students assumes the presence of a specialized discipline "Fundamentals of anti-doping Support" in the OO and the inclusion of components of anti-doping education in the formed disciplines. Modern sports education, which assumes that students have a number of competencies in the field of anti-doping education, requires, first of all, new forms of organizing students' activities in seminars using interactive learning technologies [3]. The formation of competencies in the classroom in the process of independent work of the student occurs during the development of both disciplines of the medical and biological cycle, and a number of sports, pedagogical and social disciplines and is completed during the state exam. To understand the complex mechanisms of the effects of banned substances on the body, students must have knowledge of such disciplines as chemistry, biochemistry, physiology, sports medicine. Only fundamental knowledge of these disciplines allows us to consciously perceive the problems associated with the use of doping in sports and the health problems of a particular organism, the health of the nation. At the same time, all aspects of doping problems should be, first of all, an industry problem.

THE LIST OF SOURCES

- 1 Воронцов А.В. Современное образование: от знаниевого к компетентностному подходу. – Самара, 2005. – 82 с.
- 2 Аникин А.В. Допинг в спорте как исследовательская проблема: обзор российских публикаций // Массовая физическая культура и спорт. – 2018.- № 4 – С. 48-52.
- 3 Кенжебеков Б.Т. Сущность и структуры профессиональной компетенции // Высшая школа Казахстана. – 2002. – №2. – С. 81-84.
- 4 Конвенция против применения допинга. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bmsi.ru/doc/6a0b85fc-0de0-4def-bde5-965ad3dc5e12>.
- 5 Евсеев Е.П. Критический анализ базовых понятий антидопингового кодекса // Ученые записки университета П.Ф. Лесгафта. – 2016. – №9. – С. 46-56.

REFERENCES

- 1 Vorontsov, A.B. (2005). *Sovremennoe obrazovanie: ot znaniyevogo k kompetentnostnomu podkhodu* [Modern education: from knowledge to competence approach]. Samara [in Russian].
- 2 Anikin, A.V., & Anikina V.N. (2018). *Doping v sporte kak issledovatel'skaya problema: obzor rossiyskih publikatsii* [Doping in Sports as a Research Problem: a review of Russian publications]. *Massovaya i Fizicheskaya kultura I sport – Mass physical culture and sports*, 4, 48–52 [in Russian].
- 3 Kenzhebekov, B.T. (2002). *Sushnost i struktura professionslnoi kompetencii spetsialista* [The essence and structure of the professional competence of a specialist]. *Visshaya shkola Kazakhstana – Higher School of Kazakhstan*, 2, 81–84 [in Russian].
- 4 *Conventsiia protiv primeneniia doping* [Convention against doping]. (n.d.) base. Garant.ru. Retrieved from <http://bmsi.ru/doc/6a0b85fc-0de0-4def-bde5-965ad3dc5e12> [in Russian].
- 5 Evseev, E.P. (2016). *Kriticheskii analiz bazovih poniatii antidopingovogo kodeksa* [Critical analysis of the basic concepts of the Anti-Doping Code]. *Uchenii zapiski universiteta im. P.F. Lesgafta – Scientific Notes of the P. F. Lesgaft University*, 9, 46–56 [in Russian].

Белов А.И.^{1*}, Сирлибаев М.К.², Сергеев А.А.², Байдильдина А.Е.²

¹Мәскеу мемлекеттік медициналық-стоматологиялық университеті, Ресей

²Инновациялық Еуразия университеті, Қазақстан

Спорттық ЖОО-да допингке қарсы қамтамасыз ету бойынша оқу-тәрбие процесін ұйымдастыру

Студенттерге антидопинг бойынша білім беруді ұйымдастыру «Антидопинг бойынша қамтамасыз ету негіздері» мамандандырылған пәнінің болуын және допингке қарсы тақырыптарды

классикалық пәндерге енгізуді көздейді. Студенттердің антидопинг бойынша білім беру салаларында бірқатар құзыреттерді қалыптастыру медициналық-биологиялық цикл пәндерін де, спорттық, педагогикалық және қоғамдық пәндерді де игеру кезінде орын алатын қызметті ұйымдастырудың жаңа интерактивті формаларын қажет етеді. Спортта допингті қолданумен және ұлттың денсаулығымен байланысты салалық мәселелерді саналы түрде қабылдау химия, биохимия, физиология, спорттық медицина туралы білімді қамтамасыз етеді.

Мақсаты – спорттық ЖОО-да допингке қарсы қамтамасыз ету бойынша оқу-тәрбие процесін ұйымдастыруды зерделеу.

Бүгінгі таңда негізгі әдістемелік инновациялар оқытудың интерактивті технологияларын қолданумен байланысты. Оқытудың интерактивті әдістерін қолдануға негізделген оқу процесі барлық қатысушылардың таным процесіне қосылуын ескере отырып ұйымдастырылады. Білім беру қарым-қатынас ортасы құрылады, ол ашықтықпен, қатысушылардың өзара әрекеттесуімен, олардың дәлелдерінің теңдігімен, бірлескен білімнің жинақталуымен, өзара бағалау мүмкіндігімен сипатталады.

ИнЕУ студенттерін антидопинг бойынша қамтамасыз ету бойынша оқу-тәрбие процесін ұйымдастыру білім беру бағдарламасында «Антидопинг бойынша қамтамасыз ету негіздері» мамандандырылған пәнінің болуын және антидопинг бойынша білім беру компоненттерін қалыптасқан пәндерге енгізуді көздейді.

Түйін сөздер: допинг, антидопинг бойынша қамтамасыз ету, негізгі кәсіби білім беру бағдарламасы, оқу-тәрбие процесі, іргелі пәндер, студенттер, спортшылар.

Белов А.И.^{1*}, Сирлибаев М.К.², Сергеев А.А.², Байдильдина А.Е.²

¹Московский государственный медико-стоматологический университет, Россия

²Инновационный Евразийский университет, Казахстан

Организация учебно-воспитательного процесса по антидопинговому обеспечению в спортивном вузе

Организация антидопингового образования студентов предполагает наличие специализированной дисциплины «Основы антидопингового обеспечения» и введение антидопинговых тем в классические дисциплины. Формирование у студентов ряда компетенций в антидопинговых образовательных областях требует новых интерактивных форм организации деятельности, что происходит как при освоении дисциплин медико-биологического цикла, так и спортивных, педагогических и общественных дисциплин. Осознанное восприятие отраслевых проблем, связанных с применением допинга в спорте и здоровьем нации обеспечивают знания по химии, биохимии, физиологии, спортивной медицине.

Цель статьи – изучение организации учебно-воспитательного процесса по антидопинговому обеспечению в спортивном вузе.

Основные методические инновации связаны сегодня с применением интерактивных технологий обучения. Учебный процесс, опирающийся на использование интерактивных методов обучения, организуется с учетом включенности в процесс познания всех присутствующих. Создается среда образовательного общения, которая характеризуется открытостью, взаимодействием участников, равенством их аргументов, накоплением совместного знания, возможностью взаимной оценки.

Организация учебно-воспитательного процесса по антидопинговому обеспечению студентов ИнЕу предполагает наличие в образовательной программе специализированной дисциплины «Основы антидопингового обеспечения» и введение компонентов антидопингового образования в уже сформировавшиеся дисциплины.

Ключевые слова: допинг, антидопинговое обеспечение, основная профессиональная образовательная программа, учебно-воспитательный процесс, фундаментальные дисциплины, спортсмены.

Date of receipt of the manuscript to the editor: 2021/02/02

УДК 378
МРНТИ 14.35.07

DOI: <https://doi.org/10.37788/2021-1/30-37>

Е.В. Прокопец

Инновационный Евразийский университет, Казахстан
(e-mail: podsolnuschek@mail.ru)

Методические аспекты технологии разработки электронных учебных пособий

Аннотация

Основная проблема: Повсеместное внедрение информационных технологий вносит значительные изменения в различные сферы человеческой деятельности. Не является исключением и сфера образования. В связи с этим в данной статье автором рассмотрена актуальная проблема, заключающаяся в разработке электронных учебных пособий и являющаяся одним из актуальных и перспективных направлений информатизации образовательного процесса. Был проведен анализ работ ученых С.С.Сысоевой, В.М.Кухаренко, А.И.Башмакова, Т.И.Коваль, Е.С.Полат, А.Ю.Уварова, П.И.Сердюкова, А.А.Андреева, посвященных разработке электронных учебных пособий. По итогам проведенного анализа нами вычленены и описаны этапы разработки электронных учебных пособий; принципы, которым они должны соответствовать, а также перечень модулей электронного учебного пособия. Из существующего многообразия программных комплексов выделен CourseLab, SmartBuilder, MOSSolo, Google сайты, iSpring Site, Turbo Site, Adobe Animate, HTML5. Разработка электронных учебных пособий по технологиям, представленным в статье, поможет обеспечить учебно-познавательную деятельность обучающихся на более эффективном уровне.

Цель: описание технологии разработки электронных учебных пособий с учетом существующих требований.

Методы: В статье были использованы методы анализа, синтеза и дедукции. Анализ требований и принципов разработки электронных учебных пособий проведен на основе описательно-аналитического метода.

Результаты и их значимость: Практическим результатом предложенной технологии стало электронное учебное пособие «Разработка мобильных приложений». Результаты исследования, помимо теоретической, имеют и практическую значимость, заключающуюся в разрешении противоречия между непрерывно возрастающим потоком информации и ограниченностью возможностей обучающихся к ее усвоению. Осознанное использование электронных учебных пособий в учебном процессе является одним из основополагающих способов повышения качества образования путем изменения используемых методов и методик преподавания в сторону индивидуализации и направленности на обучаемого.

Ключевые слова: электронный учебник, этапы разработки, программный комплекс, дружественный интерфейс, интерактивность.

Введение

В системе образования уже на протяжении достаточно продолжительного времени широко используются различные компьютерные технологии: от простейших тестов до виртуальных лабораторий. Применение данных образовательных ресурсов позволяет организовать учебный процесс, повысив при этом его качество и эффективность. Среди образовательных ресурсов данного типа выделяют электронные учебные пособия. Электронное учебное пособие (ЭУП) – учебное пособие, отвечающее требованиям системы обучения, поддерживающее компьютерную технологию обучения [1, 2]. Сегодня ЭУП входят в состав информационной учебной среды и применяются в учебной деятельности на всех уровнях образования [3, 4]. ЭУП решают следующие педагогические задачи:

- первичное ознакомление с дисциплиной, целями и задачами ее изучения;
- изучение теоретического материала;
- закрепление изученного материала путем выполнения практических заданий;
- осуществление контроля полученных знаний и приобретенных умений посредством тестовых заданий;
- направленность на формирование практических навыков в зависимости от изучаемой дисциплины;
- повторение изученного материала, направленного на восстановление знаний и умений.

ЭУП имеет ряд существенных преимуществ в сравнении с традиционными бумажными учебниками:

- хранение больших объемов учебного материала в компактной форме на электронных носителях или в сети Интернет [5];
- наличие дружественного интерфейса и организация индивидуальной траектории обучения [6];

– использование мультимедийных средств в процессе изучения учебного материала: лекций, заданий, тестов.

– осуществление контроля полученных знаний и уровня освоенности материала обучающихся с помощью интерактивных заданий и тестов [7].

Применение ЭУП реализует возможность организации обратной связи в offline и online формате, предоставляет возможность обучающимся строить индивидуальную траекторию обучения с возможностью программной проверки усвоенных знаний. Кроме того, использование ЭУП в процессе обучения повышает познавательную самостоятельность и активность обучающихся при самостоятельном изучении материала, формирует условия для творческого самовыражения и устранения психологических проблем, возникающих при традиционной коммуникации обучающихся с преподавателями [7; 9].

Целью данной статьи является описание технических средств разработки и технологии разработки электронных учебных изданий.

Материалы и методы

При разработке ЭУП необходимо учитывать методические и технологические аспекты. При работе с ЭУП обучающийся строит индивидуальную траекторию обучения. Важно, чтобы материал был предоставлен в удобной для освоения форме. Реализовать данное условие можно путем изложения учебного материала с помощью различных уровней сложности, каждый из которых должен содержать основной (базовый) и индивидуальный (вариативный) компоненты. Кроме того, в ЭУП должны быть реализованы функции своевременного выявления ошибок обучающихся и обратная связь [8].

На основании анализа требований к разработке ЭУП, изложенных в работах В.М. Кухаренко, А.А. Андреева, Т.И. Коваль, А.И. Башмакова, П.И. Сердюкова, С.С. Сысоевой, Е.С. Полат, А.Ю. Уварова, можно выявить оптимальный перечень требований:

– Модульность: учебный материал разделяется на блоки, небольшие по объему и соответствующие содержанию.

– Полнота: в состав каждого модуля должны входить лекционный материал, примеры, практические задания, контрольные задания/ тест для проверки полученных знаний.

– Наглядность: в одном кадре необходимо размещать минимум текста с целью упростить восприятие учебного материала.

– Ветвление: организация перехода по разделам ЭУП в удобном формате для обучающегося и для соблюдения последовательности изучения материала.

– Регулирование: реализация условия для самостоятельной работы обучающегося с ЭУП.

– Адаптивность: реализация возможности выбора сложности изучаемого материала.

– Компьютерная поддержка: обучающийся должен иметь возможность получить доступ к справочным материалам и при необходимости выполнить повторно практические задания и тесты.

– Собираемость: реализация возможности модификации ЭУП, изменения и добавления учебного материала.

Разработка ЭУП состоит из нескольких этапов: анализ проблемы, проектирование, реализация, апробация и оценивание (таблица 1).

Таблица 1 – Этапы разработки ЭУП

Этап	Задачи	Планируемый результат
Анализ проблемы	– определение целей и задач разработки ЭУП; – выбор методики изложения материала; – анализа требований к знаниям	Разработка концепции ЭУП
Проектирование	– разработка структуры ЭУП; – выбор программных средств реализации ЭУП; – разработка содержания по разделам и темам ЭУП; – подготовка отдельных компонентов ЭУП	Прототип ЭУП. Схема контроля полученных знаний. Элементы и шаблоны ЭУП
Реализация	– программирование ЭУП; – содержательное и методическое наполнение ЭУП; – тестирование ЭУП	Разработанное ЭУП
Апробация	– внедрение ЭУП в учебный процесс с целью тестирования непосредственно самими обучающимися	Подтверждение внедрения в учебный процесс. Рекомендации для корректировки в случае необходимости
Оценивание	– проведение экспериментальной проверки; – корректировка содержания ЭУП по результатам проведенной апробации	Инструкция по работе с ЭУП для преподавателей и обучающихся. Эксплуатационная документация.

Анализ проблемы. На данном этапе необходимо сформировать:

- внешний облик и концепцию разрабатываемого ЭУП;
- цели, достижению которых будет служить использование ЭУП. При определении целей следует учитывать, что реализовываться они будут при помощи информационно-коммуникационных технологий, соответственно, уровень их достижения должен быть проверяем в рамках инструментария, предоставляемого выбранными программными средствами;
- знания, умения и навыки, которые приобретут обучающиеся;
- спрогнозировать результаты применения ЭУП в учебном процессе;
- пользовательский контингент, характеризующийся следующими параметрами: будущая профессия выпускника; возраст обучаемого; уровень полученного образования; квалификационные характеристики бакалавра, магистра и т.д.;
- содержательную направленность разрабатываемого ЭУП, его основные функции и характеристики;
- стратегию обучения, включающую дидактические приемы, направленные на достижение поставленных целей с учетом психологических особенностей обучающихся;
- выбор форм представления учебного материала: лекций, практических заданий, тестов;
- выбор программных, инструментальных средств;
- стратегию взаимодействия с ЭУП: самообучение, в качестве дополнительного инструментария на занятиях либо подготовке домашнего задания.

Проектирование ЭУП. На данном этапе формируется структура ЭУП и его компонентный состав, разрабатывается сторилборд-раскадровка интерфейсной части ЭУП, выбор программных средств разработки ЭУП. Рассмотрим задачи этапа проектирования:

- определение состава ЭУП путем его разделения на модули, каждый из которых составляется из функциональных элементов: кнопки навигации, меню, тестовые блоки, лекции и т.д.;
- разработка общего сценария функционирования ЭУП: отбор материала, определение типов заданий, типов тестов, разделение по разделам и темам, а также разработка сценария взаимодействия обучающегося с каждым элементом интерфейса ЭУП.

Реализация ЭУП. Данный этап преследует две задачи:

- содержательное наполнение: отбор необходимого учебного материала, иллюстраций, видеофрагментов, подготовка сценариев анимационных роликов, интерактивных заданий;
- организация последовательности распределения материала по темам, подготовка и распределение практических заданий, построение глав, разделов, подразделов, работа над сценарием мультимедиа, составляющей ЭУП. На данном этапе осуществляется программирование ЭУП в выбранном программном ресурсе с учетом требований, определенных на этапе планирования.

Апробация ЭУП. На данном этапе осуществляется внедрение ЭУП в процесс обучения с целью оценки качества разработанного программного продукта.

Оценивание ЭУП. На данном этапе по итогам проведенного тестирования ЭУП на практике происходит его редактирование. Кроме того, на данном этапе формируются методические рекомендации для преподавателей и обучающихся, эксплуатационная документация.

Проведенный анализ работ ученых, упомянутых выше, а также результаты собственного исследования позволили сделать вывод о том, что ЭУП состоит из следующих модулей:

- Информационно-организационный модуль (ИОМ), содержащий сведения об ЭУП, разделах, перечень тем, методические рекомендации по работе с ЭУП. ИОМ представляет собой информационный модуль, носящий рекомендательный характер по организации процесса обучения с использованием данного ЭУП.
- Учебно-тренировочный модуль является компонентом, организующим самостоятельную работу обучающихся с ЭУП, содержит элементы навигации для работы с материалом ЭУП. Для наиболее продуктивного взаимодействия обучающихся с ЭУП необходимо применять мультимедийные технологии, использовать метод восприятия материала через слух и зрение (видеолекции, видеофрагменты). Учебно-тренировочный модуль повышает степень самостоятельности обучающихся в изучении дисциплины, предоставляет право выбора индивидуальной траектории обучения с использованием ЭУП.
- Информационно-справочный модуль включает ресурсы, реализующие поддержку обучающихся: электронные словари, справочники, адреса электронных библиотек, требования к оформлению работ и т.д.
- Практический модуль (ПМ). ПМ предназначен для закрепления изученного материала и полученных знаний и состоит из следующих средств: средства оценивания учебных достижений (например, тестовое задание, выдающее результат и разъяснение в случае неверного ответа), средства управления (позволяют выбрать удобный режим взаимодействия с ЭУП), средства коммуникации (предназначены для реализации асинхронной и синхронной коммуникации между субъектами образовательного процесса).

Существует два формата разработки ЭУП: для размещения на CD и для размещения в сети Интернет. У ЭУП данных форматов есть общие черты и различия. Среди общих черт следует отметить

то, что ЭУП позволяют получить знания по дисциплине независимо от места и времени, в рамках которых оно будет запущено. Отличия данных форматов ЭУП заключаются в программных средствах, на которых они реализованы.

Среди программных средств по направлению разработки ЭУП с целью размещения в Интернет можно выделить следующие сервисы: CourseLab, SmartBuilder, MOS Solo, Google Сайты. Данные сервисы позволяют создать ЭУП, предназначенные для применения при дистанционной и очной формах обучения, без знания языков программирования [9].

Среди программных средств по направлению разработки ЭУП с целью размещения на CD выделяют следующие сервисы:

- iSpringSuite: расширение для PowerPoint, предоставляющее возможность разработать ЭУП, содержащее аудио- и видеофрагменты, интерактивные тесты (23 типа вопросов), интерактивные задания;
- TurboSite: сервис для создания ЭУП в формате html (рисунок 1);
- AdobeAnimateCC: программный комплекс, предназначенный для разработки интерактивных ЭУП;
- HTML5: программный комплекс, позволяющий создавать ЭУП, использующие аудио, видео, графику, интерактивные тесты и задания, анимацию.

Рисунок 1 – Программа Turbo Site

Результаты

Из перечисленных выше программных комплексов выбран HTML5. В данном программном комплексе с учетом требований к разработке электронных учебных изданий было разработано ЭУП по дисциплине «Разработка мобильных приложений» (рисунок 2). Структура ЭУП представлена в таблице 2.

Таблица 2 – Структура ЭУП «Разработка мобильных приложений»

Структура ЭУП	Блок лекционного материала	Блок практического материала	Блок тестирования
Титульная страница. Окно содержания ЭУП. Окно представления практических заданий. Окно представления тестирования	Область лекционного материала. Область выбора темы лекции.	Область представления практических заданий. Область выбора задания.	Область выбора тестового задания. Область тестовых вопросов. Кнопки выбора ответов. Информационная панель.

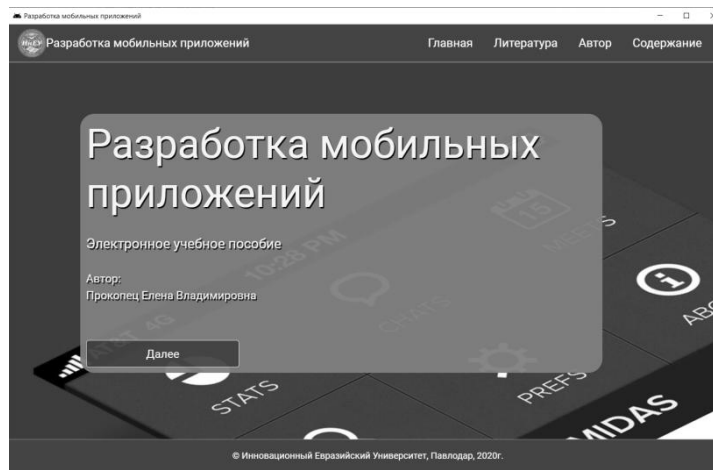

Рисунок 2 – ЭУП «Разработка мобильных приложений»

ЭУП состоит из 8 тем. Для каждой темы предусмотрены лекция, практические задания, тест на закрепление пройденного материала (рисунок 3).

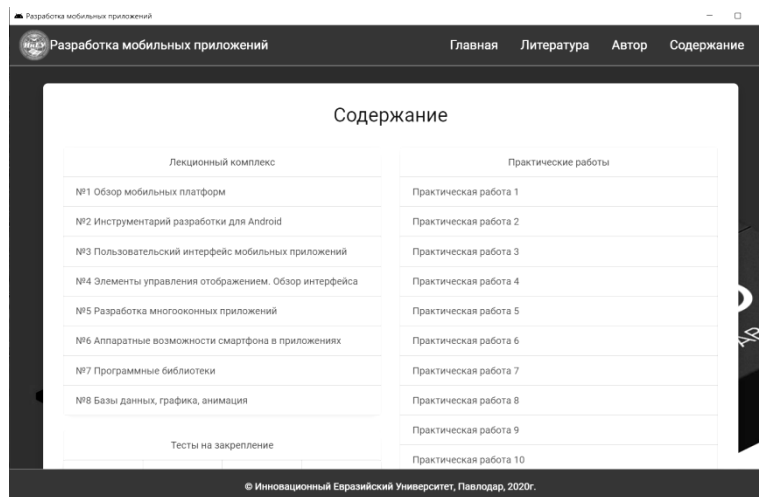

Рисунок 3 – Содержание ЭУП

Также в ЭУП «Разработка мобильных приложений» интерактивные тесты на первый и второй рубежные контроли (рисунок 4).

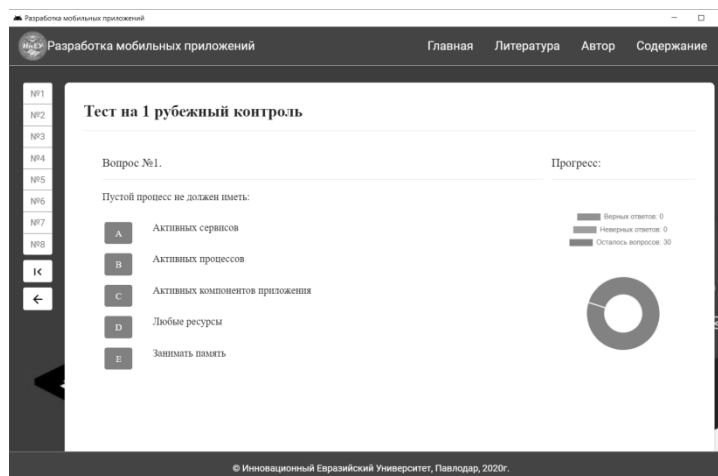

Рисунок 4 – Тест на первый рубежный контроль

Окна ЭУП работают в модальном режиме. Этот аспект полностью исключает вероятность использования лекционного материала при выполнении практических заданий либо ответе на тесты.

Обсуждение

ЭУП «Разработка мобильных приложений» было разработано с учетом требований согласно государственному отраслевому стандарту [10]:

1. Учебный материал должен быть представлен в виде лекционного материала, видео- и аудио роликов, анимации в интерактивной форме обучения и с применением гипертекстовой системы.
2. Разработка практических заданий, выполнение которых дает возможность закрепить полученные при изучении материала знания и умения.
3. Наличие тестовых вопросов позволяет контролировать процесс обучения и определять уровень освоенности учебного материала.
4. Реализация функции «обратная связь».
5. Наличие функции помощи при поиске необходимой информации. При работе с бумажным носителем данный поиск затруднен.
6. Экономия времени при многократном обращении к нужной информации.
7. Наличие возможности обновления представленного учебного материала.
8. ЭУП должно иметь «дружественный интерфейс»: текст должен быть легко воспринимаемым с экрана, логично выстроенным; палитра, используемая в ЭУП, не должна пестрить разнообразием цветов, должна быть в спокойных тонах.

ЭУП было апробировано в учебном процессе в течение семестра. В конце семестра был проведен опрос обучающихся с целью узнать их мнение об ЭУП «Разработка мобильных приложений». В опросе приняли участие 15 человек. По результатам проведенного опроса были сделаны следующие выводы:

- Около 85 % обучающихся пользовались ЭУП регулярно на занятиях и при подготовке к ним, а
- 67 % использовали ЭУП раз в неделю;
- ЭУП прост в использовании, по мнению 97% обучающихся;
- ЭУП полезно для обучающихся: 75% обучающихся планируют пользоваться им в будущем.

Заключение

Использование ЭУП поможет значительно обогатить учебный процесс, позволит сделать занятия более эффективными в развитии познавательной активности обучающихся. Применение ЭУП, построенных с учетом существующих стандартов и требований, является необходимым условием достижения успеха в повышении качества подготовки будущих специалистов и роста профессионального уровня преподавателей.

ЭУП «Разработка мобильных приложений» – удобное в применении программное средство, содержащее лекции, интерактивные задания и тесты. Обучающиеся могут работать с ним через интернет или с помощью CD. ЭУП опирается на учебную программу, используя эффективные методы изучения учебного материала с применением современных компьютерных технологий. Обучающиеся, используя ЭУП «Разработка мобильных приложений», приобретают возможность получения и закрепления знаний в удобное для себя время независимо от своего географического местоположения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Беспалько В.П. Образование и обучение с участием компьютеров: учеб.пос. / В.П. Беспалько. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института, 2002. – 352 с.
- 2 Алексеев Г.В. Основы разработки электронных учебных изданий: учеб.пос. / Г.В. Алексеев, И.И. Бриденко, Е.И. Верболоз, М.И. Дмитриченко. – СПб.: Лань, 2016. – 144 с.
- 3 Григорьев С.Г. Образовательные электронные издания и ресурсы: учеб.пос. / С.Г. Григорьев, В.В. Гриншкун. – М., 2009. – 156 с.
- 4 Мякишев С.Л. Электронные учебные издания: характеристика и особенности подготовки / С.Л. Мякишев, Р.Ю. Макаров // Вестник ВятГУ. – 2011. – №1-3. – С. 20-23.
- 5 Каменева Т.Н. Методика обучения будущих менеджеров деловому письменному общению на английском языке с использованием электронного учебника: автореф. дис. на соискание степени канд. пед. наук: спец. 13.00.02/ Т.Н. Каменева. — Кемерово, 2010. — 21 с.
- 6 Коваль Т.И. Подготовка преподавателей высшей школы: информационные технологии в педагогической деятельности: учебно-методическое пособие. / Т.И.Коваль, С.А.Сысоева, Л.В. Суценко. – Кемерово: Изд. центр КНЛУ, 2009. — 280 с.
- 7 Дубровина Е.А. Использование цифровых образовательных ресурсов в современном учебном процессе. [Электронный ресурс] / Е.А. Дубровина// Социальная сеть работников образования nsportal.ru – Режим доступа: <http://nsportal.ru/vuz/pedagogicheskie-nauki/library/2014/01/10/ispolzovanietsifrovyykh-obrazovatelnykh-resursov-v>.
- 8 Спиридонов О.В. Создание электронных интерактивных мультимедийных книг и учебников в iBooks Author: учебно-методическое пособие. 2-е изд., испр. / О.В. Спиридонов. – М.: Национальный Открытый Университет «ИНТУИТ», 2016. – 629 с.

- 9 Акимова И.В. Основы создания электронного учебника средствами Macromedia Authorware: учебно-методическое пособие. / И.В. Акимова. – Пенза: ПГПУ, 2010. – 76 с.
- 10 Государственный отраслевой стандарт Республики Казахстан «Информационные технологии. Электронное издание». – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder10717/%C2%A734.pdf>.

REFERENCES

- 1 Bespal'ko, V.P. (2002). Obrazovanie i obuchenie s uchastiem komp'yutеров [Computer-assisted education and training]. M.: Izd. Moskovskogo psichologo-social'nogo instituta [in Russian].
- 2 Alekseev, G.V., Bridenko, I.I. Verboloz, E.I. & Dmitrichenko, M.I. (2016). Osnovy razrabotki elektronnykh uchebnykh izdaniy [Fundamentals of the development of electronic educational publications]. SPb.:Lan' [in Russian].
- 3 Grigor'ev, S.G. & Grinshkun, V.V. (2009). Obrazovatel'nye elektronnye izdaniya i resursy [Educational electronic publications and resources]. Moscow [in Russian].
- 4 Myakishev, S.L. & Makarov, R.YU. (2011). Elektronnye uchebnye izdaniya: harakteristika i osobennosti podgotovki [Electronic educational publications: characteristics and features of training]. Vestnik VyatGU – Bulletin of VyatSU, 1-3, 20-23 [in Russian].
- 5 Kameneva, T.N. (2010). Metodika obucheniya budushchih menedzherov delovomu pis'mennomu obshcheniyu na anglijskom yazyke s ispol'zovaniem elektronnoy uchebnykh [Methods of training future managers in business written communication in English using an electronic textbook]. Extended abstract of candidate's thesis. Kemerovo [in Russian].
- 6 Koval', T.I., Sysoeva, S.A. & Sushchenko, L.V. (2009). Podgotovka prepodavatelej vysshej shkoly: informacionnye tekhnologii v pedagogicheskoy deyatel'nosti [Training of higher school teachers: information technologies in pedagogical activity]. Kemerovo: Izd. centr KNLU [in Russian].
- 7 Dubrovina, E.A. (2014). Ispol'zovanie cifrovyykh obrazovatel'nykh resursov v sovremennoy uchebnoy protsessе [The use of digital educational resources in the modern educational process]. Social'naya set' rabotnikov obrazovaniya nportal.ru - Social network of education workers nportal.ru. Retrieved from <http://nportal.ru/vuz/pedagogicheskie-nauki/library/2014/01/10/ispolzovanietsifrovyykh-obrazovatelnykh-resursov-v> [in Russian].
- 8 Spiridonov, O.V. (2016). Sozdanie elektronnykh interaktivnykh mul'timedijnykh knig i uchebnikov v iBooks Author [Creating electronic interactive multimedia books and textbooks in iBooks Author]. M.: Nacional'nyj Otkrytyj Universitet «INTUIT» [in Russian].
- 9 Akimova, I.V. (2010). Osnovy sozdaniya elektronnoy uchebnykh sredstvami Macromedia Authorware [Basics of creating an electronic textbook using Macromedia Authorware]. Penza: PGPU [in Russian].
- 10 Gosudarstvennyy otрасlevoj standart Respubliki Kazahstan «Informacionnyye tekhnologii. Elektronnoye izdanie» [State Industry Standard of the Republic of Kazakhstan «Information Technologies. Electronic edition»]. www.kaznu.kz. Retrieved from <https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder10717/%C2%A734.pdf> [in Russian].

Е.В. Прокопец

Инновациялық Еуразия университеті, Қазақстан

Электрондық оқу құралдарын әзірлеу технологиясының әдістемелік аспектілері

Ақпараттық технологияларды кеңінен енгізу адам қызметінің әр түрлі салаларына айтарлықтай өзгерістер енгізеді. Білім беру саласы да ерекшелік емес. Осыған байланысты, осы мақалада автор электронды оқулықтарды әзірлеуден тұратын және білім беру процесін ақпараттандырудың өзекті және перспективалы бағыттарының бірі болып табылатын өзекті мәселені қарастырды. А.А. Андреев, А.И. Башмаков, Т.И. Коваль, В.М. Кухаренко, Е.С. Полат, П.И. Сердюкова, С.С. Сысоева, А.Ю. Уваровтың еңбектеріне талдау жасалды. Бұл еңбектерде электронды оқу құралдарын жасауға қойылатын талаптар бар. Талдау нәтижелері бойынша автор электронды оқулықтардың даму кезеңдерін, олар сәйкес келуі керек принциптерді сипаттады, сонымен қатар электронды оқулықтан тұратын модульдердің тізімін келтірді. Бағдарламалық жасақтама кешендерінің ішінен автор CourseLab, SmartBuilder, MOS Solo, Googleсайттары, iSpringSuite, TurboSite, AdobeAnimate, HTML5. Мақала авторы ұсынған технологияға сәйкес электронды оқулықтарды әзірлеу және оларды кейіннен оқу процесінде қолдану студенттердің оқу-танымдық қызметін тиімді деңгейде ұйымдастыруға көмектеседі.

Мақсаты – қолданыстағы талаптарды ескере отырып, электрондық оқу құралдарын әзірлеу технологиясын сипаттау.

Мақалада талдау, синтез және шегеру әдістері қолданылды. Электрондық оқу құралдарын әзірлеудің талаптары мен қағидағарын талдау сипаттамалық-аналитикалық әдіс негізінде жүргізілді.

Өзірленген "Мобильді қосымшаларды әзірлеу" электрондық оқу құралы ұсынылған технологияның практикалық нәтижесі болды. Зерттеу нәтижелері теориялық маңыздылықтан басқа, үнемі өсіп келе жатқан ақпараттағыны мен студенттердің оны игеруге шектеулі мүмкіндіктері арасындағы қайшылықты шешуде оң динамикадан тұратын практикалық маңызы бар. Электрондық оқу құралдарын оқу процесінде саналы пайдалану оқытудың пайдаланылатын әдістері мен әдістемелерін дараландыру және білім алушыға бағытталу жағына өзгерту жолымен білім беру сапасын арттырудың негізг тәсілдерінің бірі болып табылады.

Түйін сөздер :электрондық оқулық, даму кезеңдері, бағдарламалық кешен, достық интерфейс, интерактивтілік.

E.V. Prokopets

Innovative University of Eurasia, Kazakhstan

Methodological aspects of the technology of developing electronic textbooks

The widespread introduction of information technologies makes significant changes in various spheres of human activity. The education sector is no exception. In this regard, in this article, the author considers the actual problem of developing electronic textbooks and is one of the most relevant and promising areas of informatization of the educational process. The analysis of the works of scientists A.A. Andreev, A.I. Bashmakov, T.I. Koval, V.M. Kukhareenko, E.S. Polat, P.I. Serdyukov, S.S. Sysoeva, A.Yu. Uvarova was conducted. These works contain requirements for the development of electronic textbooks. Based on the results of the analysis, the author described the stages of developing electronic textbooks, the principles that they should correspond to, and also provided a list of modules that should make up an electronic textbook. From the existing variety of software packages, the author distinguishes CourseLab, Smart Builder, MOS Solo, Google Sites, iSpring Suite, TurboSite, Adobe Animate, HTML5. The development of electronic textbooks based on the technology presented by the author of the article and their subsequent application in the educational process will help to organize the educational and cognitive activities of students at a more effective level.

Purpose is the description of the technology for the development of electronic textbooks, taking into account existing requirements.

The article uses methods of analysis, synthesis and deduction. The analysis of requirements and principles of development of electronic textbooks is carried out on the basis of the descriptive-analytical method.

The practical result of the proposed technology is the developed electronic textbook "Development of mobile applications". The results of the study, in addition to their theoretical significance, also have practical significance, which consists in the positive dynamics in resolving the contradiction between the continuously increasing flow of information and the limited opportunities of students to assimilate it. The conscious use of electronic textbooks in the educational process is one of the fundamental ways to improve the quality of education by changing the methods of teaching used in the direction of individualization and focus on the student.

Keywords: electronic textbook, development stages, software package, user-friendly interface, interactivity.

Дата поступления рукописи в редакцию: 27.01.2021 г.

Ж.Д. Рапишева^{1*}, Н. Қалиакпарова¹

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан

*(e-mail: r_zhanat@mail.ru)

Бастауыш мектепте шет тілін оқытудағы заманауи педагогикалық технологиялар

Аңдатпа

Негізгі мәселе: Мақалада бастауыш мектепте шет тілінде білім беру барысында қолданылатын заманауи педагогикалық технологиялар сипатталады және олардың бастауыш сынып оқушысының әртүрлі құзыреттерінің дамуына әсері қарастырылады. Авторлар ақпараттық-коммуникациялық педагогикалық технологиялардың оқытуда жеке тұлғаға бағытталған тәсілді жүзеге асыруға көмектесетінін, бастауыш сынып оқушыларының қабілеттерін, олардың оқу деңгейін ескере отырып, оқытуды дараландыру мен саралауды қамтамасыз ететінін айтады. Қазіргі педагогикалық технологиялар іс-әрекетті қайта құрудың жүйелі тұтас құралы ретінде оқу-тәрбие үдерісінің сапасын жақсартуға, жеке тұлғаны дамыту міндеттерін шешуге мүмкіндік беретіні көрсетіледі.

Мақсаты: Қазіргі заманғы ағылшын тілі сабағында қолданылатын заманауи білім беру технологияларын талдау. Бастауыш сынып мұғалімдерін даярлаудың қазіргі кездегі қалыптасқан жүйесі оның құрылымын, ұйымдастырылуын, мектеп практикасымен және білім беру жүйесіндегі инновациялық үдерістермен өзара байланысын қайта қарауды талап етеді. Сондықтан мақалада жоғары оқу орнында мамандар даярлаудың сапасын арттыруда мұғалім тұлғасының өздігінен дамуына, оның шығармашылық қабілетінің артуына мүмкіндік жасауды және оқу-тәрбие үдерісін жетілдіруді қамтамасыз ететін жаңа педагогикалық технологияларды пайдалану оқу үдерісінің маңызды бөлігіне айналуы тиіс екендігін дәлелденеді.

Әдістері: Зерттеу барысында сипаттама әдісі, жүйелеу, талдау жасаудың әдіс-тәсілдері қолданылды.

Нәтижелер мен олардың маңыздылығы: Мақала авторлары бастауыш сыныптарда шет тілдік білім берудің мақсаты ретінде оқушының жеке басының дамуын (адамгершілік және танымдық) және оның айналасындағы көпмәдениетті және көптілді әлеммен ұтымды, тиімді, заман талабына сай қарым-қатынасқа түсу қабілеттерінің кешенін анықтайды. Сондықтан білім берудің мемлекеттік стандарты талаптарына сәйкес болашақ бастауыш сынып мұғалімінің педагогикалық технологияларды қолдана алуға қажетті білім, білік және дағдыларын қалыптастыруы маңызды деп қорытады. Себебі білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне бағыт алған қазіргі кезде оқу-тәрбие үдерісіндегі өзгерістер білім берудің парадигмасын өзгертті, білім берудің мазмұнын жаңартып, жаңа көзқарас, жаңаша қарым-қатынас қалыптастырды.

Түйін сөздер: технология, құзыреттілік, көпмәдениетті, көптілді, ағылшын тілі, заманауи білім беру.

Кіріспе

Қазіргі дамыған қоғамға ұтқырлықпен, динамизммен, конструктивтілікпен ерекшеленетін, өз Отанының шынайы патриоттары, басқа елдер мен халықтардың мәдениетін, ғылыми жетістіктерін, дәстүрлерін құрметтейтін білімді, білікті мамандар қажет. Осыған байланысты отандық білім беруді модернизациялауға аса зор мән беріледі. Гуманистік мұраттарға бағдарлау жеке тұлғаның мүдделерінің басымдылығын, оқуда шығармашылық атмосфераны құруды және оқушылардың жалпы мәдени дамуын қамтамасыз етуді қамтиды. Білім беру үдерісінің маңызды бөлігі – мұғалімнің оқушымен жеке тұлғаға бағытталған өзара әрекеті, ол негізгі тенденцияларды өзгертуді, білім беру технологияларын жетілдіруді талап етеді. Шет тілдерін үйрену білім беруді ізгілендірудің маңызды құралдарының бірі ретінде қарастырылуы мүмкін.

Қазіргі заманғы ағылшын тілі сабағын заманауи білім беру технологияларын қолданбай елестету және тиімді жүзеге асыру мүмкін емес. Педагогикалық технология – бұл мұғалімнің балалармен өзара қарым-қатынасы барысында қоршаған шындықтың субъектісі ретінде жеке тұлғаны барынша дамыту мақсатында жүзеге асырылатын ғылыми негізделген таңдау. Педагогикалық технология – практика жүзінде іске асыру үшін теория мен оқыту әдістемесінің кейбір проекциясы [1; 6].

Материалдар мен әдістер

Заманауи білім беру технологияларының критерийлері. Технологияны таңдамас бұрын, келесі талаптарды белгілеу қажет. Олар:

– Жүйелілік. Ағылшын тілін оқытудың заманауи технологиялары жүйесі логикалық үдерісті, тұтастық және жеке бөлімдерінің өзара байланысы сияқты белгілерін қамтуы керек.

- Концептуалдық. Кез келген технология психологиялық және әлеуметтік-педагогикалық жағынан білім беру мақсаттарына жетудің негіздемесін қамтитын ғылыми тұжырымдамадан тұруы тиіс.
- Тиімділік. Технология білім беру стандарттарына сәйкес келетін нәтижеге кепілдік беруі керек.
- Икемділік. Технология бастауыш сынып оқушысының жайлылығы мен мұғаліммен өзара әрекеттесуіне байланысты өзгеру мүмкіндігін қарастыруы керек.
- Серпінділігі. Таңдалған технология әрқашан одан әрі даму немесе қайта құру перспективасына ие болуы тиіс.
- Репродуктивтілік. Кез келген технологияны басқа оқу орындарында әртүрлі мұғалімдер мен оқушылар қолдана алатындай етіп түсіну керек.

Нәтижелер

Біздің ойымызша, ең өнімді технологиялар – ақпараттық-коммуникациялық, жобалық технология, сыни ойлау технологиясы, проблемалық оқыту технологиясы және кейс-технология.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар. Оқу үдерісіне жаңа ақпараттық технологияларды әзірлеумен және енгізумен Полат Е.С., Дмитриева Е.И., Новиков С.В., Полипова Т.А., Цветкова Л.А. және т.б. сияқты зерттеушілер белсенді айналысады.

Сонымен, О.И. Руденко-Моргун өзінің «Компьютерлік технологиялар оқытудың жаңа формасы ретінде» мақаласында өткен ғасырдың 80-жылдары ортасында басталған және әлі де қарқын алып келе жатқан ақпараттық, компьютерлік революция дәуірінде өмір сүріп жатырмыз деп жазады. Оның негізгі кезеңдері: жеке компьютердің пайда болуы, мультимедиялық технологияны ойлап табу, ғаламдық ақпараттық компьютерлік желіні біздің өмірімізге енгізу. Бұл жаңалықтардың барлығы өмірге жеңіл және білінбей енді: олар барлық кәсіби салаларда және тұрмыста кеңінен қолданылады.

Ақпараттық-коммуникациялық педагогикалық технологиялар оқытуда жеке тұлғаға бағытталған тәсілді жүзеге асыруға көмектеседі, бастауыш сынып оқушыларының қабілеттерін, олардың оқу деңгейін ескере отырып, оқытуды дараландыру мен саралауды қамтамасыз етеді.

Шет тілі сабақтарында компьютерлік оқыту бағдарламаларымен жұмыс істеу түрлеріне мыналар жатады: лексиканы оқу; айтылымды пысықтау; диалогтік және монологиялық сөйлеуді оқыту; жазуды үйрету; грамматикалық құбылыстарды пысықтау.

Оқушылар интернет желісі бойынша өткізілетін тестілеуге, викториналарға, конкурстарға, олимпиадаларға қатыса алады, басқа елдердегі қатарластарымен хат алмасып, чаттарға, бейнеконференцияларға және т. б. қатыса алады. Бұл, әсіресе, қазіргі қашықтықтан оқыту кезінде аса өзекті болып табылады. Бірақ оқушылардың компьютер алдында отыру регламентін сақтау өте маңызды.

Интернет-ресурстарды қолдана отырып, шет тілдерін оқытуға қойылатын негізгі талаптардың бірі – сабақта өзара әрекеттесуді құру, оны әдетте интерактивтілік әдісі деп атайды. Интерактивтілік – коммуникативті мақсат пен нәтижені сөйлеу құралдарымен біріктіру, үйлестіру және толықтыру. Шетел тілін үйрету арқылы сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға, сондай-ақ лексика мен грамматиканы үйренуге көмектеседі, шынайы қызығушылықты, демек тиімділікті қамтамасыз етеді. Интерактивтілік өмірден нақты жағдайларды тудырып қана қоймайды, сонымен қатар оқушыларды шет тілі арқылы оларға дұрыс жауап беруге мәжбүр етеді.

Талқылау

Жобалау технологиясы. Жоба әдісі – бұл оқу үдерісін жекелендіруге мүмкіндік беретін, оқушыларға өз қызметін жоспарлауда, ұйымдастыруда және бақылауда дербестігін көрсетуге мүмкіндік беретін кешенді оқыту әдісі.

Жоба әдісі оқушыларға тақырыпты, ақпарат көздерін, оны баяндау және таныстыру тәсілдерін таңдауда дербестігін көрсетуге мүмкіндік береді. Жобалық әдістеме жобаның әр қатысушысының қызығушылығын тудыратын тақырып бойынша жеке жұмыс жүргізуге мүмкіндік береді, бұл, сөзсіз, оқушының ынталандырылған белсенділігін арттырады. Ол зерттеу нысанын өзі таңдайды, өзі шешеді: ағылшын тіліндегі оқулықпен шектелу немесе басқа әдебиеттерді оқу қажеттілігінің болуы. Алайда, балалар көбінесе қосымша ақпарат көздеріне жүгінеді, талдайды, салыстырады, ең маңыздысын анықтайды.

Жоба бойынша жұмыстың бастапқы кезеңі – тақырыпты енгізу және талқылау қарапайым сабақта ұсынылады, сонымен қатар негізгі лексика, грамматика беріледі, оқушылар қарапайым сөйлемдерді меңгереді.

Жоба бойынша практикалық жұмыс «материалды бекіту» және «қайталау» кезеңдерінен басталады және бірыңғай оқу үдерісінің үйлесімді бөлігіне айналады.

Жобалық іс-әрекеттің басты ерекшеліктерінің бірі, біздің ойымызша, нақты практикалық мақсатқа, яғни сурет, аппликация немесе композиция болсын, нәтижені көрнекі түрде көрсетуге бағдарлау болып табылады.

Ағылшын тілін оқытуда жоба әдісі оқушыларға тілді нақты күнделікті өмірде қолдануға мүмкіндік береді, бұл сөзсіз шет тілін жақсы меңгеруге және бекітуге ықпал етеді. Жобалар әртүрлі болуы мүмкін: ұзақтығына қарай, мазмұны бойынша, т.б..

Шет тілін оқытудың мақсаты – білім алушылардың коммуникативтік қызметі, яғни шет тілін іс жүзінде меңгеруі. Мұғалімнің міндеті – әр оқушының іс-әрекетін жандандыру, оқу үдерісінде олардың шығармашылық белсенділігі үшін жағдай жасау. Жаңа ақпараттық технологияларды қолдану оқу

үдерісін жандандырып қана қоймайды, сонымен қатар білім беру шеңберін кеңейтуге үлкен мүмкіндіктер ашады, сөзсіз, үлкен мотивациялық әлеуетке ие және оқуды дараландыру принциптеріне ықпал етеді. Жобалық қызмет оқушыларға автор ретінде әрекет етуге мүмкіндік береді, шығармашылық әлеуетін арттырады, жалпы ой-өрісін кеңейтіп қана қоймайды, сонымен қатар тілдік білімді кеңейтуге ықпал етеді.

Интернет-жобаларға қатысу ағылшын тілі мен компьютерді практикалық меңгеру деңгейін арттырады, ең бастысы өз бетінше әрекет ету дағдыларын, бастамашылдықты қалыптастырады. Жобалық жұмыс барысында жауапкершілік оқушының өзіне жеке тұлға ретінде жүктеледі. Ең бастысы, мұғалім емес, бала жобаның не болатынын, оның тұсаукесері қандай формада және қалай өтетінін анықтайды. Жоба – білім алушылардың өз идеяларын олар үшін ыңғайлы, шығармашылықпен ойластырылған түрде білдіру мүмкіндігі.

Ағылшын тілі сабақтарында жобалық әдістемені қолдану білім алушылардың шет тілін үйренуде жақсы нәтижелерге қол жеткізуі мен пәнаралық байланыстардың қажеттілігін түсінуге ықпал етеді.

Жоба әдісі дәстүрлі оқыту әдістеріне қарағанда бірқатар артықшылықтарға ие. Негізгі артықшылықтары:

- ағылшын тілін үйрену кезінде білім алушылардың ынтасын арттыру,
- оқу бағдарламасының әртүрлі пәндері бойынша білімді көрнекі интеграциялау,
- жеке шығармашылық қызмет үшін кеңістік.

Сыни ойлау технологиясы. Сыни тұрғыдан ойлау – кез келген мәлімдемеге сыни тұрғыдан қарауға, дәлелсіз ештеңе қабылдамауға, сонымен бірге жаңа идеялар мен әдістерге ашық болуға көмектесетін ойлау түрі. Сыни тұрғыдан ойлау – таңдау еркіндігінің, болжамның сапасының, өз шешімдеріне жауапкершіліктің қажетті шарты. Сыни тұрғыдан ойлау, шын мәнінде, сапалы ойлаудың синонимі.

«Сыни тұрғыдан ойлау технологиясының» конструктивті негізін оқу үдерісін ұйымдастырудың үш кезеңінің негізгі моделі құрайды:

– Бастапқы кезеңінде зерттелетін білім мен идеялар жаңартылады, жеке қызығушылық қалыптасады, белгілі бір тақырыпты қарастыру мақсаттары анықталады.

– Түсіну кезеңінде, әдетте, білім алушы жаңа ақпаратпен байланысқа түседі. Оны жүйелеу бар.

– Оқушы зерттелетін объектінің түрі туралы ойлануға, ескі және жаңа ақпараттың арақатынасына байланысты сұрақтар қоюды үйренуге мүмкіндік алады. Өз ұстанымын қалыптастыру да бар. Осы кезеңде бірқатар әдістерді қолдана отырып, материалды түсіну үдерісін өз бетінше бақылауға болатындығы өте маңызды.

– Рефлексия кезеңі оқушылардың жаңа білімді шоғырландыратындығымен және оларға жаңа ұғымдарды енгізу үшін өздерінің бастапқы идеяларын белсенді түрде қайта құруымен сипатталады.

Осы модель шеңберіндегі жұмыс барысында оқушылар ақпаратты біріктірудің әртүрлі тәсілдерін игереді, әртүрлі тәжірибелер, идеялар мен идеяларды түсіну негізінде өз пікірлерін дамытуды үйренеді, тұжырымдар мен дәлелдердің логикалық тізбегін жасайды, өз ойларын басқаларға қатысты айқын, сенімді және дұрыс айтады.

Проблемалық оқыту технологиясы. Бүгінгі таңда проблемалық оқыту дегеніміз – мұғалімнің басшылығымен проблемалық жағдайларды құруды және оларды шешуде оқушылардың белсенді тәуелсіз қызметін қамтитын сабақтарды ұйымдастыру, нәтижесінде кәсіби білімді, дағдыларды, біліктіліктерді шығармашылық тұрғыда игеру және ақыл-ой қабілеттерін дамыту.

Проблемалық оқыту технологиясы барысында оқушылар жаңа білім, дағдылар қалыптастырады, қабілеттері, танымдық белсенділігі, қызығушылығы, эрудициясы, шығармашылық ойлауы және басқа да маңызды қасиеттерді дамытады.

Оқытудағы проблемалық жағдай оқушыға ұсынылған проблемалық тапсырма оның зияткерлік мүмкіндіктеріне сәйкес келген кезде ғана оқу құндылығына ие, оқушылардың осы жағдайдан шығуға, туындаған қарама-қайшылықты жоюға деген ынтасын оятуға ықпал етеді.

Жалпы алғанда, проблемалық оқыту технологиясы оқушыларға проблема туғызады және олар мұғалімнің тікелей қатысуымен немесе оны шешудің жолдары мен әдістерін өз бетінше зерттейді, яғни, гипотезаны құрады, оның ақиқатын тексеру жолдарын анықтайды, талқылайды, дәлелдейді, эксперименттер, бақылаулар жүргізеді, олардың нәтижелерін талдайды және дәлелдейді [2, 23-б].

Оқушылардың танымдық дербестік дәрежесі бойынша проблемалық оқыту үш негізгі формада жүзеге асырылады: проблемалық презентация, ішінара іздеу қызметі және тәуелсіз зерттеу қызметі. Оқушылардың ең аз танымдық тәуелсіздігі проблемалық презентацияда орын алады: жаңа материалды мұғалімнің өзі жеткізеді. Мәселені шеше отырып, мұғалім оны шешу жолын ашады, оқушыларға ғылыми ойлаудың бағытын көрсетеді, оларды ойдың ақиқатқа диалектикалық қозғалысын ұстануға мәжбүр етеді, оларды ғылыми ізденістерге қатысады. Ішінара іздеу қызметі жағдайында жұмыс, негізінен, оқушыны өз бетінше ойлауға, мәселенің жекелеген бөліктеріне белсенді жауап іздеуге итермелейтін арнайы сұрақтардың көмегімен жіберіледі.

– Проблемалық оқыту технологиясы, басқа технологиялар сияқты, жағымды және жағымсыз жақтарға ие.

– Проблемалық оқыту технологиясының артықшылықтары: оқушылардың қажетті білім, білік және дағды жүйесін алуына ғана емес, сонымен қатар олардың ақыл-ой дамуының жоғары деңгейіне жетуіне, өздерінің шығармашылық қызметі арқылы өз бетінше білім алу қабілетін қалыптастыруға ықпал етеді; оқу жұмысына қызығушылықты дамытады; оқытудың берік нәтижелерін қамтамасыз етеді.

– Кемшіліктері: жоспарланған нәтижелерге қол жеткізуге көп уақыт кетеді, оқушылардың танымдық іс-әрекетін нашар басқарады.

Кейс-технология. Кейс-технологиялар рөлдік ойындарды, жоба әдісін және ситуациялық талдауды бір уақытта біріктіреді. Кейстер әдеттегі білім беру міндеттерінен ерекшеленеді (тапсырмаларда, әдетте, бір шешім және осы шешімге әкелетін бір дұрыс жол бар, кейстерде бірнеше шешім бар және оған әкелетін көптеген балама жолдар бар).

Кейс-технологияда нақты жағдайға (қандай да бір кіріспе деректерге) талдау жүргізіледі, оның сипаттамасы бір мезгілде қандай да бір практикалық проблеманы ғана емес, сондай-ақ осы проблеманы шешу кезінде меңгерілуі қажет белгілі бір білім кешенін де өзектендіреді. Кейс-технологиялар – мұғалімді қайталау, бөлімді немесе тақырыпты қайталау емес, мұғалімнің сұрағына жауап емес, бұл алынған білім деңгейін көтеруге және оларды іс жүзінде қолдануға мәжбүр ететін нақты жағдайды талдау.

Бұл технологиялар оқушылардың зерттелетін пәнге деген қызығушылығын арттыруға көмектеседі, оқушылардың әлеуметтік белсенділігі, қарым-қатынас дағдылары, өз ойларын тыңдау және дұрыс жеткізе білу сияқты қасиеттерін дамытады.

Бастауыш мектепте кейс-технологияларды пайдаланған кезде балаларда:

- талдау және сыни ойлау дағдылары дамиды;
- теория мен практиканы біріктіру қабілеті дамиды;
- қабылданған шешімдердің мысалдарын ұсынады;
- әртүрлі позициялар мен көзқарастарды көрсетеді;
- белгісіздік жағдайында балама нұсқаларды бағалау дағдыларын қалыптастырады.

Мұғалімнің міндеті – балаларды жеке де, топ құрамында да ақпаратты талдауға, берілген мәселені шешу үшін оны сұрыптауға, негізгі мәселелерді анықтауға, балама шешімдерді құру және оларды бағалауға, оңтайлы шешімді таңдау және іс-әрекет бағдарламаларын қалыптастыруға баулу [3, 12-б.].

Сонымен қатар білім алушылар қарым-қатынас дағдыларын, таныстыру дағдыларын, тиімді өзара әрекеттесуге және ұжымдық шешімдер қабылдауға мүмкіндік беретін интерактивті дағдыларды қалыптастырады, сараптамалық дағдылар мен қабілеттерге ие болады, ситуациялық мәселені шешу үшін қажетті білімді өз бетінше іздеу арқылы оқуды үйренеді, оқуға деген ынтаны өзгертеді.

Белсенді ситуациялық оқыту кезінде талдау қатысушыларына белгілі бір уақытта оның жай-күйіне байланысты фактілер (оқиғалар) ұсынылады. Оқушылардың міндеті – ұтымды шешім қабылдау, мүмкін шешімдерді ұжымдық талқылау аясында әрекет ету, яғни ойларын өзара әрекеттестіреді.

Оқу үдерісін белсендіретін кейс-технологиялар әдістеріне мыналар жатады:

– ситуациялық талдау әдісі (нақты жағдайларды талдау әдісі, ситуациялық есептер мен жаттығулар; кейс-сатылар)

- инцидент әдісі;
- ситуациялық-рөлдік ойындар әдісі;
- іскерлік хат-хабарларды талдау әдісі;
- ойын дизайны;
- пікірталас әдісі.

Сонымен, кейс-технология – бұл білімді игеруге ғана емес, оқушылардың жаңа қасиеттері мен дағдыларын қалыптастыруға бағытталған нақты немесе ойдан шығарылған жағдайларға негізделген оқытудың интерактивті технологиясы.

Қорытынды

Осылайша, заманауи білім беру технологияларын қолдану білім беру үдерісін неғұрлым өнімді, тиімді, қызықты, ақпараттық мазмұнды ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Сабақтарда жаңа педагогикалық технологияларды қолдана отырып, шет тілін оқыту үдерісін жаңа көзқараспен қарауға және жақсы нәтижелерге қол жеткізе отырып, тұлғаны қалыптастырудың психологиялық тетіктерін игеруге болатынына көз жеткізілді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Филатова В.М. Методика обучения иностранным языкам в начальной и основной общеобразовательной школе: учебное пособие. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2004. – 225 с.
- 2 Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика: учебное пособие. – М.: Академия, 2007. – 180 с.
- 3 Бим И.Л. Личностно-ориентированный подход – основная стратегия обновления школы // Иностранные языки в школе. – 2002. – № 2. – С. 10-20.

REFERENCES

- 1 Filatova, V.M. (2004). Metodika obuchenija inostrannym jazykam v nachal'noj i osnovnoj obshheobrazovatel'noj shkole [Methodology of teaching foreign languages in primary and secondary schools]. Rostov-na-Donu: Feniks [in Russian].
- 2 Gal'skova, N.D. & Gez, N.I. (2007). Teorija obuchenija inostrannym jazykam. Lingvodidaktika i metodika [Theory of teaching foreign languages. Linguodidactics and methodology]. Moskva: Akademija [in Russian].
- 3 Bim, I.L. (2002). Lichnostno-orientirovannyj podhod – osnovnaja strategija obnovlenija shkoly [A student-centered approach is the main strategy for school renewal]. Inostrannye jazyki v shkole – Foreign languages at school, 2, 10-20 [in Russian].

Ж.Д. Рапишева^{1*}, Н. Калиакпарова¹

¹Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, Казахстан

Современные педагогические технологии в преподавании иностранного языка в начальной школе

В статье описаны современные педагогические технологии обучения иностранному языку в начальной школе, рассматривается их влияние на развитие различных компетенций учащихся начальных классов. Авторы подчеркивают, что информационно-коммуникационные педагогические технологии помогают реализовать личностно-ориентированный подход в обучении, обеспечивают индивидуализацию и дифференциацию обучения с учетом способностей младших школьников, их уровня обучения. Помимо этого, современные педагогические технологии как системное целостное средство перестройки деятельности позволяют улучшить качество учебно-воспитательного процесса, решить задачи развития личности.

Цель – анализ современных образовательных технологий, используемых на уроках английского языка. Сложившаяся в настоящее время система подготовки учителей начальных классов требует пересмотра ее структуры, организации, взаимосвязи со школьной практикой и инновационными процессами в системе образования. Поэтому в статье доказывается, что важной частью учебного процесса должно стать использование новых педагогических технологий в повышении качества подготовки специалистов в вузе, обеспечивающих возможность саморазвития личности учителя, повышение его творческих способностей и совершенствование учебно-воспитательного процесса. В ходе исследования использовались описательный метод, методы анализа и синтеза.

Авторы статьи в качестве цели иноязычного образования в начальных классах называют развитие личности учащегося (нравственно-познавательное) и комплекс способностей к успешному взаимодействию с окружающим его поликультурным и полиязычным миром. Поэтому важно, чтобы будущий учитель начальных классов в соответствии с требованиями государственного стандарта образования сформировал знания, умения и навыки, необходимые для применения современных педагогических технологий. В настоящее время, когда была создана новая система образования, ориентированная на мировое образовательное пространство, изменения в учебно-воспитательном процессе изменили парадигму образования, обновили содержание образования, сформировали новый подход, новые отношения.

Ключевые слова: технологии, компетенции, поликультурный, полиязычный, английский язык, современное образование.

Zh.D. Rapisheva^{1*}, N. Kaliakparova¹

¹Academician E.A. Buketov Karaganda University, Kazakhstan

Modern pedagogical technologies in teaching a foreign language in primary school

The article describes modern pedagogical technologies of teaching a foreign language in primary school and examines their impact on the development of various competencies of primary school students. The authors emphasize that information and communication pedagogical technologies help to implement a student-centered approach to learning, provide individualization and differentiation of learning, taking into account the abilities of younger students, their level of education. And also modern pedagogical technologies as a systemic holistic means of restructuring activities make it possible to improve the quality of the educational process, to solve the problems of personality development.

Purpose – analysis of modern educational technologies used in English lessons. The current system of training primary school teachers requires a revision of its structure, organization, relationship with school practice and innovative processes in the education system. Therefore, the article proves that an important part of the educational process should be the use of new pedagogical technologies in improving the quality of training of specialists at the university, providing the possibility of self-development of the teacher's personality, increasing his creative abilities and improving the educational process.

The study used a descriptive method, analysis and synthesis methods.

The authors of the article call the development of the student's personality (moral and cognitive) and the complex of abilities for successful interaction with the polycultural and multilingual world around him as the goal of foreign language education in primary grades. Therefore, it is important that the future primary school teacher, in accordance with the requirements of the state educational standard, has formed the knowledge, skills and abilities necessary for the application of modern pedagogical technologies. At the present time, when a new education system was created, focused on the world educational space, changes in the educational process changed the paradigm of education, updated the content of education, formed a new approach, new relationships.

Keywords: technologies, competencies, multicultural, multilingual, English, modern education.

Қолжазбаның редакцияға келіп түскен күні: 22.02.2021 ж.

УДК 372.8
МРНТИ 14

DOI: <https://doi.org/10.37788/2021-1/44-48>

Ж.Д. Рапишева^{1*}, А. Балгабай¹

¹Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, Казахстан

*(e-mail: r_zhanat@mail.ru)

К вопросу использования лингвострановедческих реалий при изучении иностранного языка

Аннотация

Основная проблема: В статье рассматривается проблема актуализации лингвострановедческого подхода к процессу изучения иностранного языка в неотделимой связи с изучением страноведческих характеристик, определяемых национальным мировосприятием, социокультурным укладом. Современные исследования базируются на лингвострановедческом подходе в обучении иностранному языку. При этом выделяются лексика со страноведческим компонентом, страноведческие сведения, затрагивающие различные стороны жизни страны изучаемого языка, её истории, литературы, науки, искусства, традиций, нравов и обычаев. Лингвострановедческий аспект способствует обогащению предметно-содержательного плана, поэтому авторы акцентируют внимание на достижении качественных результатов в преподавании иностранного языка, используя способы реального выхода на иную культуру и его носителей.

Цель: анализ языкового материала, обладающего высокой страноведческой и коммуникативной ценностью, значимостью для процесса обучения иностранному языку. Для реализации данной цели необходимо использовать в процессе обучения материал, на базе которого формируются знания о реалиях, нравах, обычаях, традициях страны изучаемого языка, знания и навыки коммуникативного поведения в актах речевой коммуникации, навыки и умения вербального и невербального поведения, который входит в содержание национальной культуры.

Методы: в ходе исследования использовались описательный метод, методы анализа и синтеза.

Результаты и их значимость: Лингвострановедческая компетенция учащихся, эффективность ее формирования зависят от уровня владения языком. В учебном процессе важным элементом является активизация внедрения лингвострановедческих реалий, так как, изучая иностранный язык, ученик знакомится с мировосприятием носителя языка, которое лежит в основе языкового кода данного языка. Авторы подчеркивают, что лингвострановедческие материалы помогают учащимся осознать ценности культуры страны изучаемого языка, развивать межкультурные компетенции при изучении иностранного языка. Формирование страноведчески ориентированной методики преподавания иностранного языка, предполагающей повышение внимания к национально-культурной семантике изучаемой лексики и изучение лингвострановедческих текстов, обеспечивает усвоение языка в тесной связи с иноязычной культурой, которая включает разнообразное познавательные сведения об истории, литературе, архитектуре, быте, образе жизни и традициях страны изучаемого языка.

Ключевые слова: реалии, видеоматериал, лингвострановедение, компетенция, межкультурная коммуникация, иностранный язык, учебный процесс.

Введение

Особую актуальность в современной иноязычной подготовке приобретает внедрение культурных компонентов в учебный процесс. Обращение к традициям, культуре, обычаям, национальным реалиям страны, язык которой изучается, дает возможности расширения рамок картины мира школьников, обогащает интеллектуальный потенциал. Такой подход способствует тому, что развиваются межкультурные связи и расширяется диалог культур.

Реализация данных задач возможна при актуализации лингвострановедческого подхода. При таком обучении иностранному языку обеспечивается формирование, развитие коммуникативной компетенции. Наряду с этим у обучающихся формируется страноведческая компетенция, которая включает комплекс знаний о стране изучаемого языка, ее культуре. Целевые установки формирования этих двух компетенций предполагают формирование не только межличностных, но и межкультурных навыков и умений.

Информация о культуре страны изучаемого языка играет особую роль в тех видах речевой деятельности, которые связаны со зрительным восприятием речевого сообщения, то есть в рецептивных видах речи. Таким образом, внедрение лингвострановедческих реалий в учебный процесс активно реализуется посредством чтения текстов художественных произведений, публицистических текстов, научно-популярных сведений об истории, искусстве, культуре страны изучаемого языка. Когда мы говорим о продуктивных видах речевой деятельности, то лингвострановедческий компонент в полном его понимании возможно внедрять при возрастании уровня владения иностранным языком, когда

учащиеся уже способны продуцировать тексты-рассуждения, например, о воспринимаемых культурных реалиях.

Материалы и методы

Особую значимость в связи с вышесказанным приобретает такая категория, как лингвострановедческая компетенция, подразумевающая приобретение знаний о стране изучаемого языка [1; 128]. При помощи таких знаний формируются необходимые навыки использования в речевой практике таких компонентов изучаемого иностранного языка как национально-культурные особенности, невербальные средства общения, речевой этикет.

Связь языка и культуры прослеживается с древности. Лингвострановедение всегда было обозначено, но не определялось как самостоятельная педагогическая категория. Лишь в конце XIX и начале XX вв. на первое место наряду с обучением навыкам устной речи выдвигается ознакомление с реалиями страны изучаемого языка. Методистами разных стран термин «лингвострановедение» обозначается и характеризуется по-разному. Это означает то, что данное понятие включает большой круг вопросов, в которых решается проблема связи языка и культуры, необходимости учета национальных особенностей при изучении языка.

Вопрос о включении культурных составляющих в образовательный процесс давно является объектом внимания исследователей. Внедрение в учебный процесс информации о стране изучаемого языка повышает познавательный интерес учащихся к языку, оказывает воспитательное действие. Обучающиеся сравнивают, осмысливают особенности иноязычной культуры со своими культурными, историческими явлениями и фактами. Таким образом, отмечается несомненная важность формирования лингвострановедческой компетенции обучающихся уже в общеобразовательной школе.

Для того чтобы в будущем речевое поведение современных учащихся было адекватно складывающейся ситуации общения, на уроках накапливаются лингвострановедческие знания и формируются навыки межкультурной коммуникации. Страноведческий материал в учебный процесс может быть введен через включение в учебный процесс на занятиях по иностранному языку видеосюжетов, художественных фильмов, учебных фильмов.

Видеосюжеты, включаемые в процесс обучения иностранному языку, представляют лингвострановедческие реалии страны изучаемого языка и являются аутентичным материалом. О характеристике аутентичных видеосюжетов писали такие исследователи, как И.А. Гончар [2], Ю.А. Комаров [3], Г.Н. Махмутова [4].

Видеофильмы могут играть важную идейно-воспитательную роль, поскольку знакомят с историческими, культурными особенностями страны изучаемого языка. Также фильмы знакомят учащихся с характеристикой современной жизни, традиций, обычаев и нравов. Фильмы позволяют многократно воспроизводить образец, создавать новые реальные ситуации, необходимые при работе над развитием устной речи, когда происходит эмоциональное воздействие, стимулирующее спонтанную речь.

Применяя видеоматериалы, преподаватель дает учащимся возможность погрузиться в ситуации знакомства с культурой другого государства, с ее особенностями во взаимоотношениях, коммуникации, с языком жестов и мимики. Фильмы позволяют школьникам слышать и изучать живую речь носителя языка. Особо значимы видеоматериалы при аудировании. В то же время, наряду с аудированием, учащиеся могут выполнять и другие задания, например, подводящие к беседе и развернутой коммуникации, к составлению диалогов.

Использование видеофильмов дает возможность развивать творческий потенциал учащихся, например, позволяет прогнозировать ситуацию на основе вымышленной, представленной в фильме. В то же время данный метод обучения предполагает формирование умений и навыков, позволяющих в будущем не проявить грубые коммуникативные ошибки, когда обучающийся окажется в реальной ситуации общения. Применение фильмов на уроках решает одну из важных задач при изучении иностранного языка – проблему коммуникативных барьеров.

Результаты

Художественный фильм является эффективным средством, которое обеспечивает комплекс обстоятельств, вызывающих речевое общение, благоприятствующих или сопутствующих ему. Он позволяет учителю формировать коммуникативную ситуацию. Под коммуникативной ситуацией Э.Г. Азимов, А.Н. Шукин понимают конкретную ситуацию общения, «... в которую входят партнеры по коммуникации. Коммуникативная ситуация определяет речевое поведение, способы реализации коммуникативной интенции, является неречевым компонентом процесса общения» [1; 99]. Именно в коммуникативной ситуации формируется навык ведения иноязычного диалога, навык реплицирования.

На уроке с применением фильмов учитель часто использует измененную фронтальную беседу, так называемую обучающую беседу. Обучающиеся находятся в ситуации, когда необходимо постоянное общение с преподавателем или одноклассниками, иногда со всем классом. Такой прием формирует умения реплицирования и осуществляет подготовку учащихся к ситуации продуктивной диалогической речи, которая строится на лексико-грамматической основе фильма, предлагаемого учителем в учебном процессе.

При просмотре фильмов на уроках иностранного языка учащиеся наглядно знакомятся с устной иноязычной речью, особенностями ее интонации, характеристиками языковых моделей. Создается дополнительная языковая среда, воспроизводится речевая ситуация при помощи звуковых и зрительных средств, а также в рамках учебного занятия создаются условия для овладения неподготовленной ситуативной речью.

Особое внимание на уроках должно быть уделено страноведческим видеофильмам, которые развивают культурологический кругозор школьников. Фильмы такого направления характеризуются как аутентичный источник информации о стране изучаемого языка. Такие фильмы наглядно представляют историю, традиции, достопримечательности, языковые реалии, современную жизнь.

Приобщение учащихся к культуре страны изучаемого языка является важным условием формирования поликультурной языковой личности. Иноязычная подготовка характеризуется с этих позиций как сложное явление, не только формирующее грамматические навыки, коммуникативную компетенцию, но и определяющую систему ценностных ориентаций обучающихся. В результате овладения социокультурной информацией, которая содержится в учебных фильмах, формируются навыки и умения речевого иноязычного общения.

Обсуждение

Включение в учебный процесс страноведческих фильмов должно быть предварительно подготовлено. Необходимо обратить внимание учащихся на географические названия, имена собственные. Результатом обращения к фильмам становится подготовка учащимися развернутых монологов, различных проектов творческого характера. Включение фильма в учебный процесс предполагает преддемонстрационный, демонстрационный и постдемонстрационный этапы работы над ним.

Преддемонстрационный этап позволяет учителю включать задания на снятие языковых трудностей при восприятии текста, звучащего в фильме. Здесь присутствуют упражнения на решение проблемы понимания содержания фильма, введение и закрепление новых слов, анализ функциональных типов используемых в тексте высказываний, лингвострановедческих реалий. Введение новой лексики, необходимой для осмысления содержания фильма и предназначенной для последующего активного использования наиболее важно на этом этапе работы. Новую лексику целесообразно вводить до просмотра следующего эпизода. Школьники могут отвечать на вопросы, которые задает учитель перед просмотром эпизода. Далее выполняются предложенные тестовые задания или задания грамматического характера.

Предфильмовые ориентиры, вводимые в структуру занятий перед показом фильма, включают задания на понимание содержания, вопросы, на которые необходимо ответить для полноценного последующего пересказа содержания фильма, задания для определения последовательности поведения и особенностей отношений между персонажами, на восприятие информации, которая содержится в фильме.

Демонстрационный этап показа фильма сопровождается учебной деятельностью зрителей-обучающихся. Учащимся предлагается программа, позволяющая управлять восприятием фильма. Программа может быть составлена как аннотация, тезис, опорный конспект, план. Ученики делают записи в опорных конспектах к фильму. Учитель предлагает задания, позволяющие установить характер сочетания зрительного и звукового ряда: учащиеся определяют высказывания, звучащие при показе определенных событий в фильме, отмечают реалии, которые демонстрируются в фильме и то, какие речевые высказывания им соответствуют.

Постдемонстрационный этап предполагает проверку эффективности того, как использовались ранее предложенные ориентиры восприятия фильма учащимися. На этом этапе происходит осуществление контроля понимания содержания фильма, а также учитель делает выводы о восприятии классом используемых в фильме речевых и языковых средств. Важными компонентами урока на этом этапе становятся разные виды пересказа: сжатый, пословный, избирательный, коммуникативно-ориентированный, дифференцированный.

Заключение

Введение страноведческого компонента в учебный процесс наряду с положительными факторами, такими как мотивация, предполагает сложность усвоения, связанную с уровнем владения иностранным языком. Страноведческая информация в текстах и фильмах может быть усвоена через кропотливый труд. В то же время, несомненно, что при использовании лингвострановедческого материала в иноязычной подготовке повышает уровень мотивации у школьников, развивает образное мышление и помогает более осознанному овладению языком как средством общения.

Таким образом, необходимо отметить, что использование видеофильмов на уроках иностранного языка повышает эффективность обучения, развивает внимание учащихся, расширяет словарный запас. Лингвострановедческие реалии, вводимые в фильмы, представляют собой аутентичный материал, позволяющий создать возможности для формирования умений и навыков аудирования, говорения, восприятия урока иностранного языка как увлекательного процесса, который мотивирует к иноязычной коммуникации, знакомит с особенностями страны изучаемого языка.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Азимов Э.Г., Шукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий. – М.: Издательство ИКАР, 2009. – 448 с.
- 2 Гончар И.А., Федотова Н.Л. Работа с учебным игровым фильмом. – СПб: Изд-во СПбГУ, 2019. – 68 с.
- 3 Комаров Ю.А. Использование видео в процессе обучения иностранному языку в средней школе // Методики обучения иностранным языкам в школе. – СПб.: КАРО, 2006. – С. 188-203.
- 4 Махмутова Г.Н. Использование видеоматериалов в преподавании иностранного языка // Вестник Финансового университета. – Серия Гуманитарные науки. – 2013. – № 1(9). – С. 75-78.

REFERENCES

- 1 Azimov, Je.G. & Shhukin, A.N. (2009). Novyj slovar' metodicheskikh terminov i ponjatij [New dictionary of methodological terms and concepts]. Moskva: Izdatel'stvo IKAR [in Russian].
- 2 Gonchar, I.A. & Fedotova, N.L. (2019). Rabota s uchebnym igrovym fil'mom [Working with an educational fiction film]. SPb: Izd-vo SpbGU [in Russian].
- 3 Komarov, Ju. A. (2006). Ispol'zovanie video v processe obuchenija inostrannomu jazyku v srednej shkole [Using video in the process of teaching a foreign language in high school]. Metodiki obuchenija inostrannym jazykam v shkole – Methods of teaching foreign languages at school.5, 188-203 [in Russian].
- 4 Mahmutova, G.N. (2013). Ispol'zovanie videomaterialov v prepodavanii inostrannogo jazyka [Using video materials in teaching a foreign language]. Gumanitarnye nauki. Vestnik Finansovogo universiteta – Humanitarian sciences. Financial University Bulletin, 1(9), 75-78 [in Russian].

Ж.Д. Рапишева^{1*}, А. Балгабай¹

¹Академик Е.А. Бөкетоватындағы Қарағанды университеті, Қазақстан

Шет тілін оқытуда лингвоелтанымдық реалийлерді қолдану мәселесіне

Мақалада ұлттық дүниетаныммен, әлеуметтік-мәдени жолмен анықталған елтанымдық сипаттамаларды зерттеумен ажырамас байланыста шет тілін оқыту үдерісінде қолданылатын лингвоелтанымдық тәсілді өзектендіру мәселесі қарастырылады. Қазіргі әдістемелік зерттеулер шет тілін оқытуда лингвоелтанымдық тәсілге негізделген. Сонымен қатар елтану компоненті бар лексика, зерттелетін тілдің, оның тарихының, әдебиеті, ғылымы, өнерінің, сондай-ақ салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарының ел өмірінің әртүрлі аспектілеріне әсер ететін елтану мәліметтері ерекшеленеді. Лингвоелтанымдық аспект тақырып мазмұнын байытуға ықпал етеді, сондықтан авторлар басқа мәдениетке және оның тұтынушыларына нақты қол жеткізу тәсілдерін қолдана отырып, шет тілін оқытуда сапалы нәтижелерге қол жеткізуге болатынына баса назар аударады.

Шет тілін оқыту үдерісі үшін жоғары деңгейдегі елдік және коммуникативтік құндылыққа ие тілдік материалды талдау. Шет тілін оқытудың негізгі мақсаты – оқушының жеке тұлғасын дамытатын тіл елінің мәдениетін оқытумен тығыз байланысты, бұл ұлттық мәдениеттің мазмұнына кіретін мәдениетаралық қарым-қатынасқа қатысуға және оны өз бетінше жетілдіруге, оқу үдерісінде елдің болмысы, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрлері туралы материалды қолдануға, сөйлеу актілеріндегі коммуникативті мінез-құлық, вербалды және вербалды емес мінез-құлық дағдыларын қалыптастырады.

Зерттеу барысында сипаттама әдісі, жүйелеу, талдау жасаудың әдіс-тәсілдері қолданылды.

Оқушылардың лингвоелтанымдық құзыреттілігі, оны қалыптастырудың тиімділігі тілді меңгеру деңгейіне байланысты. Оқу үдерісінде лингвоелтанымдық реалияларды енгізу оқытуды жандандырудың маңызды элементі болып табылады, өйткені шет тілін оқи отырып, оқушы осы тілдің тілдік кодының негізінде жатқан елдің дүниетанымымен танысады. Мақала авторлары лингвоелтанымдық материалдар оқушыларға оқытылатын тіл елі мәдениетінің құндылықтарын түсінуге, шет тілін үйренуде мәдениетаралық құзыреттіліктерді дамытуға көмектеседі деп қорытады. Оқытылатын лексиканың ұлттық-мәдени семантикасына және лингвоелтанымдық мәтіндерді қолдануға назар аударуды көздейтін шет тілін оқытудың елтанымдық бағытталған әдістемесін қалыптастыру тілді халықтың мәдениетімен тығыз байланыста меңгеруді қамтамасыз етеді, оған елдің тарихы, әдебиеті, сәулеті, өмірі, өмір салты және дәстүрлері туралы әртүрлі танымдық ақпарат кіреді.

Түйін сөздер: реалийлер, видеоматериал, лингвоелтаным, құзыреттілік, мәдениаралық коммуникация, шет тілі, оқу үдерісі.

Zh.D. Rapisheva^{1*}, A. Balgabay¹¹Academician E.A. Buketov Karaganda University, Kazakhstan**On the issue of using linguistic and regional realities when learning a foreign language**

The article considers the problem of updating the linguistic and regional realities in the process of studying a foreign language in an inseparable connection with the study of regional characteristics determined by the national worldview, social and cultural structure. Modern methodological research is based on the linguistic and cultural approach in teaching a foreign language. At the same time, vocabulary with a regional component, regional geographic information that affects the most diverse aspects of the life of the country of the target language, its history, literature, science, art, as well as traditions, customs and customs are distinguished. The linguistic and cultural aspect contributes to the enrichment of the subject-content plan, therefore the authors focus on achieving high-quality results in teaching a foreign language, using the methods of real access to a different culture and its carriers.

Analysis of linguistic material with high regional and communicative value, significance for the process of teaching a foreign language. Since the main goal of teaching a foreign language is the development of the student's personality in inseparable connection with the teaching of the culture of the country of the target language, contributing to the desire to participate in intercultural communication and to improve independently in the activity being mastered, to use in the learning process the material on the basis of which knowledge about realities, morals, customs is formed, the traditions of the country of the studied language, knowledge and skills of communicative behavior in acts of verbal communication, skills and abilities of verbal and non-verbal behavior, which is included in the content of the national culture.

The study used a descriptive method, analysis and synthesis methods.

Linguistic and cultural competence of students, the effectiveness of its formation depends on the level of language proficiency. In the educational process, an important element is the activation of the introduction of linguistic and regional realities, since while studying a foreign language, the student gets acquainted with the worldview of a native speaker, which underlies the language code of this language. The authors emphasize that linguistic and regional materials help students to understand the values of the culture of the country of the target language, to develop intercultural competences in the study of a foreign language. The formation of a country-oriented methodology for teaching a foreign language, involving increased attention to the national-cultural semantics of the studied vocabulary and the study of linguistic and cultural texts, provides language acquisition in close connection with a foreign language culture, which includes a variety of cognitive information about history, literature, architecture, life, image life and traditions of the country of the target language.

Keywords: reality, video material, linguistic and regional realities, competence, intercultural communication, foreign language, educational process.

Дата поступления рукописи в редакцию: 19.02.2021 г.

Мақала авторлары туралы ақпарат
Сведения об авторах статей
Information about authors of articles

Байдильдина А.Е. – аға оқытушы, Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы. **Байдильдина А.Е.** – старший преподаватель Инновационного Евразийского университета, г.Павлодар, Республика Казахстан. **Baidildina, A.** – senior teacher of Innovative University of Eurasia, Pavlodar c., Republic of Kazakhstan. E-mail: baidildina.zhan@mail.ru.

Балғабай А. - шет тілдер факультетінің магистранты, академик Е.А.Бөкетов ат. Қарағанды университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы. **Балғабай А.** – магистрант факультета иностранных языков Карагандинского университета им. академика Е.А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан. **Balgabai, A.** – master's student of the Faculty of Foreign Languages, Academician E.A. Buketov Karaganda University, Karaganda c., Republic of Kazakhstan. E-mail: balgabayeva.aiym@mail.ru.

Белов А.И. – әлеуметтану магистрі, Мәскеу мемлекеттік медициналық-стоматологиялық университеті, Мәскеу қ, Ресей. **Белов А.И.** – магистр социологии Московского государственного медико-стоматологического университета, г. Москва, Россия. **Belov, A.** – master in Sociology, Moscow State Medical and Stomatological Universit, Moscow c., Russia. E-mail: 6058608@gmail.com.

Қалиакпарова Н. – шет тілдер факультетінің магистранты, академик Е.А.Бөкетов ат. Қарағанды университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы. **Қалиакпарова Н.** – магистрант факультета иностранных языков Карагандинского университета им. академика Е.А.Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан. **Kaliakparova, N.** – master's student of the Faculty of Foreign Languages, Academician E.A. Buketov Karaganda University, Karaganda c., Republic of Kazakhstan. E-mail: floral90@bk.ru.

Прокопец Е.В. – информатика магистрі, Инновациялық Еуразия университетінің «Энергетика, металлургия және ақпараттық технологиялар» кафедрасының аға оқытушысы, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы. **Прокопец Е.В.** – магистр информатики, старший преподаватель кафедры «Энергетика, металлургия и информационные технологии» Инновационного Евразийского университета, г. Павлодар, Республика Казахстан. **Prokopets, E.** – master of Computer Science, Senior Lecturer of the Department of «Energy, Metallurgy and Information Technologies», Innovative University of Eurasia, Pavlodar c., Republic of Kazakhstan. E-mail: podsolnuschek@mail.ru.

Рапишева Ж.Д. – филология ғылымдарының кандидаты, қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, академик Е.А.Бөкетов ат. Қарағанды университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы. **Рапишева Ж.Д.** – кандидат филологических наук, доцент кафедры казахского языкознания Карагандинского университета им. академика Е.А.Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан. **Rapisheva, Zh.** – candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Kazakh Linguistics, Academician E.A. Buketov Karaganda University, Karaganda c., Republic of Kazakhstan. E-mail: r_zhanat@mail.ru.

Сергеев А.А. – аға оқытушы, Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы. **Сергеев А.А.** – старший преподаватель Инновационного Евразийского университета, г. Павлодар, Республика Казахстан. **Sergeev, A.** – senior lecturer of Innovative University of Eurasia, Pavlodar c., Republic of Kazakhstan. E-mail: pfb-kz@mail.ru.

Сирлибаев М.К. – дене шынықтыру және спорт магистрі, аға оқытушы, Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы. **Сирлибаев М.К.** – магистр физической культуры и спорта, старший преподаватель Инновационного Евразийского университета, г.Павлодар, Республика Казахстан. **Sirlibaev, M.** – master of physical culture and sports, senior lecturer of Innovative University of Eurasia, Pavlodar c., Republic of Kazakhstan. E-mail: Sirlibaevm@mail.ru.

ҚҰҚЫҚ

UDC 342.2
MPHTI 10.07.01

DOI: <https://doi.org/10.37788/2021-1/50-56>

Zh.B. Amanbai

Innovative University of Eurasia, Pavlodar c., Kazakhstan
(e-mail: zhanel.amanbai@mail.ru)

**Economic interests of the Republic of Kazakhstan as a state-legal institution:
the concept and problems of implementation**

Annotation

Main problem: in the history of mankind there are many examples when the question of national interests remains unresolved. The category of "national interest" has firmly entered the modern political and scientific spheres of all countries of the world. Regardless of the level and nature of development, any country has certain national interests on which it should focus. Undoubtedly, these are economic interests. Future populations, whose state and national goals are not clearly defined, may be unplanned and fragmented. Consequently, it may be violently imposed on a foreign socio-political structure. Historical experience shows that the staging of specific problems can have a negative impact on the application and implementation of the necessary measures to prevent possible mistakes, to strengthen the security of the country. In order to make this article complete and exhaustive, it is necessary to pay attention to the concept of "concept", which reflects the active attitude of people to the surrounding world as the most important category.

Purpose: The purpose of the study is to analyze the concept of economic security as a state-legal institution in the Republic of Kazakhstan.

Methods: The following methods are used in the article: comparative-legal, system-structural, as well as the method of systematic analysis of needs.

Results and their significance: Necessity, personal interests are one of the key links in the study of the essence of the social state. After all, the rule of law in its norms must express the social interests of man in life. These categories are intended to identify the indirect causes of social actions that lead to changes and additions in various spheres of public life. Every country has its own attractions. Interests are different. And the social group, and the team, and the individual combine their actions with their interests. Man interacts with it through its goal, which determines the interests of the environment. Therefore, at the level of common consciousness, a great value of interest is determined by individual actions and actions of people, as well as by mass historical events and phenomena.

By looking at this issue in detail and analyzing its basic principles, we define the concept of economic interest. In order to ensure the economic security of Kazakhstan, it is necessary to rely on its own scientific and technological development, human and natural resources, that is, to decide on management in favor of domestic producers and ensure capital investment in priority sectors of the economy.

Keywords: public interest, state, national, economic interests, energy and raw materials.

Introduction

Political power cannot strengthen its authority if it does not adhere to the system of state, national, economic interests and goals that the vast majority of the population understands and accepts. Contributing to the sustainable development of society, based on national interests and values, stops the decline of public administration and the decline of the social status of the population, and succeeds in combating corruption and organized crime. To understand national interests and the mechanism for their implementation, it is necessary to take into account two basic principles.

Materials and methods

Given that the methodological basis of the study is the traditional general scientific and special legal methods used in comparative jurisprudence, strategic and tactical, systemic-structural, socio-legal and comparative law: substantiated by privatization, shows that trade can not be found only on the world market. Today's direction of the authorities is energy and raw materials, ie the development of the country is based on the export of raw materials and imports of consumer goods. Such a trend will lead to the decline of domestic industry and agricultural production, financial imbalances, the crisis of science, the decline in living standards and quality of life of the vast majority of the population, rising unemployment and crime, increasing social tensions in society.

The second view is that the national interests of the country are the openness of society and the need to maintain the achieved level of civil liberties, a wide range of consumer goods, a socially oriented economy,

premature modernization based on new streams of science-based industries and technologies should be connected. This trend is objectively related to the unification of a number of independent CIS states and Kazakhstan's entry into the world market.

Results

Typically, the scheme of the national security process involves the implementation of several (sequential) operations: first the national interests, then - the actual and potential threats to these interests are identified, and only then the threat prevention or neutralization, ie national security policy is formed [1; 34]. Thus, the definition of national interests has not only theoretical and methodological significance, but also an important practical role. All this means that the concept of "national interest" is important in the creation of individual and general problems of national security, as well as in its practical implementation. This situation requires a detailed consideration of the essence and content of national interests and their relationship. The relevance of this is that the methods of solving this problem are different both in the scientific literature and in the relevant official documents of the Republic of Kazakhstan.

In general, the need to protect national interests is usually at the heart of ensuring the national security of virtually all countries in the world. Such an indisputable interrelation of these two concepts has created a kind of "cautionary" approach to the problems of national security. It should be noted that such an approach to defining the essence of security is also prevalent in Kazakhstan's political literature. The most important reference in this case is given in the Law of the Republic of Kazakhstan of June 26, 1998 "On National Security of the Republic of Kazakhstan", so it is the main one. This Law states that the security of the Republic of Kazakhstan is a state of protection of the national interests of the country from real and social threats. In the definition in question, security is associated with the protection of national interests, and in fact is completely "summarized" by the same concept. The goals of security and protection of the country's interests are not specified. The preamble of the law states only that "ensuring national security" is a key condition for the development of the Republic of Kazakhstan as an independent, sovereign state.

In our opinion, it is not accidental that the provisions of Kazakhstan's legislation on the relationship between national security and national interests are insignificant. It is due to insufficient study of the concept of "national interest" and related issues. Although the law is not a concept or strategy, the main drawback of such a mechanical approach to defining the concept of "national interest" is obvious.

In our case, it is necessary to find a broader and closer concept for the concept of "national interest", to bring it to this concept and to identify its species. Such a rule is enshrined in Article 1 of the Law of the Republic of Kazakhstan of June 26, 1998 "On National Security of the Republic of Kazakhstan." It states that the "national interests of the Republic of Kazakhstan" are a set of political, economic, social and other needs of the Republic of Kazakhstan, the implementation of which depends on ensuring the protection of constitutional rights of man and citizen, the values of Kazakhstani society.

Based on the above, we would like to define the concept of "national interest" as follows. The national interest is the need of the people, which must be met and protected in order to ensure the safe existence, effective functioning and development of the country, which is felt by the subjects of public policy. It is through this approach that the essence, purpose and content of public policy, the need to analyze many different facts, statements, declarations, programs, as well as all the specific economic, political and other measures taken.

First of all, after understanding the needs and defining the essence of the national interest, their classification is carried out. It can be created on different bases in terms of significance, scope, duration, spheres of public life. In essence, the national interest can be divided into vital, important and simple interests. The spheres of vital interests, as a rule, include state sovereignty and independence of the country, territorial integrity and stability of borders, inviolability of constitutional institutions, etc. enters. The list of important interests includes respect for human rights, peace and development of the country, public safety, interethnic stability, etc. can be attributed. Ordinary interests usually include secondary interests, such as environmental, spiritual, cultural and other security.

By their scope, national interests are usually divided into fundamental, strategic and tactical interests. Respectively, long-term and short-term interests are usually distinguished by the duration of the interest. National interests are reflected in public life by specific types of interests: economic, political, military, social, etc. is classified as It should be noted that such a classification of national interests is mandatory, because otherwise the procedure for determining national interests can become a simple list of all the problems of society. Thus, the protection of the national interests of the country is a key and connecting factor in ensuring the national security of Kazakhstan. Given these circumstances, in studying the problems of national security of Kazakhstan, in terms of protecting its national interests, it is expedient to adhere to the principle that national interests are a category of security policy that reflects the needs of the country. At the same time, the national interests of Kazakhstan arise from the general and political features of the country, as well as the place and role of the Republic of Kazakhstan in the system of international relations.

Adaptation of the country's economy to the market will lead to a sharp decline in real incomes, increased social stratification in terms of income, consumption, access to essential material services and an increase in the number of families living below the poverty line.

As mentioned above, in addition to the social basis, economic interests also have a material basis with some degree of indirect economic relations in the form of needs. There is still no consensus in the economic

literature on the relationship between needs and interests. Some researchers consider interests to be a target function of needs [2; 25] or a manifestation of conscious needs [3; 132].

Recognizing the differences in needs and interests in the first case, the author gave a separate description of the state of material life of these two categories of society. Here the needs are not only the command of production, but also its product. And interests are only a prerequisite for the development of production. The functional role of needs and interests as a protective factor of production is also different, according to this view, interests adapt to the goal, reflecting the movement of their individual subjects or groups, and needs describe the state of the material region of those subjects. Despite the attractiveness and productivity of such an approach, it regulates the relationship of interests and needs to cause and effect. It is known that man and society act in accordance with their economic interests to meet certain needs. This determines the cause-and-effect relationship between needs and interests, so that the former is the material basis of the latter [4; 69].

The second approach leads to a certain balance of needs and economic interests, so that both categories are closely linked with production and consumers. In addition, this approach provides a basis for classifying economic interests into subjective categories, as equating needs with interests, which makes the presence of interests at different levels of social structure dependent on the quality or poor quality of needs.

In fact, conscious need becomes the purpose of this activity, justifies the activities of each subject of economic relations, makes the categories of "interest" and "need" indistinguishable from each other, the difference between them is a subjective factor – only the perception of needs. It seems that such an approach would be vulnerable to addressing the nature of economic interests.

At the same time, many researchers believe that economic interests and needs are the relationship of objects in an objective form, which arises in the course of the activities of the subjects of this type of relationship [5; 305]. But only the inclusion of interdependent subjects of human activity in the process of production, distribution, exchange and consumption in order to meet needs creates some economic interests. Thus, economic interests act as an indirect link between the needs of the subjects and their production and other social practices [6; 147], that is, the need for social and historical reason. Needs, in turn, form the material basis of economic interests, as interests arise not in the sense of perception, but in the process of specific actions aimed at meeting needs.

This approach seems to us to be the best and most convincing:

1. It reflects the dependence and derivation of interests from such objective needs and economic relations.
2. Interest is expressed not as a result of subjective desires that turn social development into a random process, but as a factor justifying this development, thereby affecting the lives of peoples.
3. Management of the economic process finds an objective basis for the mechanism, one of the central links of which is the economic interest.
4. The objectivity of interests reflects the discovery of the relationship between economic relations and their subjects, which is the basis for reconciling interests, finding ways to resolve the unavoidable contradictions between them in their various forms.

Interests indirectly promote economic activity and promote the implementation of economic laws in practice, which allows them to be classified as a mechanism of legal implementation [7; 352]. Any law is not considered outside the interests, with which the law is functionally and genetically related, because the interests and laws are based on economic relations. The problem of interests in the application of laws in the field of economics has been studied in more depth. There is a lack of research by domestic scientists on the laws related to market relations, as well as the demand, supply and competition for them. As a result, there are a number of shortcomings in the implementation of economic reforms in the country, including at the regional level. According to a number of scholars studying the legal field of the country, success can be achieved only on the basis of objective legislation and reliable representation of public interests, defining and clearly defining the goals of economic development, developing a strategy to change the industry to bring it in line with modern competitive countries.

At the same time, the objectivity of the nature of economic laws and economic interests does not mean that they do not change, because the interests within each mode of production, and especially outside them, change over time under the influence of needs and changing economic relations. market changes.

Due to the complexity of the relationship between economic laws and interests, it is necessary to separate them. We are limited to the principle that the formation of a market economy, the crisis situation of the economic system as a whole, as well as the separate consideration of laws in terms of individual problems and structural components, their effective implementation outside the system of economic interests [8].

There is no definite position in the economic literature on the form and manifestation of economic interests. In some studies, their appearance and performance are equated with any economic practice. According to such notions, various forms of incentives, financial performance are the real manifestation of economic interests. The description of the categories of incentives is not the same as the interests themselves. The concept of general incentives and interests has a balanced meaning, and the incentive itself is interpreted as an objective basis of economic interests [6; 147-148].

In our opinion, the method we explain in the materialist analysis of the social process reflects the deep logical connection between the categories that determine it, the objective consistency in economic life. Thus, it

must be acknowledged that economic interests arise and are fulfilled, and incentives are the most important form of their implementation.

The goals of economic incentives will be different. Through incentives, one entity of interest influences another, using various economic methods such as pricing, wages, lending, remuneration, management, taxation, and so on.

Economic interests are the interests of production, the main part of the public consumption fund. It should be noted that in recent years, various stages of social development of the republic have found their place [8; 16]. Economic interests are seen as a certain system, which is directly related to a number of factors. To them:

- characterized by the interests of the subjects of the existing system of division of labor in the national economy;
- is reflected in the definition and coordination of interests in the general system of state law;
- one-sided nature of ethno-social behavior and development priorities in the public consciousness.

Discussion

In a crisis economy, the need to identify and describe the system of economic interests and its key components is especially relevant. There are several methodological approaches to justifying the system of interests in economic and legal research for economic interests.

We have several types and forms of interest in society. This clearly shows the connection between their relationship with property. In terms of the type of general economic interests, it corresponds to the interests of society, regions, certain labor collectives, which represent the actual existing relations of common property. The state and results of production correspond to a wide range of interests in private property from the individual entrepreneur to the employee. Within these species there is a variety of forms. For example, our study can be seen in a comprehensive analysis of the interests of regions with different shares of state or non-state property, and the interests of diversity, such as the interests of industrial and recreational regions within these forms.

In fact, this shows that the structure of economic interests is related to the transformation of the structure of economic relations in society to the general nature of interests and its dependence on changes in the economic system. Such a methodological approach to the theory of economic interest has a special place for the application of subjects in a market economy.

A multi-structured economy defines two types of property. They show the existence of private and state property, as enshrined in the Constitution of the Republic of Kazakhstan [9; 3]. In the context of our study, we would like to dwell more on regional economic interests.

As mentioned earlier, in the scientific literature, the region is a concept of accumulation, with it often at the level of the administrative division of the Republic of Kazakhstan, territorial and economic space; the space of the largest economic regions of the country, as well as areas with their own functions that form part of the territory of the administrative division. Until recently, these differences were recognized as a territorial structure, the definition of which in the conditions of market changes was supplemented by a number of qualitative characteristics of an economic nature. As a result, describing the region, we can consider several of its characteristics:

- as one of the main subjects of economic relations in times of crisis;
- the region is a part of political, territorial, economic integrity, which is called a single state;
- it is a structure for the organization of large or small business activities;
- it is a structure with different needs, determined by its production, social, demographic characteristics and place in the national division of labor;
- it is a structure with qualitatively known economic interests, the specificity of which is determined by the economic relations, needs and functions that are formed here.

From the above it can be said that the concept of "region" is a territorial-geographical, ecological, industrial and socio-economic system of economic integrity, which provides the process of social reproduction in different forms.

In our opinion, any other approach that limits the understanding of the region, such as the territorial organization of production, division of labor, the territorial system of the economy, will be limited.

In the course of the study, we noticed that it was impossible to separate the economic interests of the region.

Ensuring rapid economic growth is one of the mechanisms to address the above issues. After all, the state tries to implement all possible economic mechanisms in order to ensure sustainable economic growth [10; 175].

Research shows that the way to resolve these contradictions in a market environment is to reconcile through economic mechanisms, which arise from the legal balance of economic interests. Of course, this principle also applies to the regions and their economic relations with each other and with the internal regional administrative and economic structures. In connection with the change of the market economy, it is possible to divide the regional economic interests into economic categories in the formation of the regions as specific subjects of economic relations.

Realization of oil interests is possible only through the systematic organization of economic relations, which in turn is interpreted as a set of norms, mechanisms, forms of principles of unity, regional and local self-

government, the principles of market economy, which are economic, social, The link between environmental and other interests. One of the most important systemic tools is the establishment of generally accepted links in the public consciousness of the systematic organization of economic relations. First of all, there are property relations. These include: economic relations in the field of land, fiscal, natural resources and economic regulation, and other legal relations at the state, regional and local levels. The main problem in the formation of such a regional policy is the formation of regional economic interests individually and its recognition as a certain qualitative form of common interests in the formation of a variety of property relations. It defines not only the objects within the regions, but also the legal status of the regions, as well as the basis of ownership.

Conclusion

As mentioned earlier, privatization takes the form of contradictions. Conflicts of economic interests are reflected in the different needs of the regions as a material basis. Striving to achieve sustainable economic development common to all regions, the balance of access to and use of resources, the effectiveness of the use of available resources, the achievement of a favorable level of social development, measured by living standards, etc. is. Each region has its own place in the system of social division of labor, has its own characteristics of the natural, economic, social situation, and therefore has certain characteristics of needs and opportunities. This feature often predetermines the place of the region in the social division of labor and its very convincing production and economic status.

At the same time, these conditions affect the process of realization of economic interests, the resolution of their inherent contradictions, which is one of the interests that take place within the regional structures.

Both objective and subjective factors can affect the economic security of the state. For example, the activities of international political and economic organizations, foreign states, special services, large firms and corporations, and high-ranking individuals. Economic issues are often closely linked to political issues (power struggles).

Economic security is directly dependent on the following services:

- quality of life of different groups of the population;
- Who owns the property, how the privatization process is going;
- actual unemployment rate;
- level of socio-political tension (regional, local conflicts and strikes);
- Qualifications of officials of different levels.

By looking at this issue in detail and analyzing its basic principles, we define the concept of economic interest.

In order to ensure the economic security of Kazakhstan, it is necessary to rely on its own scientific and technological development, human and natural resources, that is, to decide on management in favor of domestic producers and ensure capital investment in priority sectors of the economy.

In conclusion, it should be noted that economic interests play a relevant and fundamental role in ensuring the economic security of the Republic of Kazakhstan, as the status of Kazakhstan depends on the results of the country's economic development.

THE LIST OF SOURCES

- 1 Митрохин С.С. Политика государства и ценности общества / С.С. Митрохин // Полис: Политические исследования. – 1997. – № 1. – С. 34-36.
- 2 Манилов В.Л. Безопасность в эпоху партнерства / В.Л. Манилов. – М.: Терра, 1999. – 362 с.
- 3 Мамедов О.Ю. Производственное отношение: Политико-экономическая модель: Материалы к спецкурсу / О.Ю. Мамедов. – Ростов–на-Дону, 1997 – 282 с.
- 4 Гершкович Б.Я. Концепция экономических интересов в условиях реформирования российской экономики / Б.Я. Гершкович // Научная мысль Кавказа. – 1996. – № 1. – С.69-77.
- 5 Экономическая теория. Задачи, логические схемы, методические материалы / Под ред. А.И. Добрынина, Л.С. Тарасевича. – СПб., 1999. – 448 с.
- 6 Генкин А. Система экономических интересов и социальная гармония / А. Генкин // Вопросы экономики. – 1993. – № 6. – С. 147-148.
- 7 Дидро Д. Избранные произведения / Д. Дидро. – Ленинград: Гослитиздат, 1951. – 412 с.
- 8 Бисекенов О. Еліміздің экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің өзекті мәселелері / О. Бисекенов // Заң. – 2010. – № 9. – С. 16-17.
- 9 Агеев В.М. Интересы, Стимулы, Эффективность / В.М. Агеев. – М.: МГУ, 1974. – 41 с.
- 10 Политическая экономия / Под ред. О.И. Ожерельева. – М.: Политиздат, 1990. – 607 с.

REFERENCES

- 1 Mitrohin, S.S. (1997). Politika gosudarstva i cennosti obshchestva [Politics of the state and values of society]. Polis: Politicheskie issledovaniya – Polis: Political studies, 1, 34-36.
- 2 Manilov, V.L. (1999). Bezopasnost' v epohu partnerstva [Security in the era of partnership]. – Moscow: Terra.

- 3 Mamedov, O.Yu. (1997). Proizvodstvennoe otnoshenie: Politiko-ekonomicheskaya model': Materialy k speckursu [Production attitude: Political and economic model: Materials for a special course]. Rostov-on-Don.
- 4 Gershkovich, B.Ya. (1996). Konceptiya ekonomicheskikh interesov v usloviyah reformirovaniya rossijskoj ekonomiki [The concept of economic interests in the conditions of reforming the Russian economy]. Nauchnaya mysl' Kavkaza - Scientific thought of the Caucasus, 1, 69-77.
- 5 Dobrynin, A.I., Tarasevich, L.S. (Eds.). (1999). Ekonomicheskaya teoriya. Zadachi, logicheskie skhemy, metodicheskie materialy [Tasks, logical schemes, methodological materials]. Saint Petersburg.
- 6 Genkin, A. (1993). Sistema ekonomicheskikh interesov i social'naya garmoniya [System of economic interests and social harmony]. Voprosy ekonomiki – Economic issues, 6, 147-148.
- 7 Didro, D. (1951). Izbrannye proizvedeniya [Selected works]. Leningrad. Goslitizdat.
- 8 Bisekonov, O. (2010). Elimizdin ekonomikalık kauipsizdigin kamtamasyz etudin ozekti maseleleri [Actual problems of ensuring the country's economic security]. Zan – Law, 9, 16-17.
- 9 Ageev, V.M. (1974). Interesy, Stimuly, Effektivnost' [Interests, Incentives, Efficiency]. Moscow. MGU.
- 10 Ozherel'ev, O.I. (Eds.). (1990). Politicheskaya ekonomiya [Political Economy]. Moscow. Politizdat.

Ж.Б. Аманбай

Инновациялық Еуразия университеті, Қазақстан

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік-құқықтық институт ретіндегі экономикалық мүдделері: іске асыру ұғымы және проблемалары

Адамзат тарихында ұлттық мүдде туралы мәселенің шешім таппауына байланысты мысалдар аз емес. «Ұлттық мүдде» санаты әлемнің барлық мемлекеттерінің қазіргі заманғы саяси және ғылыми салаларға мықтап енді. Дамуының дәрежесі мен сипатына қарамастан кез келген елдің белгілі бір баса назар аударатын ұлттық мүдделері бар. Олардың қатарына экономикалық мүдде кіретіні даусыз. Мемлекеттік-ұлттық мақсаттары нақты айқындалмаған халықтың болашағы жоспарсыз, шашыраңқы болуы мүмкін. Сол себепті, оған жат әлеуметтік-саяси құрылым күштеп таңылуы мүмкін. Тарихи тәжірибе көрсетіп отырғандай, нақты проблемаларды боямалау, мүмкін боларлық қателердің алдын алу, мемлекет ішінде қауіпсіздікті нығайту жөніндегі қажетті шараларды қолдану мен өткізуге кері әсерін тигізуі мүмкін. Осы мақаланы толық мәнді және жан-жақты ету үшін біз аса маңызды категория ретінде адамдардың оларды қоршаған әлемге белсенді қатынасын көрсететін «концепт» ұғымына соқпай өте алмаймыз.

Зерттеудің мақсаты – Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік-құқықтық институт ретінде экономикалық қауіпсіздік ұғымын талдау болып табылады.

Мақалада келесі әдістер қолданылды: қажеттілік салыстырмалы-құқықтық, жүйелік-құрылымдық, сонымен қатар жүйелік талдау әдісі.

Қажеттілік, тұлғаның мүдделері әлеуметтік мемлекеттің мәнін зерттеуде - басты буындардың бірі болып табылады. Өйткені, құқықтық мемлекет өз нормаларында тұлғаның өмірдегі әлеуметтік мүдделерін сол қалпында білдіруі тиіс. Осы категориялар әлеуметтік әрекеттердің тікелей себептерін ашуы үшін жасалған, соның нәтижесінде қоғамдық өмірдің түрлі саласында өзгерістер мен толықтырулар болып тұрады. Әрбір елде мүдденің алатын орны ерекше. Мүдделер әртүрлі болып келеді. Әлеуметтік топ та, ұжым да, тұлға да өз қылықтарының, әрекеттерін өз мүдделерімен ұштастырады. Адам оны қоршаған ортаға қажетті мүдделерді анықтайтын өз мақсаты арқылы бірлесе іс-қимыл жасайды. Сондықтан әдеттегі сана деңгейінде адамдардың жеке іс қимылы мен қылықтарында, сондай-ақ жаппай тарихи оқиғалар мен құбылыстарда мүдденің үлкен мағынасы айқындалады.

Осы мәселені егжей-тегжейлі қарастырып, оның негізгі принциптерін талдай отырып, біз экономикалық қызығушылық ұғымын анықтаймыз. Қазақстанның экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында өзіндік ғылыми-техникалық дамуға, адами және табиғи ресурстарға сүйену, яғни отандық өндірушілердің пайдасына басқару туралы шешім қабылдау және экономиканың басым салаларына күрделі салымдарды қамтамасыз ету қажет.

Түйін сөздер: қоғамдық мүдде, мемлекеттік, ұлттық, экономикалық мүдделер, энергетика, шикізат.

Ж.Б. Аманбай

Инновационный Евразийский университет, Казахстан

Экономические интересы Республики Казахстан как государственно-правовой институт: понятие и проблемы реализации

В истории человечества есть множество примеров, когда вопрос национальных интересов остается неразрешенным. Категория «национальный интерес» прочно вошла в современную политическую и научную сферы всех стран мира. Независимо от уровня и характера развития у любой страны существуют определенные национальные интересы, на которых необходимо сосредоточиться.

Несомненно, это экономические интересы. Будущее населения стран, где государственные и национальные цели четко не определены, может быть незапланированным и фрагментарным. Следовательно, ему может быть насильственно навязана иностранная общественно-политическая структура. Исторический опыт показывает, что постановка конкретных проблем может негативно сказаться на применении и реализации необходимых мер по предотвращению возможных ошибок, укреплению безопасности внутри страны. Для того чтобы данное исследование было полным, необходимо рассмотреть понятие «концепт», которое отражает активное отношение людей к окружающему миру как важнейшую категорию.

Целью исследования является анализ понятия экономической безопасности как государственно-правового института в Республике Казахстан. В статье использованы сравнительно-правовой, системно-структурный методы, метод систематического анализа потребностей.

Необходимость, интересы личности – одно из ключевых звеньев в изучении сущности социального государства, ведь верховенство закона в своих нормах должно выражать социальные интересы человека в жизни. Эти категории предназначены для выявления непосредственных причин социальных действий, приводящих к изменениям и дополнениям в различных сферах общественной жизни. Каждому государству присущи свои характерные особенности. При этом и социальная группа, и команда, и отдельный человек совмещают свои действия со своими интересами. Человек взаимодействует с ней через свою цель, которая определяет интересы окружающей среды. Следовательно, на уровне обыденного сознания большое значение интереса определяется как отдельными действиями и поступками людей, так и массовыми историческими событиями и явлениями.

Ключевые слова: общественный интерес, государство, национальные, экономические интересы, энергетика и сырье.

Date of receipt of the manuscript to the editor: 2021/02/25

УДК 349.2
МРНТИ 10.63.01

DOI: <https://doi.org/10.37788/2021-1/57-64>

А.К. Касымова¹, М.С. Жандельдинова^{1*}

¹Инновационный Евразийский университет, Казахстан

* (e-mail: meruyert0912@gmail.com)

К вопросу о сфере применения трудового законодательства в Республике Казахстан

Аннотация

Основная проблема: В настоящей статье авторы рассматривают особенности сферы применения трудового законодательства и отмечают, что степень распространения норм трудового законодательства на различные виды трудовых отношений различна. В связи с этим вопрос о сфере действия трудового законодательства, а также границах его использования при урегулировании трудовых отношений различных категорий граждан приобретает свою актуальность.

Цель: Целью настоящей статьи является изучение проблем, связанных со сферой применения трудового законодательства.

Методы: В настоящем исследовании использованы общепринятые в юридической науке и науке трудового права методы: диалектический, системно-структурный, исторический методы, метод сравнительного анализа. Среди применяемых специально-юридических методов следует выделить формально-юридический метод научного познания.

Результаты и их значимость: Сфера действия трудового законодательства – это, прежде всего, круг общественных отношений, определенная территория, а также круг субъектов, на которые распространяется действие его норм. Трудовой кодекс не может регулировать все отношения по реализации права на труд. Это сфера регулирования Конституции Республики Казахстан. Трудовое законодательство может регулировать лишь те отношения по поводу реализации права на труд, которые возникают на основании трудового договора.

Авторы приходят к выводу о том, что трудовое законодательство регулирует не только трудовые отношения, составляющие предмет трудового права. Оно также регулирует некоторые другие виды трудовых отношений в случаях, если это прямо предусмотрено законом. При этом необходимо отметить, что действие трудового законодательства распространяется на другие виды трудовых отношений только в пределах, определенных специальным законом. Трудовое законодательство не применяется в случаях, когда работа выполняется физическим лицом или членами личного крестьянского хозяйства в этом хозяйстве, а также когда физическое лицо выполняет обязанности члена наблюдательного совета акционерного общества, исполнительного органа хозяйственного общества, других соответствующих органов управления юридических лиц, если эти обязанности выполняются на других основаниях, чем трудовой договор, и если физическое лицо выполняет обязанности по гражданскому договору, предусматривающему выполнение им определенной работы в пользу другой стороны договора.

Ключевые слова: трудовое законодательство, трудовые отношения, трудовая деятельность, сфера применения трудового права, трудовое право.

Введение

Закрепление в статье 24 Конституции Республики Казахстан [1] права граждан на выбор профессии и рода трудовой деятельности предполагает возможность законодательного регулирования этих отношений.

Известно, что отношения к реализации гражданами своих способностей к труду в сферах деятельности различные по своему характеру, они могут иметь и другие основания возникновения. Поэтому неудивительно, что эта группа отношений может регулироваться различными отраслями законодательства: трудовым, гражданским, административным и др. В сфере применения труда существует две группы отношений: те, которые урегулированы нормами трудового законодательства; и те, что урегулированы нормами других отраслей законодательства. Вместе с тем такое разделение является достаточно условным, поскольку в некоторых случаях нормы трудового законодательства распространяются на отдельные группы отношений, являющихся предметом урегулирования других отраслей. Отсюда следует, что степень распространения норм трудового законодательства на различные виды трудовых отношений неодинакова. Именно поэтому актуальным является вопрос о сфере действия трудового законодательства, а также границах его использования при урегулировании трудовых отношений различных категорий граждан.

Материалы и методы

В процессе исследования использован ряд методов, общепринятых в юридической науке в целом и науке трудового права, в частности. Из общенаучных методов применялись диалектический, системно-

структурный, исторический и метод сравнительного анализа, а из специальных – формально-юридический метод научного познания.

Результаты

Основной отраслью законодательства, регулирующего отношения в различных сферах приложения труда, является трудовое законодательство. Это объясняется предметом трудового права, значимостью и значением общественно-трудовых отношений, регулируемых нормами данной отрасли [2; 57]. Прежде чем перейти к определению понятия «Сфера действия трудового законодательства», нам необходимо определить понятие «Трудовое законодательство». В науке трудового права оперируют двумя терминами «Трудовое законодательство» и «Законодательство о труде». Относительно этого необходимо сделать ряд замечаний. Термин «Законодательство о труде» использовался в советский период, данное определение неоднократно подвергалось критике, в связи с чем более приемлемым, на наш взгляд, является термин «Трудовое законодательство».

В Трудовом кодексе РК (далее ТК РК) в ст. 2 под термином «Законодательство» понимают Конституцию Республики Казахстан, Трудовой кодекс, законы Республики Казахстан и иные нормативные правовые акты Республики Казахстан. В то же время в ТК РК отмечается, что трудовые отношения также могут быть урегулированы коллективным и трудовым договорами, а в случаях, предусмотренных законодательством, коллективными соглашениями и коллективными договорами, трудовые отношения могут регулироваться нормативными актами работодателя.

Термин «Трудовое законодательство» можно толковать в узком смысле: как законы РК, акты Президента РК и Правительства РК, акты центральных органов исполнительной власти. Другой подход позволяет широко толковать указанное понятие, к нему можно отнести также акты местных органов исполнительной власти, органов местного самоуправления, коллективные соглашения и договоры, локальные нормативные акты, содержащие нормы трудового права. Для более полного раскрытия проблемы сферы действия трудового законодательства мы будем употреблять термин «Трудовое законодательство» в широком смысле.

Известно, что в теории права существует понятие «Действие законодательства в пространстве, во времени и по кругу лиц». В то же время понятие «Сфера действия законодательства» широко используется в различных отраслях права, в частности, в гражданском и административном. Поэтому эту проблему можно отнести к межотраслевым объектам выяснения. Прежде всего, необходимо определиться с термином «Сфера действия».

В юридической энциклопедии даются трактовки понятий «Действие нормативно-правового акта» и «Действие права». Под действием нормативно-правового акта понимают обязательность или формальную возможность его осуществления. Пределы действия акта определяются временем, пространством и кругом субъектов. Под действием права понимают фактическое влияние права на общественные отношения для их упорядочения [3; 114, 232]. В литературе находим и другое толкование термина «Действие нормативно-правового акта». Под ним понимают обязательность его исполнения в течение определенного времени, на определенной территории и к конкретному кругу лиц, органов, организаций [4; 450].

Если же поддержать позицию, что сфера – это пространство и круг лиц, то можно прийти к выводу о том, что сферу действия законодательства можно выделить, как пространственное его распространение (по территории и по кругу общественных отношений), а также как распространение правовых норм на круг лиц (субъектов). К аналогичному выводу пришла и В.М. Толкунова, которая сферу действия трудового права сводит к определению границ распространения трудового законодательства [5; 18]. Соответствующие соображения высказывает также и В.И. Миронов [6; 25]. Поэтому сфера действия трудового законодательства - это, прежде всего, круг общественных отношений, определенная территория, а также круг субъектов, на которые распространяется действие его норм.

Некоторые ученые сферу действия трудового права рассматривают значительно шире. В частности, определяют ее по кругу лиц, а также во времени и пространстве. Такой подход представляется совершенно необоснованным, поскольку сфера действия предусматривает пространственное распространение права, а действие во времени не зависит и не связано с пространством. Действие во времени предполагает начало и окончание его распространения на те или иные отношения, а также направления такого распространения.

Рассмотрим сначала распространение сферы действия трудового законодательства на отдельные группы общественных отношений. Дискуссия о сфере действия трудового законодательства имеет свою долгую историю. Все взгляды ученых разделяются на сторонников так называемой «широкой сферы действия» и сторонников «узкой сферы действия» трудового законодательства.

Представители концепции «широкой сферы действия» трудового законодательства в середине XX в. считали, что, кроме отношений наемного труда, законодательство о труде распространяется на трудовые отношения членов колхозов, производственных кооперативов [7; 42]. Сторонники концепции «узкой сферы действия» трудового законодательства отрицали возможность распространения сферы действия на указанные группы отношений, обосновывая это наличием двух самостоятельных форм организации труда: колхозно-кооперативной и государственной [8; 15]. Дискуссия увенчалась победой сторонников «узкой сферы» действия трудового законодательства, поскольку по КЗоТ Казахской ССР

регулированию подлежали только трудовые отношения рабочих и служащих. Отношения же членов колхозов, в той редакции регулировались уставами колхозов. В то же время кодекс не запрещал применять трудовое законодательство к лицам, которые не являются членами колхозов, но работали в них по трудовому договору. Таким образом, трудовое законодательство советского периода регулировало трудовые отношения наемных работников на государственных предприятиях, учреждениях, организациях (поскольку другого в то время не существовало), а также лиц, работавших по трудовому договору в колхозах и кооперативах.

В связи с этим сфера применения трудового законодательства по кругу отношений определялась основанием их возникновения. Трудовое законодательство распространялось только на отношения, основанием возникновения которых был трудовой договор. Однако сторонники широкой сферы действия законодательства о труде выражали надежду, что в будущем трудовое законодательство вступит широкую сферу действия [9; 169]. Сторонники «широкой сферы действия» трудового законодательства даже предлагали распространить его на договоры подряда, поручения и авторского договора, а также любых договоров о труде, предусматривающих выполнение работ независимо от их формы оплаты [9; 171].

В.И. Никитинский и Т.Ю. Коршунова предложили концепцию трудовых отношений работающих собственников, не основанных на наемном труде, которые должны регулироваться трудовым правом. Они считают, что в хозяйственных обществах трудовые отношения работающих владельцев возникают из сложного фактического состава, предусматривающего трудовой договор и договор членства или акт принятия в члены. Хотя трудовые отношения, основанные на членстве, имеют свои особенности, но по своей природе остаются трудовыми [10; 54-55].

Необходимо заметить, что указанная концепция имеет ряд недостатков. В частности, ее авторы почему-то объединяют в одно целое отношения собственности и трудовые отношения. Отношения собственности являются по своей природе гражданско-правовыми и к трудовому праву никакого отношения не имеют. Трудовые отношения в этом случае могут только отличаться по способу их возникновения. В корпоративных объединениях они могут возникать на основании членства, например, в кооперативе или на основании заключения трудового договора или в хозяйственном обществе. Если трудовые отношения членов кооператива будут регулироваться его уставом, то в хозяйственном обществе эти трудовые отношения регулируются трудовым законодательством.

При заключении трудового договора с членом производственного кооператива, например, если его отношения должны регулироваться трудовым законодательством, противоречит самой природе кооператива. Если трудовые отношения наемных работников в кооперативе регулируются трудовым законодательством, то это понятно, поскольку они возникают на основании трудового договора. Отношения же членства не возникают на основании трудового договора, а потому не могут регулироваться трудовым законодательством. Они должны регулироваться законодательством о кооперативах или их локальными нормативно-правовыми актами.

Таким образом, представляется, что Трудовой кодекс не может регулировать все отношения по реализации права на труд. Это сфера регулирования Конституции Республики Казахстан. Трудовое законодательство может регулировать лишь те отношения по поводу реализации права на труд, которые возникают на основании трудового договора.

Обсуждение

Действие норм Трудового кодекса не распространяется если:

- работа выполняется физическим лицом - субъектом предпринимательской деятельности - самостоятельно;
- работа выполняется членами личного крестьянского хозяйства в этом хозяйстве;
- физическое лицо выполняет работу по гражданско-правовому договору.

Ученые сферу действия трудового законодательства отождествляют с предметом трудового права [11; 88-106].

Представляется, что предмет трудового права и сфера действия трудового законодательства не являются тождественными понятиями и отличаются, прежде всего, не по форме, а по содержанию. Например, вряд ли можно отрицать, что действие трудового законодательства распространяется на отношения, которые составляют предмет трудового права.

Необходимо отметить, что некоторые отношения, составляющие предмет трудового права, могут регулироваться и другим законодательством, не трудовым. Так, в частности, отношения по разрешению коллективных трудовых споров могут регулироваться гражданским процессуальным законодательством. Очевидно, что порядок обращения в этом случае регулируется нормами гражданского процессуального законодательства.

Однако сфера действия трудового законодательства не ограничивается отношениями, составляющими предмет трудового права. Это отмечает А.М. Лушников, доказывающий необходимость разграничения понятий «Предмет отрасли трудового права» и «Сфера применения норм трудового права» [12; 398]. Если обратиться к ст. 9 ТК РК, то можно найти подтверждение тому, что сфера действия трудового законодательства не ограничивается отношениями, составляющими предмет трудового права. Так, в сферу действия трудового законодательства могут подпадать также отношения

непосредственно связанные с трудовыми, отношения социального партнерства, отношения по безопасности и охране труда [13]. В частности, законодательство об охране труда полностью распространяется на названные группы отношений, хотя они не относятся к предмету трудового права.

Интересным, в этой связи, является вывод В.М. Лебедева, который допускает возможность взаимного субсидиарного применения норм различных отраслей права и отмечает, что использование норм трудового права административного, аграрного и другими отраслями вовсе не свидетельствует о расширении предмета трудового права, а лишь расширяет сферу его действия [14; 23-24]. К аналогичному выводу пришел и И.Я. Киселев, который назвал распространение норм трудового законодательства на другие виды отношений, составляющими предмет других отраслей права (гражданского, административного, уголовно-исполнительного) экспансией трудового права [15; 80]. С такими подходами можно соглашаться с некоторыми исключениями. Многие нормы трудового законодательства через ст. 9 ТК РК распространяются и на отношения членства в кооперативах, например, в части гарантий занятости, охраны труда, труда женщин, молодежи, инвалидов, предоставляются в порядке, предусмотренном законодательством о труде. Таким образом, можно сделать вывод о том, что трудовое законодательство регулирует не только трудовые отношения, составляющие предмет трудового права. Оно также регулирует некоторые другие виды трудовых отношений в случаях, если это прямо предусмотрено законом. При этом необходимо отметить, что действие трудового законодательства распространяется на другие виды трудовых отношений только в пределах, определенных специальным законом.

Такое распространение трудового законодательства обусловлено, прежде всего, тем, что есть объективная необходимость защиты трудовых прав субъектов административных и других отношений. Трудовые права этих лиц могут быть урегулированы только нормами трудового законодательства. Это, прежде всего, касается рабочего времени, времени отдыха, охраны труда, заработной платы.

Очевидно, что сфера действия трудового законодательства определяется не только трудовым законодательством, но и актами других отраслей законодательства, которые допускают возможность применения этого законодательства к трудовым отношениям, которые возникают по другим основаниям. Но, важно отметить, такое применение, это исключение из общего правила.

Мы можем наблюдать два способа распространения трудового законодательства на отношения, которые не составляют предмета трудового права. Во-первых, сфера действия трудового законодательства определяется им самим, что мы наблюдаем на примере ст. 9 ТК Республики Казахстан. Во-вторых, сфера действия трудового законодательства определяется также и актами специального законодательства, которое допускает распространение трудового законодательства на отношения, которые являются предметом регулирования других отраслей права, например, административного. Как исключение, сфера действия трудового законодательства может определяться также и правоприменительными органами при наличии пробелов или коллизий в трудовом праве.

Проблема пробелов в праве не является новой, поскольку ускоренное развитие общественных отношений и, в частности, трудовых привело к появлению неурегулированных или частично урегулированных нормами трудового законодательства ситуаций, за которыми трудно успеть даже при идеальной постановке нормотворческой деятельности [16; 3]. В.В. Лазарев подчеркивает, что любой пробел является пробелом в смысле действующей системы права. Значит необходимо доказать, что соответствующие нормы не охватывают собой всех общественных отношений, которые они должны регулировать [16; 4-5]. В теории права под пробелами понимают или пропуск в регулировании определенных отношений [4; 369], или отсутствие конкретной нормы, необходимой для регламентации отношений, входящих в сферу правового регулирования [17; 390].

Пробелы в законодательстве существуют по следующим причинам:

- в результате появления новых общественных отношений, которые на момент принятия закона не существовали и не могли быть учтены законодателем;
- из-за упущения при разработке и принятии законов [17; 391].

Как отмечается в литературе по теории права, единственным средством устранения пробелов является порождение деятельности государственных органов [18; 370]. В тех случаях, когда быстрое принятие необходимых правовых норм невозможно, правоприменительные органы используют специальные средства: аналогию закона, аналогию права, субсидиарное применение правовых норм. С помощью аналогии можно урегулировать конкретную ситуацию, но не определенную группу отношений. Суть метода правовой аналогии заключается в том, что, устранив пробел, правоприменительный орган решает конкретное юридическое дело на основании имеющихся в законодательстве предписаний.

Правовая аналогия может применяться при наличии соответствующих условий:

- применять аналогию нельзя в тех случаях, которые прямо предусмотрены другим законом;
- случаи, в которых применяется правовая аналогия, должны быть подобными случаям, непосредственно предусмотренным законом, подлежащим применению;
- применение аналогии может иметь место только в отношении тех фактов, которые находятся в сфере общественных отношений и подлежат правовому регулированию;

– применение аналогии предусматривает поиск необходимой нормы сначала в актах той же отрасли законодательства и только в случае их отсутствия возможно обращение к другой области законодательства [19; 462-463].

При применении правовой аналогии субъект правоприменительной деятельности, решая конкретное дело, самостоятельно принимает решение о применении конкретной нормы соответствующей отрасли законодательства. В случае урегулирования трудовых отношений он может применить другую норму трудового законодательства (аналогия закона) или норму другого законодательства, например, гражданского (аналогия права), то есть он самостоятельно устанавливает сферу применения этого законодательства. При этом необходимо отметить, что применять аналогию правоприменительные органы должны только в пределах своей компетенции, а также исходя из общих принципов правового регулирования.

При определении размера материального ущерба, причиненного работниками самовольным использованием в личных целях технических средств (автомобилей, тракторов, автокранов и т.д.), принадлежащих предприятиям, учреждениям, организациям, с которыми они состоят в трудовых отношениях, нужно исходить из того, что такой ущерб, причиненный не при исполнении трудовых обязанностей, подлежит возмещению с применением норм гражданского законодательства. В этих случаях вред должен возмещаться в полном объеме, включая и неполученные предприятием, учреждением, организацией доходы от использования этих технических средств. Что же касается распространения трудового законодательства в пространстве, то необходимо отметить, что оно может распространяться на всю территорию Республики Казахстан. Так, Трудовой кодекс РК распространяется на всю территорию РК. В ст. 9 проекта Трудового кодекса отмечается, что акты трудового законодательства обязательны для применения на всей территории Республики Казахстан, если ими не предусмотрено иное.

В контексте исследуемой проблемы важно определить сферу действия коллективных договоров и локальных нормативно-правовых актов. Известно, что действие последних распространяется только на работников конкретного предприятия, учреждения, организации. Однако в научной литературе высказывалось предложение о расширении действия локальных нормативно-правовых актов и лиц, работающих на условиях гражданско-правового договора [20; 172-73]. С такими выводами трудно согласиться, ведь юридическая природа этих отношений в данном случае носит гражданско-правовой характер.

Заключение

Подводя итог, можно сказать, что к понятию «Трудовое законодательство» относятся Трудовой кодекс РК, законы, акты Президента РК и Правительства РК, акты центральных органов исполнительной власти, акты местных органов исполнительной власти, органов местного самоуправления, коллективные договоры, а также локальные нормативные акты, содержащие нормы трудового права.

Анализ действующего трудового законодательства позволяет сделать вывод о том, что трудовое законодательство не распространяется на следующие категории лиц:

- военнослужащих при исполнении ими обязанностей военной службы;
- членов совета директоров, правлений и других руководящих органов, за исключением лиц, работающих на условиях трудового договора;
- лиц, работающих на условиях гражданско-правовых договоров;
- лица рядового и начальствующего состава органов внутренних дел и приравненных к ним, за исключением аттестованных работников этих органов, которые работают на условиях трудового договора.

Трудовое законодательство не применяется в случае, когда работа выполняется физическим лицом самостоятельно или работа выполняется членами личного крестьянского хозяйства в этом хозяйстве, а также в случаях, когда физическое лицо выполняет обязанности члена наблюдательного совета акционерного общества, исполнительного органа хозяйственного общества, других соответствующих органов управления юридических лиц, если эти обязанности выполняются на других основаниях, чем трудовой договор, и если физическое лицо выполняет обязанности по гражданскому договору, предусматривающего выполнение им определенной работы в пользу другой стороны договора.

Что же касается отношений, связанных с прохождением воинской службы в Вооруженных силах РК, в органах внутренних дел, органов противодействия коррупции, таможенных органах, предусматривается их регулирование трудовым законодательством в пределах, предусмотренных соответствующими специальными законами. Работа лиц, отбывающих уголовное наказание в виде лишения свободы, должна регулироваться трудовым законодательством в части, предусмотренной специальным законом.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Конституция Республики Казахстан. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 23.03.2019 г.). – [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029.
- 2 Хамзин А.Ш. Источники трудового законодательства Республики Казахстан / А.Ш. Хамзин. – Астана: ИП «Сытин Н.И.», 2009. – 256 с.
- 3 Тихомиров М.Ю., Тихомиров Л.В. Юридическая энциклопедия / М.Ю. Тихомиров, Л.В. Тихомиров. – М.: Издание г-на Тихомирова М.Ю., 1997. – 526 с.
- 4 Головистикова А.Н., Дмитриев Ю.А. Проблемы теории государства и права: Учебник / А.Н. Головистикова, Ю.А. Дмитриев. – М.: Эксмо, 2005. – 832 с.
- 5 Толкунова В.Н. Трудовое право: Курс лекций / В.Н. Толкунова. – М.: Издательство «Велби», 2002. – 320 с.
- 6 Миронов В.И. Трудовое право России: Учебник / В.И. Миронов. – М.: «Управление персоналом», 2005. – 1152 с.
- 7 Пашерстник А.Е. Теоретические вопросы кодификации общесоюзного законодательства о труде / А.Е. Пашерстник. – М.: Наука, 1985. – 156 с.
- 8 Советское трудовое право: Учебник / Под ред. В.С. Андреева. – М.: Юридическая литература, 1971. – 512 с.
- 9 Лившиц Р.З. Трудовое законодательство: настоящее и будущее / Р.З. Лившиц. – М.: Наука, 1989. – 192 с.
- 10 Никитинский В.И., Коршунова Т.Ю. Правовое регулирование трудовых отношений работающих собственников / В.И. Никитинский, Т.Ю. Коршунова // Государство и право. – 1992. – № 6. – С. 60-69.
- 11 Трудовое право России: Учебник / Под ред. С.П. Маврина и Е.Б. Хохлова. – М.: Юрист, 2002. – 526 с.
- 12 Лушников М.В., Лушников А.М. Очерки теории трудового права М.В. Лушников, А.М. Лушников. – СПб.: Юридический центр «Пресс», 2006. – 940 с.
- 13 Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 22.01.2021 г.). – [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=38910832.
- 14 Лебедев В.М. Лекции по трудовому праву / В.М. Лебедев. – Томск, 2001. – Вып. 2. – 289 с.
- 15 Киселев И.Я. Трудовое право России и зарубежных стран. Международные нормы труда / И.Я. Киселев. – М.: Эксмо, 2005. – 586 с.
- 16 Лазарев В.В. Пробелы в праве и пути их устранения / И.Я. Лазарев. – М.: Юридическая литература, 1974. – 258 с.
- 17 Теория государства и права: Учебник / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. – М.: НОРМА-ИНФРА М, 1998. – 570 с.
- 18 Ершова Е.А. Трудовые правоотношения государственных гражданских и муниципальных служащих в России / Е.А. Ершова. – М.: Статут, 2008. – 668 с.
- 19 Недбайло П.Е. Применение советских правовых норм / П.Е. Недбайло. – М.: Госюриздат, 1965. – 536 с.
- 20 Ершова Е.А. Трудовое право в России: Монография / Е.А. Ершова. – М.: Статут, 2007. – 620 с.

REFERENCES

- 1 Konstituciya Respubliki Kazahstan. Konstituciya Respubliki Kazahstan (prinyata na respublikanskom referendumе 30 avgusta 1995 goda) (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 23.03.2019 g.) [The Constitution of the Republic of Kazakhstan. The Constitution of the Republic of Kazakhstan (adopted at the republican referendum on August 30, 1995) (with amendments and additions as of 23.03.2019)] (n.d.). online.zakon.kz. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029 [in Russian].
- 2 Khamzin, A.S. (2009). Istochniki trudovogo zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan [Sources of labor legislation of the Republic of Kazakhstan]. Astana. IP "Syтин N.I." [in Russian].
- 3 Tikhomirov, M.Yu., Tikhomirov, L.V. (1997). Yuridicheskaya enciklopediya [Legal Encyclopedia]. Moscow [in Russian].
- 4 Golovistikova, A.N., Dmitriev, Yu.A. (2005). Problemy teorii gosudarstva i prava: Uchebnik [Problems of the theory of state and law: Textbook]. Moscow. Eksmo [in Russian].
- 5 Tolkunova, V.N. (2002). Trudovoe pravo: Kurs lekcij [Labor law: Course of lectures]. Moscow. Velbi [in Russian].
- 6 Mironov, V.I. (2005). Trudovoe pravo Rossii: Uchebnik [Labor law of Russia: Textbook]. Moscow. Upravlenie personalom [in Russian].
- 7 Pasherstnik, A.E. (1985). Teoreticheskie voprosy kodifikatsii obshchesoyuznogo zakonodatel'stva o trude [Theoretical questions of codification of the all-Union labor legislation]. Moscow. Nauka [in Russian].
- 8 Andreev, V.S. (Eds.). (1971). Sovetskoe trudovoe pravo: Uchebnik [Soviet labor law: Textbook]. Moscow. Yuridicheskaya literatura [in Russian].

- 9 Livshic, R.Z. (1989). Trudovoe zakonodatel'stvo: nastoyashchee i budushchee [Labor legislation: present and future]. Moscow. Nauka [in Russian].
- 10 Nikitinskij, V.I., Korshunova, T.Yu. (1992). Pravovoe regulirovanie trudovyh otnoshenij rabotayushchih sobstvennikov [Legal regulation of labor relations of working owners]. Gosudarstvo i pravo – State and Law, 6, 60-69 [in Russian].
- 11 Mavrin, S.P., Hohlov E.B. (Eds.). (2002). Trudovoe pravo Rossii: Uchebnik [Labor law of Russia: Textbook]. Moscow. Yurist [in Russian].
- 12 Lushnikova, M.V., Lushnikov, A.M. (2006). Ocherki teorii trudovogo prava [Essays on the theory of labor law]. Saint Petersburg. Yuridicheskij centr “Press” [in Russian].
- 13 Trudovoj kodeks Respubliki Kazahstan ot 23 noyabrya 2015 goda № 414-V (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 22.01.2021 god) [Labor Code of the Republic of Kazakhstan dated November 23, 2015 No. 414-V (with amendments and additions as of 22.01.2021)]. (n.d.). online.zakon.kz. Retrieved from https://online.zakon.kz/document/?doc_id=38910832 [in Russian].
- 14 Lebedev, V.M. (2001). Lekcii po trudovomu pravu [Lectures on labor law]. Issue 2. Tomsk [in Russian].
- 15 Kiselev, I.Ya. (2005). Trudovoe pravo Rossii i zarubezhnyh stran. Mezhdunarodnye normy truda [Labor law of Russia and foreign countries. International labor standards]. Moscow. Eksmo [in Russian].
- 16 Lazarev, V.V. (1974). Probely v prave i puti ih ustraneniya [Gaps in law and ways to eliminate them]. Moscow [in Russian].
- 17 Korel'skoiy, V.M., Perevalov, V.D. (Eds.). (1998). Teoriya gosudarstva i prava: Uchebnik [Theory of State and Law: Textbook]. Moscow. NORMA-INFRA M. [in Russian].
- 18 Ershova, E.A. (2008). Trudovye pravootnosheniya gosudarstvennyh grazhdanskih i municipal'nyh sluzhashchih v Rossii [Labor legal relations of state civil and municipal employees in Russia]. Moscow. Statut. [in Russian].
- 19 Nedbajlo, P.E. (1965). Primenenie sovetskih pravovyh norm [The application of Soviet legal norms]. Moscow. Gosyurizdat [in Russian].
- 20 Ershova, E.A. (2007). Trudovoe pravo v Rossii: Monografiya [Labor law in Russia: Monograph]. Moscow. Statut [in Russian].

А.К. Касымова¹, М.С. Жандельдинова^{1*}

¹ Инновациялық Еуразия университеті, Қазақстан

Қазақстан Республикасында еңбек заңнамасын қолдану саласы туралы мәселеге

Осы мақалада авторлар еңбек заңнамасын қолдану саласының ерекшеліктерін қарастырады. Авторлар еңбек заңнамасы нормаларының әртүрлі еңбек қатынастарына таралу дәрежесі әр түрлі екенін айтады. Осыған байланысты, еңбек заңнамасының қолданылу саласы, сондай-ақ азаматтардың әртүрлі санаттарының еңбек қатынастарын реттеу кезінде оны пайдалану шекаралары туралы мәселе өзекті болып отыр.

Осы баптың мақсаты еңбек заңнамасын қолдану саласына байланысты проблемалар болып табылады.

Бұл зерттеуде заң ғылымы мен еңбек құқығы ғылымында жалпы қабылданған әдістер қолданылды. Сонымен, Диалектикалық, жүйелік-құрылымдық, Тарихи әдістер, сондай-ақ салыстырмалы талдау әдісі сияқты жалпы ғылыми әдістер қолданылды. Арнайы құқықтық әдістердің ішінде ғылыми танымның ресми-құқықтық әдісін бөліп көрсету керек.

Еңбек заңнамасының қолданылу аясы, ең алдымен, қоғамдық қатынастар шеңбері, белгілі бір аумақ, сондай – ақ оның нормалары қолданылатын субъектілер шеңбері болып табылады.

Еңбек кодексі еңбек құқығын іске асыру жөніндегі барлық қатынастарды реттей алмайды. Бұл Қазақстан Республикасының Конституциясын реттеу саласы. Еңбек заңнамасы еңбек шартының негізінде туындайтын еңбек құқығын іске асыруға қатысты қатынастарды ғана реттей алады.

Авторлар еңбек заңнамасы еңбек құқығының тақырыбын құрайтын еңбек қатынастарын ғана реттемейді деген қорытындыға келеді. Сондай-ақ, ол заңмен тікелей қарастырылған жағдайларда еңбек қатынастарының басқа да түрлерін реттейді. Бұл ретте еңбек заңнамасының күші еңбек қатынастарының басқа да түрлеріне тек арнаулы заңда айқындалған шектерде ғана қолданылатынын атап өту қажет.

Еңбек заңнамасы жұмысты жеке тұлға орындаған жағдайларда қолданылмайды – кәсіпкерлік қызмет субъектісі дербес немесе жұмысты осы шаруашылықтағы жеке шаруа қожалығының мүшелері орындайды, сондай-ақ жеке тұлға акционерлік қоғамның Байқаушы кеңесі мүшесінің, шаруашылық қоғамның атқарушы органының, заңды тұлғалардың басқа да тиісті басқару органдарының міндеттерін орындаған жағдайларда, егер бұл міндеттер еңбек шартына қарағанда басқа негіздерде орындалса және жеке тұлға белгілі бір жұмысты Шарттың екінші тарапының пайдасына орындауды көздейтін азаматтық шарт бойынша міндеттерді орындаса.

Түйін сөздер: еңбек заңнамасы, еңбек қатынастары, еңбек қызметі, еңбек құқығын қолдану саласы, еңбек құқығы.

A.K. Kasymova¹, M. S. Zhandeldinova^{1*}
¹Innovative University of Eurasia, Kazakhstan

On the issue of the scope of application of labor legislation in the Republic of Kazakhstan

In this article, the authors consider the features of the scope of application of labor legislation. The authors note that the extent to which the norms of labor legislation apply to different types of labor relations varies. In this connection, the question of the scope of labor legislation, as well as the limits of its use in the settlement of labor relations of various categories of citizens, becomes relevant.

The purpose of this article is to address issues related to the scope of application of labor legislation.

In this study, the methods generally accepted in the legal science and the science of labor law is used. Thus, such general scientific methods as dialectical, system-structural, historical methods, as well as the method of comparative analysis were used. Among the special legal methods used, it is necessary to distinguish the formal legal method of scientific knowledge.

The scope of the labor legislation is, first of all, the circle of public relations, a certain territory, as well as the circle of subjects to which its norms apply.

The Labor Code cannot regulate all relations concerning the exercise of the right to work. This is the sphere of regulation of the Constitution of the Republic of Kazakhstan. Labor legislation can regulate only those relations concerning the exercise of the right to work that arise on the basis of an employment contract.

The authors come to the conclusion that labor legislation regulates not only labor relations, which are the subject of labor law. It also regulates certain other types of employment relations in cases where this is expressly provided for by law. At the same time, it should be noted that the labor legislation applies to other types of labor relations only within the limits defined by a special law.

Labor legislation does not apply in cases where the work is performed by an individual – a business entity independently or the work is performed by members of a personal peasant farm in this farm, as well as in cases where an individual performs the duties of a member of the supervisory board of a joint-stock company, the executive body of a business company, or other relevant management bodies of legal entities; if these duties are performed on other grounds than an employment contract, and if an individual performs the duties under a civil contract providing for the performance of certain work in favor of the other party to the contract.

Keywords: labor legislation, labor relations, labor activity, scope of application of labor law, labor law.

Дата поступления рукописи в редакцию: 22.02.2021 г.

UDC 343.98
МРПТИ 10.85.31; 10.85.51

DOI: <https://doi.org/10.37788/2021-1/65-71>

Sh.F. Fayziev¹, A.V. Boretskiy^{2*}, B.K. Nurgazinov³

¹ Tashkent State University of Law, Uzbekistan

² Innovative University of Eurasia, Kazakhstan

³ Institute of legislation and legal information of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstan

*(e-mail: alexey1977.77@mail.ru)

Tactical features of the use of special expertise in the investigation of human trafficking

Annotation

Main problem: This study is devoted to the study of the problems of using special expertise in the investigation of crimes related to human trafficking. The use of specialized expertise is an integral element in the system of investigative actions carried out in cases of human trafficking. In this study, the authors consider the features of the production of forensic examinations in the investigation of crimes related to human trafficking in the Republic of Kazakhstan. In the study, the authors consider the most typical types of forensic examinations that are conducted in criminal cases of human trafficking. Based on the analysis of scientific literature, as well as the survey of practitioners engaged in the fight against human trafficking and the analysis of criminal cases of human trafficking, practical recommendations for criminal prosecution authorities on the most effective conduct of forensic examinations in criminal cases of this category are proposed.

The purpose of this study: to study the tactical features of the production of forensic examinations in the investigation of human trafficking, as well as the features of the use of special expertise.

Methods: The methodological basis of this study is the dialectical method of cognition of social and legal phenomena, as well as system-structural, comparative-legal, logical-theoretical and private scientific methods of study. To achieve the objectivity of the research results, these methods were applied comprehensively.

Results and their significance: The use of forensic expertise in the investigation of human trafficking is essential for the detection and investigation of these crimes.

The study notes that the following types of forensic examinations are among the most common in the investigation of this category of criminal cases: medical examination, biological examination, handwriting examination, phonoscopic examination and odorological examination.

The subject of the investigation must carefully understand the tactical features of the production of certain forensic examinations.

The practical recommendations proposed by the authors of the study on the appointment and production of forensic examinations considered in the study are important for the successful investigation of the facts of human trafficking, but at the same time they have a recommendatory value and can be modified taking into account the specifics of a particular criminal case.

Key words: human trafficking, forensics, investigation of crimes, combating trafficking in persons, special expertise.

Introduction

Unfortunately, socio-economic processes of the last decades are accompanied by criminalization of society, growth and modification of the structure of crime in the Republic of Kazakhstan. There, increasingly important place, occupy activities of organized, technically equipped criminal groups, having considerable resource base, which significantly complicates the detection and investigation of crimes, causes increase of the role of expert knowledge in proving and especially the basic procedural form of their application - forensics.

Investigation of human trafficking, as a rule, is a rather complex process, since criminal activity on human trafficking, in most cases, is characterized by a high level of organization, good technical equipment, which in turn, causes difficulties in the subject of the investigation. These factors, in most cases, determine the need to use the expert knowledge in the detection and investigation of the facts of human trafficking. When investigating these crimes, the assignment and production of expertise is among the urgent investigative actions, as the results of the examination in many cases may be the most important evidence in proving the guilt of the perpetrators.

Appointment and execution of expertise are provided in Chapter 35 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan (Articles 270-287) [1].

Previously, the use of expert knowledge in the detection and investigation of crimes, including trafficking in human beings, have been considered by such authors as: W.W. Bennett and K.M. Hess [2], N. Tilley and A. Ford [3], J. Nickell and J.F. Fischer [4], C. McCartney [5], I. Pepper [6], G. Laycock [7], C. Roux, F. Crispino and O. Ribaux [8], J.W. Bond and L. Sheridan [9], A.Y. Ginsburg, G.I. Povreznyuk and B.A. Salaev [10], G.A. Elenyuk [11], and others. However, despite the fact that common issues of using forensic

examinations opportunities in the detection and investigation of crimes are sufficiently studied, the research of forensic examinations during the human trafficking investigation are still inadequate and require further exploration.

Materials and methods

Methodological bases of this study were the dialectical method of knowledge of socio-legal phenomena, as well as systematic-structural, comparative legal, logical-theoretical and special scientific study methods. In addition, in the work were used such sociological techniques as questionnaires and interviewing of law enforcement personnel (a total of 150 investigators and detective personnel were surveyed and interviewed). To achieve objectivity of the research results, these methods have been applied comprehensively.

Results

According to results of the scientific literature analysis; the survey of investigators and investigative staff of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan; as well as the study of criminal trafficking cases, investigated in the Republic of Kazakhstan, the following objects of forensic examinations in criminal cases, related to human trafficking must be identified:

- living people (and possibly corpses of stolen, sold and previously exploited persons);
- objects with traces of fingers and biological objects;
- different kinds of draft records and documents;
- audio and video recordings, photographs.

Depending on the mechanism of criminal activity, the range of the objects can be expanded.

According to interviews with representatives of the investigation involved in the inquiry of trafficking, among the most frequently encountered during the detection of criminal cases of this category should be included the following types of forensic examinations:

- medical examination;
- biological expertise;
- handwriting analysis;
- phonoscope examination;
- scent evidence analysis.

Discussion

Medical examination. This expertise gives opinions on questions of medical and biological nature. In relation to the investigation of criminal cases of this category its tasks will include:

- Examination of the found corpses of trafficking victims;
- Examination of the victims to determine the nature and severity of the bodily and health harm, age of minors and juvenile victims;
- Examination of physical evidence through the laboratory tests.

In the course of a corpse examination, the answers to questions about the time and cause of death are clarified. In case of a decision on the qualifying difference or additional qualification of actions of the subjects, it may be necessary to clarify the question about the main cause of death. It could come from the injuries that have been caused to the victim by the dealer or the exploiter, but could also be caused by a disease.

In case of available evidence of abuse and violence against the victims and detection of a corpse, it is ascertained:

- When the death occurred?
- Whether it is possible to assume that the death occurred at a certain time and if so, under what signs?
- What is the cause of death?
- What was the main cause of death - trauma or illness?
- What damage was detected on the corpse, what is its nature, location, and what it could have been caused by?
  - What damage was inflicted during his life and what after his death?
  - What is the sequence of injury?
  - What kind of damage was the cause of death?
  - If each of the multiple injuries individually could not cause the death of the victim, then was it caused by all the damage in the aggregate or not?
  - Whether there is a direct causal link between the resulting injuries and death of the victim?
  - Whether the death occurred immediately after the damage has been inflicted or in a certain period?
  - Whether the medical records on the localization, nature and characteristics of damage established in the examination of the corpse, correspond to the testimony of the accused, the suspect (or witness) of the type of injury that led to the death of the victim? [12].

In case if the accused denies contact with the victim body in the place of discovery and refers to the random arrival of the injured person and his request for assistance, the expert should be questioned whether the place the body was discovered and the damage, identified during the inspection corpse had been inflicted, is the same. To some extent, this question can be answered by crime scene examination, conducted in order to detect signs of struggle, and other signs of a long-term presence of the victim in the place where, according to the accused, it appeared randomly.

The victim's examination allows defining the nature and severity of the inflicted bodily injuries, the degree of exhaustion and loss of labour ability as the exploitation result, as well as the age of the trafficking victim. Expert conclusion on the nature and severity of the damage, the depletion of the victim and the loss of labour ability "reinforces" the testimony given during questioning of the victim and the results of examination in the charges materials.

Necessity to clarify the age of the victim may arise in the absence of the documents and witnesses who would describe its age accurately enough.

Dimensions of persistent disability in case of damage are set based on objective evidence and possible consequences of the damage, also taking into account the table of disability percent. Persistent disability at disabled persons is defined the same way as in practically healthy people, regardless of disability and its group.

Forensic expert must determinate:

- presence and nature of the damage;
- distinction in prescription of a bodily harm infliction
- weapons and features of the method of injury infliction (medical data).

Under the methods of injury infliction are meant:

- activity which causes suffering by prolonged deprivation of food, drink, or warmth, either placing or leaving the victim in unhealthy conditions, or other similar actions (torture);
- activities, connected with repeated or prolonged infliction of pain – tweaking, cutting, causing multiple but minor injuries with blunt or sharp objects, exposure to thermal factors, and other similar actions (torture) [13].

The main issues that the expert should determine include:

1. Is there any damage in the person (victim), if so, what is their nature, number and location?
2. What weapons and means could have cause the damage?
3. What is the mechanism of the injury, prescription (period) of its (their) infliction?
4. What is the severity of the bodily harm, specifying the qualifying sign (danger to life, health disorder, persistent disability, etc.)?
5. What instrument (weapon) or object and how exactly was inflicted the damage to the victim? Could it be caused by the present instrument (weapon), subject?
6. Could the injuries found at the victim have been inflicted under specific circumstances and conditions, which shows the victim (the nature of weapon, the mutual position of the persons at the time of injury, etc.)?
7. Whether the testimony of a victim corresponds to objective evidence about a particular way of damage and instrument (weapon) or object that the damage was caused with?
8. Was the damage inflicted to the victim at the same or a different time?
9. Could the injuries (damage) have been caused with the victim's own hand?
10. What is the gravity of the bodily damage in the given person?
11. What is the size of permanent loss of general ability to work of the victim?
12. What are possible consequences of this damage? A forensic pathologist with involvement of appropriate medical expert (ophthalmologist, otolaryngologist etc) solves this question.

Forensic biological examination. Objects of this type of research under this category of criminal cases are objects with traces of blood, semen, saliva and hair, urine, feces.

Biological expertise allows to define identity of blood, semen, saliva, hair. This proves that others committed certain actions, such as sexual relations in the apartment of the accused. Presence of large numbers of cigarette butts with traces of saliva of the victims in the basement, isolated room with a lock, etc. supports the victim testimony that they were kept in this particular area.

In conjunction with the testimony of the victims, the arrest and search results are proof of sexual or other exploitation, presence of the victims on the object of inspection or search in cramped and unsanitary conditions.

Results of the samples study (traces on the ground, on the floor) in the district (in the place) of confinement of trafficking victims and use of their slave labor would indicate that the victims were kept without any basic amenities. Along with other evidence, the expert opinion will also be proof of implementation against one or more victims of authority inherent in the right of ownership, i.e. the disposal of a person, excluding his basic physiological needs.

The issues that are resolved by this expertise include:

- Is any blood, semen, or saliva present on the adduced objects?
- What is the group affiliation of objects (blood, saliva, semen, etc.)?
- What is the mechanism of formation of traces?
- Whether the blood belongs to a particular person?
- Are there any traces of saliva, semen, urine on the objects presented for examination?
- Do the discharges belong to a specific person?
- What is the period of limitation of blood stains?
- Was the stain formed by blood of a living person or a corpse?
- What is the group affiliation of adipose traces?

- Who left traces of lips, male or female?
- Whether they were left by specific person? [14].

Handwriting examination. Studying manuscripts and separate records is held to establish their writers. In aggregate the results of handwriting contents' inspection and their place of detection the outcome of expert handwriting analysis can be the proof:

- the "entertainment" company manager keeping registration book of sexual services;
- prostitute's personal records of clients, receiving minor sums of money for expenses, personal impressions of sexual exploitation;
- signing a void contract of employment, for example, abroad, between the accused and the victim;
- the accused giving written orders to his subordinates on the regime of detention of victims of trafficking and exploitation;
- payments between subjects for sold victims;
- actual possession by the defendant of the apartments where the victims were exploited sexually or temporary concealed;
- the accused getting tickets, vouchers and other documents for transportation of victims in another region or abroad.

The main task of expert handwriting analysis is establishing the author of a handwriting or signature. Besides the test document, samples for comparison are sent for examination, which are divided into free, conditionally free and experimental [14].

Questions to an expert are as follows:

1. A person of whom gender has written the document submitted to the study?
2. One or different persons are authors of the studied texts?
3. Whether the text is suitable for identification research?
4. Was the text's handwriting intentionally altered?
5. Whether the text has been executed (signed) with imitation (signature) of a particular person?
6. Was the manuscript (signature) written with unusual for the artist writing instrument?
7. Whether the text (signature) has been executed by someone whose handwriting samples are present in the study? [11].

Phonoscope examination. Conducting this examination allows you to "attach" the meaning of the conversation and some phrases to specific suspect (accused). The main objective of the research on this category of cases concerns the identification of persons on the grounds of speech, which are reflected in certain acoustic and linguistic characteristics.

The phonoscopic examination is assigned for audio or video recordings of telephone conversations of defendants, their personal meetings, records held during rapid examination, test buy and operational experiment. In the course of inspection and listening to the magnetic recording those speech areas of the suspected (accused) are highlighted, which contain the phrases and individual expressions of evidentiary value.

Question to the expert can be formulated as follows:

1. How many people participated in the conversation, fixed on a phonogram provided?
2. What was the environment at the time of recording the provided track?
3. Whether the speech fixed in a phonogram belongs to a particular person?
4. Which person each fragment of the recording belongs to?
5. Whether the suspect or other person uttered certain phrases (literally identifies key phrases that indicate the preparation and implementation of a criminal plan aimed at human trafficking and slave labor)?
6. What is the content of illegible entries submitted on a phonogram?
7. What are the sources of non-speech sounds recorded on a phonogram provided? Are there on this tape recorded sounds of specific objects (an animal, a car, a telephone, or other technological or biological object)?

Scent evidence analysis. The items left in place of concealment and (or) exploitation that allegedly belonged to the suspect (accused) can be the objects of this examination. These objects may include, for example, clothing, footwear, headgear, gloves, personal belongings (purse, notebook, folder, organizer, bag, etc.).

The main tasks of forensic scent evidence analysis is establishing the identity of the suspect (accused) in trafficking and (or) the use of slave labor by the smell they left. One of the peculiarities of these expert studies is that they usually end with giving explicit conclusions about the absence of identity by the smell and conclusions about the alleged presence of such identity.

Certain evidentiary value may have scent sample, which is carried out using several dogs who consistently work out to "expertise".

Depending on circumstances of the criminal activity mechanism under investigation and the available evidentiary information, contained on different objects, it is possible to conduct other examinations (identification studies) that will form the evidentiary basis of the criminal case.

For example, in case of detection of photos or videos, where the accused has been recorded next to the victim, in place of concealment or exploitation, an examination for personal identification using photographs or videos is possible.

During the investigation there can be detected a video or digital surveillance system recording where it is fixed, that the defendant enters the room, which was used for recruitment, concealment, or exploitation of victims of human trafficking and slave labor. In this case, identification of individuals by use of these materials is available as well, especially on condition that the suspect (accused) has been detained or arrested.

Conclusions

In the present study, the authors have considered only the most common types of forensic examinations, which are usually appointed for investigating the facts of human trafficking. In each case, taking into account the features and characteristics of the criminal case and investigation, other forensic examinations can be assigned and performed.

The study suggests the following conclusions:

Using forensic examinations for investigating the facts of human trafficking is essential for detection and investigation of these crimes;

The subject of the investigation must thoroughly understand the tactical features of the production of certain judicial examination;

The authors' research and practical recommendations on the appointment and conduct of the forensic examinations analyzed in the study, are essential for the successful investigation of the facts of human trafficking, but at the same time they are of advisory value and may be adapted taking into account the peculiarities of the criminal case.

THE LIST OF SOURCES

- 1 Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.01.2021 г.). – [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852.
- 2 Bennett W.W., Hess, K.M. / W.W. Bennett, K.M. Hess. Criminal investigation. Cengage Learning, 2006.
- 3 Tilley N., Ford A. Forensic science and crime investigation. Vol. 73 / N. Tilley, A. Ford. – London: Home Office, Police Research Group, 1996.
- 4 Nickell J., Fischer, J.F. Crime science: methods of forensic detection / J. Nickell, J.F. Fischer. – University Press of Kentucky, 2014.
- 5 McCartney C. Forensic Identification Criminal Justice / C. McCartney. – Routledge, 2013.
- 6 Pepper I. Crime Scene Investigation: Methods And Procedures: Methods and Procedures / I. Pepper. – McGraw-Hill International, 2010.
- 7 Laycock G. New challenges for law enforcement / G. Laycock. - Springer Netherlands, 2004.
- 8 Roux C., Crispino F., Ribaux O. From Forensics to Forensic Science / C. Roux, F. Crispino, O. Ribaux // Current Issues in Criminal Justice. – 2012. – № 24(1). – P. 7-24.
- 9 Bond J.W., Sheridan L. A novel approach to maximising the detection of volume crime with DNA and fingerprints // International Journal of Police Science and Management. – 2008. – № 10(3). – P. 326-338.
- 10 Гинзбург А.Я., Поврезнюк Г.И., Салаев Б.А. Криминалистические методы и средства отождествления личности: Учебно-практическое пособие / А.Я. Гинзбург, Г.И. Поврезнюк, Б.А. Салаев. – Алматы: Аян Эдет, 1998. – 68 с.
- 11 Еленюк Г.А. Вопросы, разрешаемые криминалистическими экспертизами: Учебное пособие / Г.А. Еленюк. – Павлодар: СКЮИ КазГЮА, 2001. – 94 с.
- 12 Учебно-методическое пособие по назначению экспертиз. – Астана: УМО СД МВД РК, 2003.
- 13 Справочник следователя. Практическая криминалистика: подготовка и назначение судебных экспертиз. – М.: Российское право, 1992. Вып. 3. – 320 с.
- 14 Инструкция о порядке производства судебных экспертиз в Казахском научно-исследовательском институте судебных экспертиз. – Алма-Ата: КазНИИ СЭ. 1981. – 68 с.

REFERENCES

- 1 Uголовno-processual'nyj kodeks Respubliki Kazahstan ot 4 iyulya 2014 goda № 231-V (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 02.01.2021 g.) [Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan. dated July 4, 2014 No. 231-V (with amendments and additions as of 02.01.2021)] (n.d.). online.zakon.kz. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852. [in Russian].
- 2 Bennett, W.W., Hess, K.M. (2006). Criminal investigation. Cengage Learning.
- 3 Tilley, N., Ford, A. (1996). Forensic science and crime investigation. Vol. 73. London. Home Office. Police Research Group.
- 4 Nickell, J., Fischer, J.F. (2014). Crime science: methods of forensic detection. University Press of Kentucky.
- 5 McCartney, C. (2013). Forensic Identification Criminal Justice. Routledge.
- 6 Pepper, I. (2010). Crime Scene Investigation: Methods And Procedures: Methods and Procedures. McGraw-Hill International.
- 7 Laycock, G. (2004). New challenges for law enforcement. Springer. Netherlands.

- 8 Roux, C., Crispino, F., Ribaux, O. (2012). From Forensics to Forensic Science. Current Issues in Criminal Justice, 24(1), 7-24.
- 9 Bond, J.W., Sheridan, L. (2008). A novel approach to maximising the detection of volume crime with DNA and fingerprints. International Journal of Police Science and Management, 10(3), 326-338.
- 10 Ginzburg, A.Ya., Povreznyuk, G.I., Salaev, B.A. (1998). Kriminalisticheskie metody i sredstva otozhdestvleniya lichnosti [Criminalistic methods and means of identifying the person]. Almaty. Ayan Edet. [In Russian].
- 11 Elenyuk, G.A. (2001). Voprosy, razreshaemye kriminalisticheskimi ekspertizami [Issues Resolved with forensic examination]. Pavlodar. [in Russian].
- 12 Uchebno-metodicheskoe posobie po naznacheniyu ekspertiz [Teaching aid for appointing examinations]. (2003). Astana. [in Russian].
- 13 Spravochnik sledovatelya. Prakticheskaya kriminalistika: podgotovka i naznachenie sudebnyh ekspertiz [Investigator's directory. Applied Criminology: preparation and appointment of forensic examinations]. Issue 3. (1992). Moscow. Russian Law. [in Russian].
- 14 Instrukciya o poryadke proizvodstva sudebnyh ekspertiz v Kazahskom nauchno-issledovatel'skom institute sudebnyh ekspertiz [Instruction on the procedure of forensic examinations conducting at the Kazakh Research Institute of forensic examinations]. (1981). Almaty. Kazakh Research Institute of the FE. [in Russian].

Ш.Ф. Файзиев¹, А.В. Борецкий^{2*}, Б.К. Нургазин³

¹ Ташкент мемлекеттік заң университеті, Өзбекстан

² Инновациялық Еуразия университеті, Қазақстан

³ Қазақстан Республикасының Заңнама және құқықтық ақпарат институты, Қазақстан

Адам саудасын зерттеу кезінде арнайы сараптамалық білімді қолданудың тактикалық ерекшеліктері

Бұл мақала адам саудасына байланысты қылмыстарды тергеу кезінде арнайы сараптамалық білімді қолдану мәселелерін зерттеуге арналған. Арнайы сараптамалық білімді пайдалану - адам саудасы туралы істер бойынша жүргізілетін тергеу әрекеттері жүйесіндегі ажырамас элемент болып табылады. Осы зерттеуде авторлар Қазақстан Республикасындағы адам саудасына байланысты қылмыстарды тергеу кезінде сот сараптамаларын жүргізу ерекшеліктерін қарастырады. Зерттеу авторлары адам саудасы туралы қылмыстық істер бойынша жүргізілетін сот сараптамаларының типтік түрлерінің көп кездесетіндерін қарастырады. Жұмыста ғылыми әдебиеттерді талдау, сондай-ақ адам саудасына қарсы күресті жүзеге асыратын және адам саудасы туралы қылмыстық істерді талдайтын практикалық қызметкерлерге сауалнама жүргізу негізінде қылмыстық қудалау органдарына қаралып отырған санаттағы қылмыстық істер бойынша сот сараптамаларын неғұрлым тиімді жүргізу бойынша практикалық нұсқаулар ұсынылады.

Осы зерттеудің мақсаты Адам саудасын тергеу кезінде сот сараптамаларын жүргізудің тактикалық ерекшеліктерін, сондай-ақ арнайы сараптамалық білімді пайдалану ерекшеліктерін зерттеу болып табылады.

Осы зерттеудің әдіснамалық негізін: әлеуметтік-құқықтық құбылыстарды танудың диалектикалық әдісі, сондай-ақ жүйелі-құрылымдық, салыстырмалы-құқықтық, логикалық-теориялық және жеке ғылыми зерттеу әдістері құрады. Зерттеу нәтижелерінің объективтілігіне қол жеткізу үшін бұл әдістер жан-жақты қолданылды.

Адам саудасы фактілерін тергеу кезінде сот сараптамаларын пайдалану осы қылмыстарды ашу және тергеу үшін өте маңызды.

Зерттеуде тергеу кезінде жиі кездесетін қылмыстық істердің қатарына сот сараптамаларының келесі түрлері кіруі керек: медициналық сараптама, биологиялық сараптама, қолжазба сараптамасы, фоноскопиялық сараптама және одорологиялық сараптама.

Тергеу субъектісі белгілі бір сот сараптамаларын жүргізудің тактикалық ерекшеліктерін мұқият түсінуі керек.

Зерттеудің авторлары ұсынған зерттеуде, сот сараптамаларында қаралған тағайындау және өндіру бойынша практикалық ұсынымдар адам саудасы фактілерін табысты тергеу үшін маңызды, бірақ бұл ретте ұсынымдық мәнге ие және нақты қылмыстық істің ерекшеліктерін ескере отырып, түрін өзгертуге болады.

Түйін сөздер: адам саудасы, сот сараптамасы, қылмыстарды тергеу, адам саудасына қарсы іс-қимыл, арнайы сараптамалық білім.

Ш.Ф. Файзиев¹, А.В. Борецкий^{2*}, Б.К. Нургазинов³

¹Ташкентский государственный юридический университет, Узбекистан

²Инновационный Евразийский университет, Казахстан

³Институт законодательства и правовой информации Республики Казахстан, Казахстан

Тактические особенности использования специальных экспертных знаний при расследовании торговли людьми

Данное исследование посвящено проблемам использования специальных экспертных знаний при расследовании преступлений, связанных с торговлей людьми. Использование специальных экспертных знаний является неотъемлемым элементом в системе следственных действий, производимых по делам о торговле людьми. В настоящем исследовании авторами рассматриваются особенности производства судебных экспертиз при расследовании преступлений, связанных с торговлей людьми в Республике Казахстан. Рассматриваются наиболее типичные виды судебных экспертиз, которые проводятся по уголовным делам о торговле людьми. В работе на основе анализа научной литературы, а также анкетирования практических работников, осуществляющих борьбу с торговлей людьми, и анализа уголовных дел о торговле людьми, предлагаются практические рекомендации для органов уголовного преследования по наиболее эффективному проведению судебных экспертиз по уголовным делам рассматриваемой категории.

Целью настоящего исследования является исследование тактических особенностей производства судебных экспертиз при расследовании торговли людьми, а также особенности использования специальных экспертных знаний.

Методологическую основу настоящего исследования составляют диалектический метод познания социально-правовых явлений, а также системно-структурный, сравнительно-правовой, логико-теоретический и частнонаучные методы изучения. Для достижения объективности результатов исследования данные методы применялись комплексно.

Использование судебных экспертиз при расследовании фактов торговли людьми имеет большое значение для раскрытия и расследования данных преступлений. В исследовании отмечается, что к числу часто встречающихся при расследовании данной категории уголовных дел следует отнести следующие разновидности судебных экспертиз: медицинскую, биологическую, почерковедческую, фоноскопическую и одорологическую. Субъекту расследования необходимо тщательно уяснить тактические особенности производства тех или иных судебных экспертиз.

Предложенные авторами исследования практические рекомендации по назначению и производству рассмотренных в исследовании судебных экспертиз имеют большое значение для успешного расследования фактов торговли людьми, но при этом носят рекомендательный характер и могут быть видоизменены с учетом особенностей конкретного уголовного дела.

Ключевые слова: торговля людьми, судебная экспертиза, расследование преступлений, противодействие торговле людьми, специальные экспертные знания.

Date of receipt of the manuscript to the editor: 2021/02/02

Мақала авторлары туралы ақпарат
Сведения об авторах статей
Information about authors of articles

Аманбай Ж.Б. – заңтану магистрі, Инновациялық Еуразия университетінің оқытушысы, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы. **Аманбай Ж.Б.** – магистр юриспруденции, преподаватель Инновационного Евразийского университета, г. Павлодар, Республика Казахстан. **Amanbai, Zh.** – master of law, lecturer, Innovative University of Eurasia, Pavlodar c., Republic of Kazakhstan. E-mail: zhanel.amanbai@mail.ru.

Борецкий А.В. – заңтану ғылымдарының кандидаты, Инновациялық Еуразия университетінің аға оқытушысы, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы. **Борецкий А.В.** – кандидат юридических наук, старший преподаватель Инновационного Евразийского университета, г. Павлодар, Республика Казахстан. **Boretskiy, A.** – candidate of legal sciences, senior lecturer, Innovative University of Eurasia, Pavlodar c., Republic of Kazakhstan. E-mail: alexey1977.77@mail.ru.

Жандельдинова М.С. – Инновациялық Еуразия университетінің магистранты, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы. **Жандельдинова М.С.** – магистрант Инновационного Евразийского университета, г. Павлодар, Республика Казахстан. **Zhandeldinova, M.** - master's student of the Innovative University of Eurasia, Pavlodar c., Republic of Kazakhstan. E-mail: meruyert0912@gmail.com.

Касымова А.К. – саяси ғылымдар кандидаты, Инновациялық Еуразия университетінің доценты, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы. **Касымова А.К.** – кандидат политических наук, доцент Инновационного Евразийского университета, г. Павлодар, Республика Казахстан. **Kasymova, A.** – candidate of Political Science, associate professor of Innovative University of Eurasia, Pavlodar c., Republic of Kazakhstan. E-mail: almakasymova@mail.ru.

Нургазин Б.К. – заңтану ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасының Заңнама және құқықтық ақпарат институтының конституциялық, әкімшілік заңнама және мемлекеттік басқару бөлімінің басшысы, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы. E-mail: nurgazinov@list.ru. **Нургазин Б.К.** – кандидат юридических наук, руководитель отдела конституционного, административного законодательства и государственного управления Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан, г. Нур-Султан, Республика Казахстан, E-mail: nurgazinov@list.ru. **Nurgazinov, B.** – candidate of legal sciences, and public administration, Institute of legislation and legal information of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan c., Republic of Kazakhstan. E-mail: nurgazinov@list.ru.

Файзиев Ш.Ф. – заңтану ғылымдарының докторы, Ташкент мемлекеттік заң университетінің доценті, Ташкент қ., Өзбекстан Республикасы. **Файзиев Ш.Ф.** – доктор юридических наук, профессор Ташкентского государственного юридического университета, г. Ташкент, Республика Узбекистан. **Fayziev, Sh.** – doctor of legal sciences, doцент, Tashkent State University of Law, Tashkent c., Republic of Uzbekistan. E-mail: shoxrud@gmail.com.

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРУДК 330.341.424
МРНТИ 06.61.33DOI: <https://doi.org/10.37788/2021-1/73-78>**З.А. Арынова**Инновационный Евразийский университет, Казахстан
(e-mail: zaryn24@mail.ru)**Основные направления экономического развития региона
через призму влияния пандемии коронавируса****Аннотация**

Цель: Пандемия коронавируса COVID-19 повлекла наступление новой экономической реальности, к которой необходимо адаптироваться каждому субъекту экономики, независимо от масштаба: в рамках региона, страны, мира в целом. В статье рассматривается региональный хозяйственный механизм в условиях пандемии в контексте взаимодействия рыночного механизма саморазвития и управляющего воздействия со стороны властей регионального уровня. Дестабилизация экономической ситуации в регионах в результате пандемии и связанных с нею ограничений ставит проблему пересмотра основных направлений региональной политики.

Методы: Для достижения поставленной цели были использованы общие методы эмпирического и теоретического исследования: анализ, синтез, индукция, дедукция, обобщение, описание.

Результаты и их значимость: Ключевую роль в экономике Павлодарской области играют три сферы: промышленность, торговля и транспорт. Именно от того, насколько будет сохраняться положительная динамика по объемам промышленного производства и поддерживаться предприятия сферы услуг, будут зависеть развитие региона, основные показатели которого рассмотрены в данной статье через призму событий в условиях пандемии. Необходимые меры в области здравоохранения, предпринятые в ответ на пандемию, привели к сильному снижению мобильности и сопровождаются высокими экономическими издержками. Карантинные меры оказали прямое влияние на бизнес, особенно на микробизнес. Для поддержки данного сектора были предоставлены налоговые стимулы, расширено кредитование и приняты меры по дальнейшему облегчению условий ведения бизнеса.

В статье отражен лишь небольшой перечень вопросов, который в условиях пандемии потребовал внедрения ограничительных мер изменения хозяйственного механизма, усиления влияния внешнего управляющего воздействия на экономику. При этом государству в целом и отдельным регионам с учетом их потенциала и реально сложившейся в экономике ситуации необходимо находить оптимальное соотношение между введенными запретами и ограничениями по обеспечению безопасности здоровья людей и сохранением экономики в функциональном режиме, работы и доходов работников. Данная проблема нахождения баланса между запретительными и разрешающими мерами требует дальнейшего анализа. При этом государство нуждается в разработке и применении инструментов планомерного характера, ориентированных на долгосрочную перспективу.

Ключевые слова: малый и средний бизнес, пандемия, регион, региональная политика, региональная экономика, региональное развитие.

Введение

Павлодарская область – один из крупных индустриальных центров страны, который входит в число устойчивых регионов Казахстана. Одним из важнейших факторов, предопределяющих эффективное функционирование и развитие региона, является структура экономики. Экономика региона имеет многоотраслевую структуру. Почти 12 % в валовом региональном продукте (ВРП) приходится на сферу транспорта, 10 % занимает торговля и 6 % – отрасль строительства. На долю аграрного сектора приходится порядка 5 % ВРП. При этом ключевые позиции занимает промышленность с удельным весом 44 %, являющаяся сильной стороной Павлодарской области, и именно эта отрасль создает максимальную добавленную стоимость и определяет ситуацию в региональной экономике. Сегодня область обеспечивает порядка 8 % всего общереспубликанского объема промышленного производства.

Трансформация регионального развития – это одна из задач, поставленных Первым Президентом страны Нурсултаном Назарбаевым, который обозначил четкую цель – сделать Казахстан процветающим государством. Пятая реформа стратегического плана развития Казахстана до 2025 года «Сильные регионы и урбанизация» также направлена на экономическое развитие регионов за счет повышения их самостоятельности и обеспечения базового уровня жизни для населения. В рамках данной реформы расширяются полномочия для достижения стратегических целей, поставленных перед нами. В частности, в вопросах поддержки бизнеса, привлечения инвестиций и решения вопросов развития

инфраструктуры. Реформа также направлена не только на агломерации, но и на средние города. В результате должен сократиться социально-экономический разрыв и дисбаланс между регионами. Здесь ключевыми мерами являются обновление Прогнозной схемы территориально-пространственного развития страны. Текущая схема была принята в 2011 году, с того момента значительно поменялась макроэкономическая среда, транспортно-логистические возможности как страны, так и региона, имеются результаты и по программе индустриализации – только в нашем регионе введено 90 проектов Карты индустриализации, создано свыше 9,5 тыс. новых рабочих мест.

Актуализирована также Программа развития регионов, при этом отдельно проработаны меры поддержки приграничных территорий с тем, чтобы сделать их привлекательными для инвестиций, направленных на экспорт.

Материалы и методы

Информационную базу составили материалы Акимата Павлодарской области, официальные отчеты органов управления, результаты отечественных и зарубежных исследований, посвященные проблематике регионального развития, в том числе в условиях пандемии. Для достижения поставленной цели были использованы общие методы эмпирического и теоретического исследования: анализ, синтез, индукция, дедукция, обобщение, описание.

Результаты

Экономическое положение регионов в современных условиях неотделимо от пандемии коронавируса и связанных с ней ограничений, которые негативно отразились на всех важных показателях, в том числе и на реальных доходах населения. Установлено, что карантинные меры в регионе привели к сворачиванию значительной части бизнеса, резкому снижению совокупного спроса, росту безработицы и числа банкротств, усилению проблем с ликвидностью на уровне компаний, банков и населения. Было выявлено, что в регионе микро- и малый бизнес и люди, потерявшие работу, являются самыми пострадавшими категориями.

Обсуждение

В целом сегодня Павлодарская область как экономическая система является неотъемлемой частью воспроизводственного комплекса страны. Именно здесь осуществляется полный цикл воспроизводства трудовых ресурсов, основных и оборотных фондов, хозяйственных связей и отношений.

В настоящее время необходимо выделить следующие цели регионального развития:

- стратегические (поступательного или стабилизационного характера);
- долгосрочные (по отдельным отраслям региона);
- среднесрочные (отраслевого и функционального типа).

Любая региональная система предполагает наличие своей внутренней структуры и элементов. Основываясь на этом, регионы функционируют и как единая система воспроизводства, и как внутренний элемент макроэкономической системы всей страны. Следовательно, структурирование экономики региона должно ориентироваться на решение общегосударственных социально-экономических задач, учитывая при этом специфику развития каждого конкретного региона.

Нынешняя модель экономического роста направлена «на то, чтобы, не теряя наши преимущества, которые даёт наша ресурсная база, мы могли бы строить новую экономику за счёт технологий, развития человеческого капитала и экспорта» [1]. В приоритет вынесен человеческий капитал – текущие и будущие потребности страны в профессиональных кадрах. Уже сейчас проводится переориентация всей системы профессиональной подготовки на кадровые запросы современной экономики, масштабное обновление учебных программ и непрерывность обучения на протяжении всей жизни. Технологическое обновление и цифровизация предусматривает развитие наукоёмкой экономики, модернизация действующих предприятий базовых отраслей. Это направление поспособствует появлению новых индустрий – плацдармов технологического уклада Индустрии 4.0.

Главными инструментами являются государственная программа «Цифровой Казахстан», обновленная программа развития АПК. Эти вопросы найдут своё отражение в концепции третьей пятилетки ГПИИР.

Если говорить в целом о развитии региональной экономики, то за последние годы в экономике Павлодарской области сформировались позитивные макроэкономические тенденции. Однако свои коррективы внесла пандемия коронавируса, продолжающая оказывать негативное влияние на развитие экономики Павлодарской области. Один из главных показателей, характеризующий уровень развития экономики региона, это объем валового регионального продукта. За период карантина и действия ограничительных мер темпы экономического роста в регионе замедлились в среднем на два процентных пункта. Минимальные потери в экономике в условиях пандемии были обеспечены в целом положительной динамикой роста в базовых отраслях и тем, что крупные системообразующие предприятия региона не останавливали работу весь период карантина.

Экономика региона в 2020 году развивалась не только благодаря мерам государственной поддержки, но и привлечению инвестиций, объем которых в 2020 году составил 408 млрд. тенге. Так, в машиностроении был обеспечен рост объемов за счет увеличения более чем в 2,5 раза производства железнодорожных колес. В 1,2 раз был обеспечен рост объемов по производству металлоконструкций,

полипропилена (в 1,9 раза), кабельно-проводниковой продукции (на 12 %) и добычи металлических руд (на 9 %).

В 2020 году получен дополнительный объем производства в объеме десяти миллиардов тенге за счет увеличения до 75 % загрузки мощностей предприятий стройиндустрии, легкой промышленности, выпуска металлических, деревянных изделий и продуктов питания.

В жилищном строительстве в течение 2020 года отмечался стабильный рост. В области было построено 26 многоквартирных жилых домов на 1652 квартиры, из них 11 домов на 890 квартир построены в рамках реализации государственной программы «Нұрлы жер» и 15 домов на 762 квартиры – в рамках программы «Дорожная карта занятости». Это позволило снизить очередность в получении жилья по сравнению с началом 2020 года на пять процентов. Всего за 2021 год в регионе будет введено более 340 тысяч квадратных метров жилья.

Положительные тенденции отмечаются и в отрасли сельского хозяйства. По сравнению с прошлым годом в 2020 году валовой сбор зерновых вырос на 10 %, масленичных – на 5 % и картофеля – на 3 %. Хорошая динамика роста отмечается и по производству всех видов животноводческой продукции (мясо – на 3,4 %, молоко – 3,2 %, яйца – на 2,4 %).

Небольшое снижение выручки в сельском хозяйстве на 10% произошло в секторе птицеводства и производства мяса КРС в связи с закрытием заведений общественного питания и гостиниц. При этом наблюдается рост спроса на замороженных кур и говядину через розничные торговые каналы.

Малый и средний бизнес – основа сильной экономики и макроэкономической стабильности. Доля малого и среднего бизнеса в экономике региона сегодня составляет 18,5 %. Однако необходимые меры в области здравоохранения, предпринятые в ответ на пандемию, привели к сильному снижению мобильности и сопровождаются высокими экономическими издержками именно в сфере малого и среднего бизнеса, отличающегося меньшим запасом прочности.

Пандемия серьезно затронула такие сектора экономики Павлодарской области, как розничная и оптовая торговля, транспорт и хранение, гостиничный бизнес и общественное питание, которые формируют почти 35 % валового регионального продукта.

В связи с необходимостью введения ограничительных мер для предотвращения распространения COVID сектор малого и среднего бизнеса принял на себя основной удар, что негативно отразилось на его показателях. В регионе в период действия чрезвычайного положения остановили работу 2369 объектов торговли, 393 пункта общественного питания, 22 рынка, 19 фитнес-компаний, аэропорт и более одной тысячи предприятий сферы услуг. Для частичного возмещения убытков продавцы непродовольственных товаров и рестораны начали активно развивать онлайн-заказы и доставку. Удаленный режим работы вызвал также снижение спроса на офисные площади.

Реальный спрос на услуги вышеуказанных отраслей в условиях карантина сократился в несколько раз, при этом необходимость выплаты заработной платы работникам, налоговых платежей, социальных взносов, арендных платежей, выплат по банковским кредитам банкам и контрагентам за поставки и иные услуги сохранилась. При этом возникает кассовый разрыв, который стал причиной банкротства ряда малых и средних предприятий.

Уменьшение выручки наблюдается в финансовых структурах, в основном за счет реструктуризации кредитов и аграрных секторах экономики. В сравнении со сферой малого и среднего бизнеса риск дефолта у этих отраслей средний. В целом, по данным Акимата Павлодарской области, объемы упущенного дохода в сферах торговли, транспорта и сферы услуг составляют более 55 миллиардов тенге. При этом аптеки, продовольственные магазины и операторы связи, наоборот, вышли в «плюс» и показали прирост выручки.

На сегодняшний день из 45740 субъектов МСБ работают с соблюдением санитарных норм 41617 субъектов. С ограничением по времени и режиму работы работают 3729 субъектов: непродовольственные магазины, ТРЦ, торговые дома, бани и сауны и т.п. Остается приостановленной деятельность 394 объектов с количеством занятых 1546 человек: ночные клубы, развлекательные учреждения, кальяны, караоке, боулинги и т.п.

Важным аспектом в развитии региональной политики остается повышение качества жизни и благосостояния населения. Он включает две составляющие – рост доходов населения и качество жизни, в том числе качество услуг, комфортную среду и безопасность. Спад экономики нанес сильный удар по наиболее уязвимым слоям населения. Здесь важным моментом являются государственные программы поддержки экономики, которые направлены на компенсацию потерь людям, чьи доходы резко сокращаются из-за вводимых ограничительных мер.

Всего по области мерами занятости в рамках реализации госпрограмм было охвачено более 33 тысяч человек, из них треть – постоянными рабочими местами. Безработица не выросла – сохранилась на уровне предыдущего периода.

Государственную социальную поддержку получили 314 тысяч жителей. Из областного бюджета были дополнительно выделены средства на поддержку социально уязвимых групп и людей с особыми потребностями.

Впервые семьи, воспитывающие детей с инвалидностью до 18 лет, стали получать единовременную выплату в 20 МРП (55560 тенге). Были выделены средства для обеспечения инвалидов по зрению тифлотехническим оборудованием.

В 2020 году в регионе были сокращены неприоритетные бюджетные расходы. Основной объем высвободенных средств был направлен на борьбу с коронавирусной инфекцией и укрепление системы здравоохранения.

Был построен модульный инфекционный госпиталь, увеличено количество кислородных станций, создан лекарственный стабфонд, полностью обновили автопарк станции скорой помощи, в районы отправили передвижные медицинские комплексы. Кроме того, строится инфекционное отделение областной больницы, построено отделение экстренной помощи первой городской больницы Павлодара, на базе областного кардиоцентра создан инсультный центр. То есть в борьбе с короновиральной инфекцией в регионе не забывают и о других болезнях, повышая при этом уровень оказания неотложной помощи.

В сфере образования проведена работа по развитию инфраструктуры и материально-технической базы, а также поддержке педагогов.

Капитальный ремонт сделали в 91 объекте образования. По программе «Заманауи мектеп» модернизировали шесть школ. Введены в эксплуатацию две школы, четыре пристройки и два детских сада. Продолжается строительство школ в павлодарском микрорайоне «Сарыарка» и в с. Жетекши, а также пристройки к школе в с. Мойылды, завершение которых планируется в этом году.

Для учителей, внесших вклад в развитие образования, был учрежден нагрудный знак, подкрепленный премией. В этом году планируется учредить премии для талантливых и одаренных детей.

Вопрос развития предпринимательства является основным приоритетом в ближайшей перспективе и главным фактором диверсификации экономики, обеспечения занятости и производства товаров и услуг для населения.

Сектор малого и среднего бизнеса гораздо динамичнее реагирует на изменения в экономике. МСБ стимулирует внутренний спрос, увеличивает конкуренцию и генерирует инновации быстрее, чем крупные компании.

В условиях пандемии произошло изменение номенклатуры выпускаемой продукции, режимов труда (удаленная работа, дистанционное обучение и консультирование, в том числе в медицине), расширились сферы применения информационных технологий, в том числе в сфере оказания государственных услуг. Пандемия придала новые импульсы развитию виртуального пространства, использованию преимуществ цифровизации экономических отношений (например, электронной торговли) [2].

В регионе серьезное внимание уделяется недопущению кризисных ситуаций в сфере малого и среднего бизнеса. Учитывая сложившуюся ситуацию, в рамках антикризисных мер предпринимателям оказана следующая поддержка:

- банками предоставлены отсрочки по кредитам 674 субъектам предпринимательства;
- ставка вознаграждения по 287 кредитам для бизнеса унифицирована до 6 % годовых (снижена с 14,2 до 6 % за счет субсидирования процентной ставки в рамках ДКБ – 2025);
- освобождены от налогов на доходы на три года 30 тысяч субъектов микро- и малого бизнеса;
- освобождены от уплаты основных видов налогов (индивидуальный подоходный налог, социальный налог, социальные отчисления, пенсионные взносы, налог на имущество и др.) свыше 10 тысяч субъектов в пострадавших отраслях (общественное питание, торговли, транспорта, туризма, гостиничного бизнеса, IT-сектора), 313 собственников торговых объектов, 758 индивидуальных предпринимателя (работающих в общеустановленном режиме) и 473 агрария.
- снижена ставка по НДС с 12 до 8 % для двух тысяч сельхозтоваропроизводителей;
- количество проверок в отношении субъектов МСБ за текущий год сократилось в 10 раз.

Совместно с Halyk bank в области запущена региональная программа беззалогового кредитования для молодых предпринимателей «Zhas-Halyk. Ertis», по которой на сегодня одобрены заявки более чем на 500 млн тенге.

В городах и районах области запущены малые индустриальные зоны, где на сегодня 70 предпринимателей работают без уплаты аренды. Это один из импульсов к развитию бизнеса на селе и в целом сельской местности. В Павлодарской области была усилена проводимая работа по поддержке предпринимателей, в том числе за счет увеличения охвата участников государственных программ. К примеру, если по Программе «Дорожная карта бизнеса – 2025» в прошлом году поддержано 458 проектов на сумму 18,2 млрд. тенге, то в 2020 году – 679 бизнес-проектов на 34,5 млрд. тенге. Рост по количеству проектов составил 148 %.

В среднесрочной перспективе в Павлодарской области запланированы следующие направления развития предпринимательской деятельности:

- обеспечение в рамках цифровизации услуг полного охвата электронных услуг для бизнеса;
- снижение нагрузки контроля и надзора. Это переход от плановых проверок на «диагностику предприятий». Такая диагностика бизнеса будет проводиться без привлечения к ответственности и позволит снизить количество плановых проверок;

– продолжение финансовых мер государственной поддержки;
– внедрение института регуляторной апелляции. Будет внедрен механизм отмены либо приостановления актов центральных и местных исполнительных органов в апелляционном порядке по жалобе предпринимателей и бизнес-ассоциаций. Решения, мешающие бизнесу, могут быть быстро отменены и исправлены.

В целом высокая конкурентоспособность региона в перспективе будет обеспечиваться, в первую очередь, за счет развития приоритетных кластеров на базе имеющихся производств – алюминиевый, нефтехимический, кластер железнодорожного машиностроения и агропищевой.

Заключение

Здесь представлен лишь небольшой перечень вопросов, требующий в условиях пандемии внедрения ограничительных мер изменения хозяйственного механизма, усиления влияния внешнего управляющего воздействия на экономику. При этом государству в целом и отдельным регионам с учетом их потенциала и реально сложившейся в экономике ситуации необходимо находить оптимальное соотношение между введенными запретами и ограничениями по обеспечению безопасности здоровья людей и сохранением экономики в функциональном режиме, работы и доходов работников. Данная проблема нахождения баланса между запретительными и разрешающими мерами требует дальнейшего анализа. При этом государство нуждается в разработке и применении инструментов планомерного характера, ориентированных на долгосрочную перспективу.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Земцов С.П., Красносельских А.Н., Царева Ю.В., Барина В.А. Меры поддержки малых и средних предприятий в условиях пандемии и кризиса // Мониторинг экономической ситуации в России. Тенденции и вызовы социально-экономического развития. – 2020. – №8 (110). – С. 12.
- 2 Последствия и вызовы пандемии коронавируса для технологического и социально-экономического развития общества [Электронный ресурс]: Междунар. науч.- практ. конф. (10 декабря 2020 г.) / ЯГТУ. – Ярославль: Изд-во ЯГТУ, 2020. – С. 21.

REFERENCE

- 1 Zemtsov, S.P., Krasnoselskih, A.N., Tsareva, Yu.V., Barinova, V.A. (2020). Meryi podderzhki malyyih i srednih predpriyatiy v usloviyah pandemii i krizisa [Measures to support small and medium-sized enterprises in the context of the pandemic and the crisis]. Proceedings from Monitoring the economic situation in Russia. Trends and challenges of socio-economic development # 8 (110) [in Russian].
- 2 Posledstviya i vyzovy pandemii koronavirusa dlya tehnologicheskogo i sotsialno-ekonomicheskogo razvitiya obshchestva [Consequences and challenges of the coronavirus pandemic for the technological and socio-economic development of society]: sb. tr. Mezhdunar. nauch.- prakt. konf (10 dekabrya 2020 hoda). Yaroslavl: Izd-vo YaGTU [in Russian].

З.А. Арынова

Инновациялық Еуразия университеті, Қазақстан

Коронавирустық пандемия әсерінің призмасы арқылы аймақтың экономикалық дамуының негізгі бағыттары

Covid-19 коронавирусының пандемиясы жаңа экономикалық шындықтың басталуына әкелді, оған экономиканың әр субъектісі масштабына қарамастан бейімделуі керек: аймақ, ел немесе бүкіл әлем. Мақалада пандемия жағдайындағы аймақтық экономикалық механизм өзін-өзі дамытудың нарықтық тетігі мен аймақтық деңгейдегі биліктің басқару әсерінің өзара әрекеттесуі тұрғысынан қарастырылады. Пандемия және онымен байланысты шектеулер нәтижесінде өңірлердегі экономикалық жағдайдың тұрақсыздануы өңірлік саясаттың негізгі бағыттарын қайта қарау мәселесін қояды.

Қойылған мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізу үшін эмпирикалық және теориялық зерттеудің жалпы әдістері қолданылды: талдау, синтез, индукция, шегеру, жалпылау, сипаттау.

Павлодар облысының экономикасында негізгі рөлді үш сала атқарады: өнеркәсіп, сауда және көлік. Өнеркәсіптік өндіріс көлемі бойынша оң динамиканың қаншалықты сақталатынына және қызмет көрсету саласындағы кәсіпорындарға қолдау көрсетілетініне аймақтың дамуы байланысты болады, оның негізгі көрсеткіштері осы мақалада пандемия жағдайындағы оқиғалар призмасы арқылы қарастырылады. Пандемияға жауап ретінде қабылданған денсаулық сақтау саласындағы қажетті шаралар ұтқырлықтың төмендеуіне әкелді және жоғары экономикалық шығындармен бірге жүреді. Карантиндік шаралар бизнеске, әсіресе микробизнеске тікелей әсер етті. Аталған секторды қолдау үшін салықтық ынталандырулар ұсынылды, Кредиттеу кеңейтілді және бизнесті жүргізу жағдайларын одан әрі жеңілдету бойынша шаралар қабылданды.

Мақалада пандемия жағдайында және экономикалық механизмді өзгерту үшін шектеу шараларын енгізуді, сыртқы басқару әсерінің экономикаға әсерін күшейтуді талап ететін мәселелердің шағын тізімі ғана көрсетілген. Бұл ретте мемлекет тұтастай және жекелеген өңірлер үшін олардың әлеуетін және экономикада нақты қалыптасқан жағдайды ескере отырып, адамдар денсаулығының қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша енгізілген тыйымдар мен шектеулер мен экономиканы функционалдық режимде, жұмыскерлердің жұмысы мен кірістерін сақтау арасындағы оңтайлы арақатынасты табу қажет. Тыйым салу және рұқсат беру шаралары арасындағы тепе-теңдікті табу мәселесі одан әрі талдауды қажет етеді. Бұл ретте мемлекет ұзақ мерзімді перспективаға бағдарланған жоспарлы сипаттағы құралдарды әзірлеуге және қолдануға мұқтаж.

Түйін сөздер: шағын және орта бизнес, пандемия, өңір, өңірлік саясат, өңірлік экономика, өңірлік даму.

Z.A. Arynova

Innovative University of Eurasia, Kazakhstan

The main directions of economic development of the region through the prism of the impact of the coronavirus pandemic

The COVID-19 coronavirus pandemic has brought about a new economic reality, to which every economic entity must adapt, regardless of the scale: within a region, a country, or the whole world. The article examines the regional economic mechanism in the context of the pandemic in the context of the interaction of the market mechanism of self-development and the control influence of the regional authorities. The destabilization of the economic situation in the regions as a result of the pandemic and related restrictions poses the problem of revising the main directions of regional policy

To achieve the set goals and objectives, the general methods of empirical and theoretical research were used: analysis, synthesis, induction, deduction, generalization, description.

Three spheres play a key role in the economy of Pavlodar region: industry, trade and transport. Just how to remain positive dynamics in terms of industrial production and maintained the services will depend on the development of the region, the main indicators which are discussed in this article through the prism of the events in the context of the pandemic. The necessary health measures taken in response to the pandemic have led to a severe reduction in mobility and are accompanied by high economic costs. The quarantine measures have had a direct impact on businesses, especially microbusinesses. To support this sector, tax incentives were provided, lending was expanded, and measures were taken to further facilitate the business environment.

The article reflects only a small list of issues that required changes in the economic mechanism in the context of the pandemic and the introduction of restrictive measures, as well as the strengthening of the influence of external control on the economy. At the same time, the state as whole and individual regions, taking into account their potential and the actual situation in the economy, need to find an optimal balance between the prohibitions and restrictions imposed to ensure the safety of human health and the preservation of the economy in a functional mode, work and income of employees. This problem of finding a balance between prohibitive and permissive measures requires further analysis. At the same time, the state needs to develop and apply tools of a systematic nature, focused on the long term.

Keywords: small and medium-sized businesses, pandemic, region, regional policy, regional economy, regional development.

Дата поступления рукописи в редакцию: 02.03.2021 г.

UDC 332.1
МРПТИ 06.52.13

DOI: <https://doi.org/10.37788/2021-1/79-85>

D.S. Bekniyazova^{1*}, Zh.L. Caurkubule²

¹Innovative University of Eurasia, Kazakhstan

²Baltic International Academy, Latvia

*(dana.bekniyazova@mail.ru)

Evaluation of regional competitiveness in economic conditions of Kazakhstan

Abstract

Main problem: Issues of evaluating regional competitiveness, search for competitive territories' advantages, especially by improving human resources' quality, remain insufficiently studied. In this regard, in article it is presented existing models for evaluating regional competitiveness in Kazakhstan economy. In addition, in article authors carried out regional classification according to analysis of main socio-economic indicators of Kazakhstan regions, originating in Concept of regional policy. Authors calculated main indicators of Kazakhstan regions' competitiveness with aim of determining level of region's competitiveness in comparative perspective.

Purpose: Purpose of the research is comparative analysis and evaluation of the competitiveness of Kazakhstan's regions in modern conditions.

Methods: The article uses rating model for evaluating competitiveness of Kazakhstan's regions based on indices, developed by Agency for research on investment profitability, operating at National chamber of Entrepreneurs of Kazakhstan (rating of competitiveness of Kazakhstan's regions).

Results and their value: Value of the paper considered in that classification of regions is carried out according to analysis of main socio-economic indicators of Kazakhstan regions, which originates in Concept of regional policy. The authors also calculated main indicators of competitiveness index of Kazakhstan regions according to National chamber of Entrepreneurs of Kazakhstan in order to determine the specifics of regions and identify directions for developing regional strategies. Based on results of the study, analysis was carried out that allowed to reveal strengths and weaknesses of regions of Kazakhstan. It is emphasized that a high level of regional competitiveness cannot be achieved without development of human resources and their rational use. In general, directions of regional policy are determined by chosen development scenario. The approach proposed by authors to methodology for evaluating regional competitiveness has a number of advantages - it reflects the specifics of regions, allows seeing the nearest competitors and determining directions of the region's development strategy.

Keywords: regional competitiveness, regional policy, evaluation of human resources, modernization of the economy.

Introduction

The relevance of the research topic is due to the processes of regionalization in Kazakhstan, accompanied by the redistribution of power competencies, the transfer of functions from the national to the regional level, the emergence and development of institutional forms that correspond to the new role of regions in the implementation of the national development strategy and scenarios for its implementation.

Currently, the existing methods of evaluating the competitiveness of regions, based on the use of separate statistical and mathematical methods, don't allow choosing the optimal trajectory of regional development in the long term. To a greater extent, the research is of a formal nature, since it considers the concept of underdeveloped regions, the factors of socio-economic problems and the classical ways to solve them. This issue is particularly future innovative potential countries.

In this regard, the main idea of the research is to develop a methodology for evaluating the competitiveness of regions, which contributes to the selection of the optimal trajectory of the region's development in the long term..

Materials and methods

In the most general form, the competitiveness of a region is determined by a combination of different levels of economic, organizational, social and other factors. At the same time, a generalized value of competitiveness that reflects its level and allows determining the current place of regions in competition through the prism of efficiency in solving tactical tasks, which is mainly due to the lack of competitiveness.

Considering competitiveness as an integral category, it is customary to distinguish four groups of indicators that can be used to assess regional competitiveness:

1. Indicators of the availability and efficiency of the use of resources in the region (economic indicators);

2. Indicators of the living standard of application of the proposed system;

3. Indicators specifics of the regions and activity of the region;

4. Indicators of the regions depend on different factors.

The indicators of the first and second groups most closely reflect the classical approach to evaluating competitiveness proposed by M. Porter, according to which “the competitiveness of a region is the productivity of the use of regional resources, and, first of all, labor and capital, in comparison with other regions, which results in the value of the gross regional product (GRP) per capita, as well as in its dynamics”.

Meanwhile, Vasilyeva Z.A. suggests that methodological approaches based on the productivity of regional resources only allow fixing the level of use of regional resources at a given time, which is evidence of their ability to ensure the dynamics of GRP, based more on retrospective data [1].

Consequently, the evaluation of competitiveness through indicators of living standards and economic efficiency of resource use allows determining the current place of regions in competition through the prism of efficiency in solving tactical tasks, but doesn't allow us to judge the competitiveness of any particular region from the point of view of its strategic development.

The authors Samarukha A.V. and Krasnov G.I., in their work note the restrictions on the use of the classical approach offering to focus on investment and future innovative potential, which they are closely associated with the region's ability to generate and reproduce knowledge: “In the creation of competitive advantages of point out that in order to determining the current place of regions in competition through the prism of efficiency in solving tactical tasks, it is necessary to create region” [2]. In continuation of this controversy, other researchers separately identify the category of innovative competitiveness as the most relevant in modern conditions, analyzing the factors that contribute to its increase.

However, the system of factors proposed by the authors is quite difficult to apply. Highlighting the factors that can be quantified, the authors also include the factors for which such assessment may be applied, which complicate the application of the proposed system with a position of strategic regions.

In general, the different level of socio-economic development of regions depends on different factors (geographical, climatic, demographic, etc.).

In economic science, the problem of analyzing the factors that affect the crisis of individual territories and finding tools aimed at increasing their competitiveness in the national and international markets is relevant. In the framework of regional policy, they are divided into 6 groups.

The basis of the grouping that originates from the Concept of regional policy of the Republic of Kazakhstan is the principle of difficulty [3].

Now let us consider the existing assessment models used in practice. In particular, the rating model for point out that in order to increase the competitiveness of a developing country as a whole, it is necessary to create clusters based on the available resources of the regions the Study of Return on Investment operating of the Republic of Kazakhstan [4]. An index approach is rent place of regions in competition through the prism of efficiency in solving tactical tasks, but doesn't allow us to judge the competitiveness of any particular region from the point of view of its strategic development of indicators.

During the determination of the components of the region's competitiveness indices, adequate indicators are chosen that reflect the competitive advantages and innovativeness of the economy.

They must be statistically reliable and objective (the subjective opinion of the researcher in the interpretation should be reduced to zero).

When selecting indicators, the availability of statistics is taken into account.

The competitiveness approach proposed by authors to methodology for evaluating regional competitiveness has a number of advantages – it reflects the specifics of regions, allows seeing the nearest competitors and determining directions of the region's development strategy from 0 to 1 (0 indicates the worst result, 1 is the best). Scaling is based on formulas 1 and 2.

When determining the components of the regional competitiveness indices, the authors selected adequate indicators that reflect the competitive of the economy.

They should be statistically noting the restrictions on the use of the classical approach offering to focus on investment and future innovative potential should be reduced to zero). When selecting indicators, the availability of statistical information is taken into account.

$$K_n^i = \frac{Y_n^i - Y_{mini}}{Y_{maxi} - Y_{mini}} \quad (1)$$

$$K_n^i = 1 - \frac{Y_n^i - Y_{mini}}{Y_{maxi} - Y_{mini}} \quad (2)$$

where,

Y_n^i – n is the index of the i-th region;

Y_{mini} - the minimum value of the indicator for all regions of the sample;

Y_{maxi} - the maximum value of the indicator for all regions.

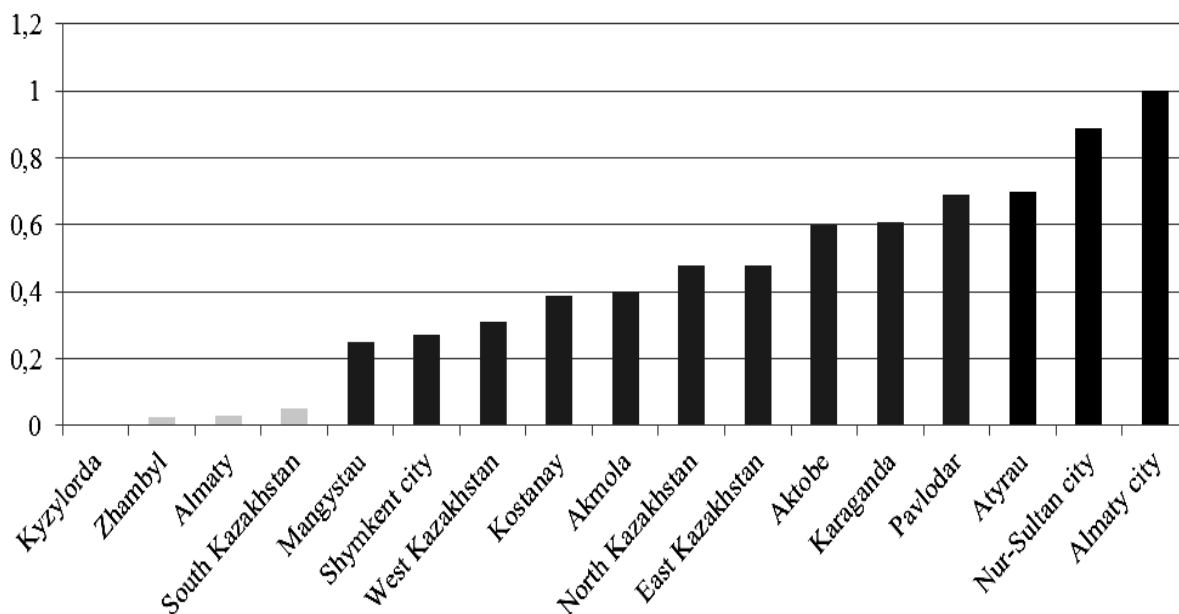

Formula 1 is used if the maximum value corresponds to the best result. Otherwise, apply the formula 2. Let us determine the arithmetic average of indices necessary for the calculation of the integrated coefficient using formula 3.

$$K_{\text{arith. mean}} = \sum_{n=1}^m K_n^i \quad (3)$$

The resulting result is transformed by the formula 4:

$$K_{\text{arith. mean}} = K_{\text{arith. mean } n}^i - K_{\text{arith. mean } \text{mini}}^i / K_{\text{arith. mean } \text{maxi}}^i - K_{\text{arith. mean } \text{mini}}^i \quad (4)$$

Note – Compiled by the author according to the National Chamber of Entrepreneurs of the Republic of Kazakhstan [4]

Figure 1 – Regional Competitiveness Index in 2018

Results

Transformations made it possible to rank the regions of the Republic of Kazakhstan by a general indicator of competitiveness and by private indices, which evaluate a particular sphere.

According to these indicators, the most competitive regions are Nur-Sultan city (Astana), Almaty city and Atyrau region. They are distinguished by high rates of GRP per capita, investments in fixed assets, the number of small businesses, and a high level of human resources development.

Regions with stable rent place of regions in competition through the prism of efficiency in solving tactical tasks, but don't allow us to judge the competitiveness of any particular region from the point of view of its strategic development infrastructure.

The regions located in the south of Kazakhstan are less competitive.

They are South Kazakhstan, Zhambyl, Kyzylorda, Shymkent city, Mangystau regions, West Kazakhstan and Almaty regions. But at the same time, the latter region shows an above average human development index in comparison with other regions of this list.

Economists often point out that in order to increase the competitiveness of a developing country as a whole, it is necessary to create clusters based on the available resources of the regions.

However, there are serious disparities between the socio-economic development of individual territorial units. 37,5 % of the regions have low competitiveness.

None of them was able to show a high level of productivity, including regions with a high level of human resource development.

Another significant study on the assessment of the competitiveness of the regions of Kazakhstan was conducted by the "SANDZH" Research and Development Center for the Regional Development Department of the Ministry of national economy of Kazakhstan [5].

According to the data of the research center "SANDZH", the authors conducted a ranking of the regions, which was carried out according to key statistical indicators for 2013-2018 (table 1).

Table 1 – Ranking of regions of the Republic of Kazakhstan for 2013-2018

Region	The final place in the rating	Place in the ranking of economic development	Place in social development rating	Place in the ranking of investments in education and health
Nur-Sultan city (Astana)	1	5	1	1
Atyrau	2	1	4	4
Almaty city	3	3	7	2
Aktobe	4	2	9	3
Mangystau	5	4	2	5
Pavlodar	6	6	11	7
West Kazakhstan	7	8	10	7
Karaganda	8	10	12	6
Almaty	9	11	3	14
Kyzylorda	10	14	6	12
East Kazakhstan	11	7	16	10
Kostanay	12	9	15	9
North Kazakhstan	13	13	13	11
Akmola	14	12	14	13
Shymkent	15	15	4	15
South Kazakhstan	16	16	5	16
Zhambyl	17	17	7	15

Note – compiled by the authors based on the source [6]

This made possible to determine the competitive advantages of each territorial unit and zone of possible growth and development. The analysis is based on indicators that are available on the Committee on Statistics of the Ministry of national economy of Kazakhstan [6].

The methodological framework includes 19 indicators grouped into three categories: economic, social, and investment in education and health. The latter, in turn, are the basis for the development of human resources. To bring the results to the same units of measurement, they are considered as a percentage. Building regions in accordance with the obtained values allows to determine their problematic status in comparison with other territories. The results of the study are interpreted as follows:

1st - 6th place – regions with good competitiveness. The intervention of the executive authorities is not required.

7th - 10th place – regions with stable competitiveness. The executive branch controls their socio-economic development and conducts targeted measures to improve efficiency in certain areas of the economy.

11th -16th place – regions with low competitiveness. Regular government intervention is required to improve the effectiveness of regional policy.

In the course of the study, the regions rent place of regions in competition through the prism of efficiency in solving tactical tasks, but doesn't allow us to judge the competitiveness of any particular region from the point of view of its strategic development.

They are ranked from place of regions in competition through the prism of efficiency in solving tactical tasks, but doesn't allow us to judge the competitiveness of any particular region from the point of view of its strategic development South Kazakhstan and Zhambyl regions (from 11th to 16th place).

As a result, this ranking showed that a high level of investment in education and healthcare, as the main areas of human resource development, is characteristic of the regions that occupy the first places in the final competitiveness rating.

Discussion

The analysis allows to identify the strengths and weaknesses. For example, the city of Nur-Sultan (Astana), not being a region of the extractive industry, took the fifth place in the rating for economic development, thanks to the indicator of innovative development and efficient non-productive sector of the economy.

The city of Almaty is characterized by social problems: a high level of crime and inflated prices for a grocery basket. The first problem is associated with a large number of migrants (a large city in the border area), the second-with the excess of demand for goods and services over supply (caused by the incomes of residents above the average). Nevertheless, growing investments in education, a high level of literacy and life expectancy above average, allowed the city of republican significance to come out on top in the final ranking.

Atyrau and Mangystau regions, which are in the TOP 5 of the compiled rating, also have a number of problems.

They are mainly related to the raw materials orientation of the regional economy. They are indicated by low indicators of the volume of industry per person and high prices.

South Kazakhstan, Shymkent city and Zhambyl regions have the lowest level of investment in education and healthcare. These same regions also took the last places in the final competitiveness rating. South Kazakhstan region takes the 16th place in the final rating.

However, according to the integrated social indicator, it is among the top 5, which is due to the low level of mortality from cancer and positive population growth. In the last place is the Zhambyl region, which is caused, in addition to the problems of education and health, also by the valuable for the analysis of human resources. According to the crime rate, it ranks 7th.

Irregular development of the regions is also observed in terms of industrial production per person, agricultural output, provision of services, etc. There is a significant gap in the social indicators for assessing the regions of Kazakhstan.

One of the indicators of the social and economic well-being of the nominal wage in the region (надо пересмотреть предложение, так как нет оригинала я не могу исправить, предложение не полное). The average monthly salary in the WKR is among the top 5 in Kazakhstan. The size of the nominal wages in WKR is higher than in most other regions, the exception is Atyrau and Mangystau regions, and Nur-Sultan (Astana) and Almaty cities.

That kind of highest wage rate trend is typical for oil and gas production enterprises, oil refining and engineering industries. Indicator of nominal wages is valuable for the analysis of human resources. Wages are the largest share in valuable for the analysis of human resources.

The scope of entrepreneurship is underdeveloped. The slowdown in the development of micro and small businesses is a negative trend characterizing a decrease in the competitiveness of a territory.

Conclusion

Thus, a high level of competitiveness of a region cannot be achieved without the development of human resources and their optimal use. This is necessary for lagging regions since they have a number of serious problems:

- Imbalance between specifics of the regions for human resources;
- lack of material financial resources to realize human resource development strategies;
- the lag of human resources development from the requirements of an innovative economy;
- the discrepancy between territory for the so-called creative class competitiveness has a number specifics of the regions development.

The conclusions of the study are confirmed by the fact that in modern socio-economic conditions, regional competition is acquiring new features: in addition to traditional sources of advantages, more and more importance is attached to the sources of economic growth, the nature of which is immaterial.

These sources are based on talent, tolerance, and technologies that are "rooted" in the region and characterize its creativity as a measure of assessing the attractiveness of the territory for the so-called creative class, whose contribution to the economy is significant.

The assessment of competitiveness is thus conducted through the prism of creativity, which combines three equivalent factors: the factors of technology, talent and tolerance.

In this case, our proposed approach to the methodology for assessing regional competitiveness has a number of advantages – it reflects the specifics of the regions, allows seeing the nearest competitors and determining the directions of the region's development strategy.

THE LIST OF SOURCES

- 1 Васильева З.А. Иерархия понятий конкурентоспособности субъектов рынка / З.А. Васильева // Маркетинг в России и за рубежом. – 2016. – № 2. – С. 35-37.
- 2 Самаруха А.В., Краснов Г.И. Факторы обеспечения конкурентоспособности региона / А.В. Самаруха, Г.И. Краснов // Известия Иркутской Государственной Экономической Академии. – 2015. – № 6. – С. 20–27.
- 3 Постановление Правительства Республики Казахстан от 9 сентября 1996 г. № 1097 (утратил силу) «Концепция региональной политики Республики Казахстан». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P960001097>
- 4 Рейтинг конкурентоспособности регионов Казахстана. – Астана: Национальная палата Предпринимателей Республики Казахстан. – 2018. – 159 с.
- 5 Конкурентоспособность регионов Казахстана. – Астана: НИЦ «САНДЖ», 2018. – 98 с.
- 6 Регионы Казахстана: статистический ежегодник. – Астана: Комитет по статистике Министерства национальной экономики РК. – 2018. – 134 с.

REFERENCES

- 1 Vasileva, Z.A. (2016). Ierarhija ponjatij konkurentosposobnosti sub'ektov rynka [Hierarchy of concepts of competitiveness of market subjects]. Marketing v Rossii i za rubezhom - Marketing in Russia and abroad, 2, 35-37 [In Russian].

- 2 Samarukha, A.V., Krasnov, G. I. (2015). Faktory obespechenija konkurentosposobnosti regiona [Factors of ensuring the competitiveness of the region]. Izvestija Irkutskoj Gosudarstvennoj Jekonomicheskoy Akademii – Proceedings of the Irkutsk State Economic Academy, 6, 20–27 [In Russian].
- 3 Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazaxstan ot 9 sentyabrya 1996 g. № 1097 (utratil silu) “Konceptiya regionalnoj politiki Respubliki Kazaxstan” [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 1097 of September 9, 1996 (expired) “The concept of regional policy of the Republic of Kazakhstan”]. (n.d.). adilet.zan.kz. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P960001097> [In Russian].
- 4 Rejting konkurentosposobnosti regionov Kazaxstana [Rating of competitiveness of the regions of Kazakhstan] (2018). – Astana: Nacionalnaya Palata Predprinimatelej Respubliki Kazaxstan – National chamber of entrepreneurs of the Republic of Kazakhstan [In Russian].
- 5 Konkurentosposobnosti regionov Kazaxstana [Competitiveness of the regions of Kazakhstan] (2018). – Astana: NIC “SANDZH” [In Russian].
- 6 Regiony Kazaxstana: statisticheskij ezhegodnik (2018) [Regions of Kazakhstan: statistical yearbook]. – Astana: Komitet po statistike Ministerstva nacionalnoj ekonomiki RK – Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan [In Russian].

Д.С. Бекниязова^{1*}, Ж.Л. Цауркубуле²

¹Инновациялық Еуразия университеті, Қазақстан

²Балтық Халықаралық академиясы, Латвия

Қазақстанның экономикалық жағдайларында өңірлердің бәсекеге қабілеттілігін бағалау

Аймақтардың бәсекеге қабілеттілігін бағалау, аймақтардың бәсекелестік артықшылықтарын іздеу мәселелері, әсіресе адам ресурстарының сапасын арттыру есебінен жеткілікті зерттелмеген күйінде қалып отыр. Осыған байланысты мақалада Қазақстан Республикасының экономикасы жағдайында аймақтық бәсекеге қабілеттілікті бағалаудың қолда бар үлгілері берілген. Бұдан басқа, мақала авторлары аймақтық саясат тұжырымдамасында бастау алатын Қазақстан Республикасы аймақтарының негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерін талдауға сәйкес аймақтардың топтастырылуын жүзеге асырған. Авторлар Қазақстан Республикасының салыстырмалы аспектіде аймақтың бәсекеге қабілеттілік деңгейін анықтау мақсатында Қазақстан аймақтарының бәсекеге қабілеттілік индексінің негізгі көрсеткіштерін есептеп берген.

Зерттеу мақсаты – қазіргі жағдайдағы Қазақстан аймақтарының бәсекеге қабілеттілігін салыстырмалы талдау және бағалау.

Мақалада Қазақстан Республикасының Ұлттық Кәсіпкерлер палатасы жанынан әрекет ететін инвестициялардың өтімділігін зерттеу жөніндегі Агенттік (Қазақстан өңірлерінің бәсекеге қабілеттілік рейтингі) әзірлеген индекстердің негізінде Қазақстан өңірлерінің бәсекеге қабілеттілігін бағалаудың рейтингтік үлгісі қолданылды.

Зерттеудің құндылығы – өңірлік саясат тұжырымдамасынан бастау алатын Қазақстан Республикасы өңірлерінің негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерін талдауға сәйкес өңірлерді жіктеу жүзеге асырылды. Авторлар өңірлердің ерекшелігін айқындау және өңірлердің стратегиясын әзірлеу бағыттарын анықтау мақсатында Қазақстан Республикасының Ұлттық Кәсіпкерлер палатасының мәліметтері бойынша Қазақстан өңірлерінің бәсекеге қабілеттілік индексінің негізгі көрсеткіштері есептелген. Зерттеу нәтижелері бойынша Қазақстан өңірлерінің күшті және әлсіз жақтарын анықтауға мүмкіндік берген талдау жүргізілді. Аймақтың бәсекеге қабілеттілігінің жоғары деңгейіне адам ресурстарын дамытпай және оларды ұтымды пайдаланбай қол жеткізу мүмкін емес екендігі атап өтілді. Тұтастай алғанда, өңірлік саясаттың бағыттары дамудың таңдалған сценарийімен айқындалады. Авторлар ұсынатын өңірлік бәсекеге қабілеттілікті бағалау әдіснамасына көзқарас бірқатар артықшылықтарға ие-өңірлердің ерекшелігін көрсетеді, жақын арадағы бәсекелестерді көруге және өңірдің даму стратегиясының бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: аймақтардың бәсекеге қабілеттілігі, аймақтық саясат, адам ресурстарын бағалау, экономиканы жаңғырту.

Д.С. Бекниязова^{1*}, Ж.Л. Цауркубуле²

¹Инновационный Евразийский университет, Казахстан

²Балтийская Международная Академия, Латвия

Оценка конкурентоспособности регионов в экономических условиях Казахстана

Вопросы оценки конкурентоспособности регионов, поиск конкурентных преимуществ территорий, особенно за счет повышения качества человеческих ресурсов, остаются недостаточно изученными. В связи с этим в статье представлены имеющиеся модели оценки региональной конкурентоспособности в условиях экономики Республики Казахстан. Кроме того, в статье авторами осуществлена классификация регионов согласно анализу основных социально-экономических

показателей регионов Республики Казахстан, берущей начало в Концепции региональной политики. Авторами рассчитаны основные показатели индекса конкурентоспособности регионов Казахстана с целью определения уровня конкурентоспособности регионов в сравнительном аспекте.

Целью исследования является сравнительный анализ и оценка конкурентоспособности регионов Казахстана в современных условиях. В статье использована рейтинговая модель оценки конкурентоспособности регионов Казахстана на основе индексов, разработанная Агентством по исследованию рентабельности инвестиций, действующим при Национальной палате Предпринимателей Республики Казахстан (рейтинг конкурентоспособности регионов Казахстана).

Значимость исследования заключается в том, что осуществлена классификация регионов согласно анализу основных социально-экономических показателей регионов Республики Казахстан, берущей начало в Концепции региональной политики. Авторами рассчитаны основные показатели индекса конкурентоспособности регионов Казахстана по данным Национальной палаты Предпринимателей Республики Казахстан с целью определения специфики регионов и выявления направлений разработки стратегии регионов. По результатам исследования проведен анализ, который позволил выявить сильные и слабые стороны регионов Казахстана. Подчеркнуто, что региону невозможно достигнуть высокого уровня конкурентоспособности без развития человеческих ресурсов и рационального их использования. В целом, направления региональной политики определяются выбранным сценарием развития. Предлагаемый авторами подход к методологии оценки региональной конкурентоспособности, имеет ряд преимуществ – отражает специфику регионов, позволяет увидеть ближайших конкурентов и определить направления стратегии развития региона.

Ключевые слова: конкурентоспособность регионов, региональная политика, оценка человеческих ресурсов, модернизация экономики.

Date of receipt of the manuscript to the editor: 2021/02/25

УДК 664.07
МРНТИ 06.52.21

DOI: <https://doi.org/10.37788/2021-1/86-95>

Т.Б. Кувалдина¹, О.И. Жалтырова^{2*}

¹Омский государственный университет путей сообщения, Россия

²Инновационный Евразийский университет, Казахстан

*(e-mail: olga_zhaltyrova@mail.ru)

Учетная информация при калькулировании себестоимости продукции промышленного предприятия как элемент управления затратами

Аннотация

Основная проблема: Данные калькуляции фактической себестоимости продукции широко используются в управлении производством на промышленных предприятиях для контроля над соблюдением принятой предприятием нормативной себестоимости, выявления путей оптимизации затрат труда и материальных ресурсов. От уровня себестоимости зависит деятельность промышленного предприятия в условиях рыночной экономики: величина прибыльности и рентабельности, экономическая эффективность его деятельности. Выбор метода учета затрат и калькулирования себестоимости продукции зависит от особенностей технологии и организации производства, а также требований эффективности управления предприятием. Изучение формирования учетной информации при калькулировании себестоимости по видам производимой продукции, сравнение уровня затрат с получаемой выручкой дает возможность определить экономическую эффективность производства.

Цель: Целью данного исследования является выявление проблем формирования учетной информации при калькулировании себестоимости продукции для принятия решений по снижению затрат.

Методы: Реализации цели исследования способствует использование методов сравнительного анализа, синтеза, графического метода для визуализации полученных результатов.

Результаты и их значимость: При рассмотрении калькулирования себестоимости внимание уделяется тому, что в условиях рынка есть необходимость детального учета затрат и расчета себестоимости продукции. Если учесть, что в условиях рынка цены на продукцию формируются по мере спроса, а на спрос оказывают влияние внешние факторы, то влияние можно оказать только на затраты, в основе которых лежит калькуляция себестоимости. От того, насколько достоверно и в каком объеме сформирована учетная информация, будет зависеть база для принятия эффективных управленческих решений. Затраты являются основным ограничителем прибыли промышленных предприятий, так как главной стратегической целью деятельности любого предприятия является механизм увеличения прибыли. Необходимо реализации этой цели ограничиваются следующими внутренними факторами: трудоемкость группировки затрат, технологические процессы, влияние снижения затрат на качество продукции. Необходимо совершенствовать информационную систему, которая основывается на данных первичных документов, документооборота и порядка группировки затрат. Предлагаемые меры будут способствовать усилению контрольной функции управления и, как следствие, эффективному управлению затратами.

Ключевые слова: себестоимость, затраты, учетная информация, объект калькуляции, прибыль, рентабельность, документы.

Введение

Управление калькулированием себестоимости единицы продукции является основой для принятия большого числа управленческих решений, например, выпуск какой продукции продолжать или прекратить; производить или покупать комплектующие изделия; какую установить цену на продукцию; покупать ли новое оборудование; менять ли технологию и организацию производства и т.д. Обновляется продукция, пересматриваются нормы расхода материальных и трудовых затрат, что отражается на себестоимости продукции и уровне затрат. Для разработки научно обоснованной системы калькулирования себестоимости продукции существенное значение отводится правильному построению номенклатуры статей и элементов затрат в обоснованной последовательности по составу, структуре и назначению.

Материалы и методы

Актуальные вопросы, связанные с регулированием затрат на промышленных предприятиях, необходимостью поддержания баланса экономических ресурсов нашли отражение в современных трудах таких ученых, как Кондраков Н.П., Вахрушина М.А., Выварец А.Д., Шеремет А.Д., Ивашкевич В.Б., Николаева С.А., Кузьмина М.С. и др. Теоретической основой исследования послужили труды отечественных и зарубежных ученых-экономистов, документы и расчеты ТОО «Асфальтобетон» по исследуемой проблеме, материалы научных конференций, статьи и публикации в открытых Интернет-

ресурсах. При написании статьи применялись общенаучные методы познания, включающие экономико-статистические методы, методы сравнительного и факторного анализа.

Результаты

Неточность в определении понятия «себестоимость» приводит к неверному формированию параметров производственной функции и, соответственно, к погрешностям при выполнении экономического обоснования решений. В связи с этим необходимо уточнить содержание понятия «себестоимость»:

1) Представляет собой суммарную стоимостную оценку используемых в процессе изготовления и сбыта товаров природных, производственных, трудовых, финансовых и других ресурсов [1; 150].

2) Выраженные в денежной форме затраты всех видов ресурсов: основных фондов, природного и промышленного сырья, материалов, топлива и энергии, труда, используемых непосредственно в процессе изготовления продукции и выполнения работ, а также для сохранения условий производства и его совершенствования [2; 185].

3) Выраженные в денежной форме текущие затраты предприятий на производство и реализацию продукции (работ, услуг) [3; 168].

4) Затраты на ее производство и продажу [4; 285].

5) Выраженная в стоимостной форме величина затрат всей совокупности экономических ресурсов на производство и реализацию конкретного вида продукции [5; 135].

Обсуждение

Важным показателем, характеризующим эффективность деятельности промышленных предприятий, является себестоимость продукции. От ее уровня зависят финансовые результаты деятельности, финансовое состояние хозяйствующих субъектов. Не существует стандартного набора управленческих решений. Каждый субъект исходит из необходимого ему перечня функций и объектов управления, собственных задач, сложившейся практики, поэтому в части затрат не может быть стандартных советов. Тем не менее, результативность зависит от себестоимости и реализационных цен.

Объектами анализа себестоимости продукции являются следующие показатели:

- полная себестоимость работ в целом и по элементам затрат;
- отдельные статьи затрат;
- влияние на неё объемов производства.

ТОО «Асфальтобетон» занимается выпуском дорожно-строительных материалов. Это один из крупнейших производителей высококачественного щебня в Павлодарской области. Анализ результатов деятельности ТОО «Асфальтобетон» по реализации продукции представлен в таблице 1.

Таблица 1 – Доля себестоимости продукции в выручке

Показатели	2019 год		2020 год	
	Сумма, тыс. тенге	%	Сумма, тыс. тенге	%
1	2	3	4	5
Выручка от реализации продукции	492308,6	100	521502,3	100
Себестоимость реализованной продукции	318536,8	64,7	325976,6	62,5
Валовый доход	173771,8	x	195525,7	x
Расходы периода	77292,5	15,7	79268,35	15,2
Прибыль (или убыток)	96352,8	19,6	116456,2	22,3

Сравнивая финансовые результаты деятельности за 2019 и 2020 годы, мы видим, что доля себестоимости продукции в доходе от реализации уменьшилась на 2,2 процента, а доля прибыли увеличилась на 2,7 процента. Так как экономический результат производства в общем виде определяется разностью дохода от реализации продукции и затрат на её производство, трудно переоценить значение анализа затрат и управления ими на предприятии. Современная система калькулирования лежит в основе оценки выполнения принятого предприятием плана. Оно необходимо для анализа причин отклонений от плановых заданий по себестоимости. Основные определения при калькулировании себестоимости представлены на рисунке 1.

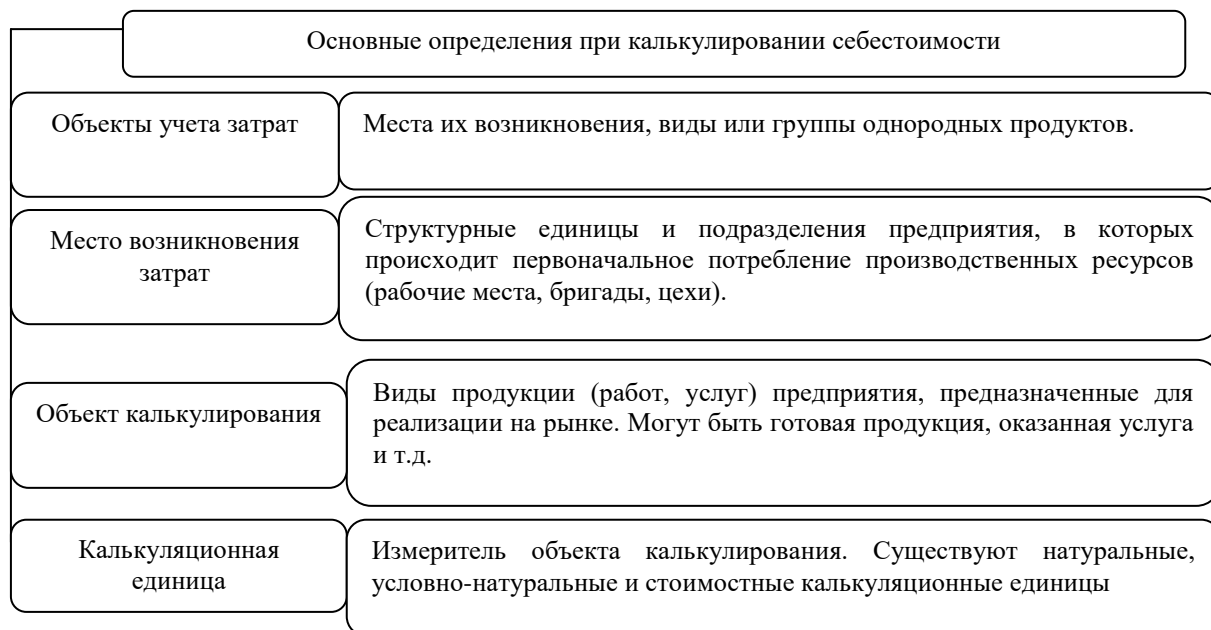

Рисунок 1 – Основные определения при калькулировании себестоимости

Калькулирование себестоимости продукции условно можно представить определенным алгоритмом, состоящим из ряда этапов (рисунок 2).

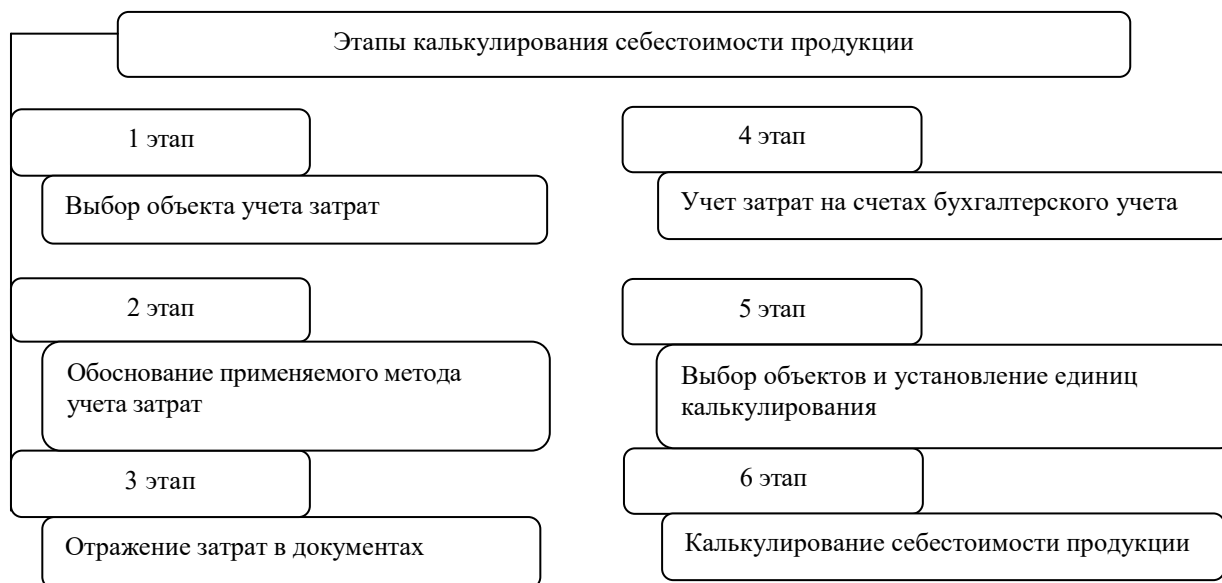

Рисунок 2 – Алгоритм исчисления себестоимости продукции

Таким образом, учет и калькулирование являются основными элементами системы управления не только себестоимостью продукции, но и производством в целом. Совокупность производственных затрат показывает, во что обходится предприятию изготовление выпускаемой продукции, т.е. составляет производственную себестоимость продукции. ТОО «Асфальтобетон» в силу специфики применяет нормативный и позаказный методы учета затрат на производство продукции. При производстве продукции для собственного строительства применяют нормативный метод. При производстве продукции для реализации и при строительстве по договорам подряда применяют позаказный метод. В таблице 2 представлены данные произведенной продукции в 2020 году в части себестоимости единицы, количества выпуска.

Таблица 2 – Себестоимость произведенной продукции по видам

Наименование продукции	Количество выпуска, тонн	Себестоимость ед.	Фактическая стоимость выпуска, тенге
1	2	3	4
Щебеночная смесь фр. 0-70 мм	1000	1709,35	1709350,65
Щебеночная смесь фр. 0-40 мм	11974,68	662,38	7931804,38
Отсев фр. 0-50 мм	63794	103,2	6583349,03
Щебень фр. 5*10	38,8	297,81	11555,2
Щебень фр. 40*70	62946	499,8	31460362
Щебень фр. 20*40	109991	521,3	57338638,4
Щебень фр. 25*60	2981,26	715,72	2133755,38
Щебень фр. 5*20	132442,7	433,9	57467015
Строительный камень (Горная масса)	391354	232,05	90815573,63
Строительный камень фр. 75*300	1156,3	951,01	1099648,98

Из таблицы видно, что самая высокая себестоимость щебеночной смеси фр. 0-70 мм, а самая низкая себестоимость у отсева фр. 0-50 мм. Щебень должен соответствовать требованиям ГОСТа по составу, прочности, истираемости, морозостойкости, содержанию пылевидных и глинистых частиц, глины в комках, содержанию дробленых зерен в щебне из гравия и устойчивости структуры щебня против железистого и силикатного распадов. Группировка по экономическим элементам и статьям затрат позволяет более обоснованно выявить резервы снижения себестоимости и спроектировать мероприятия по сокращению затрат на производство и реализацию продукции [6; 388].

Приведем пример составления калькуляции себестоимости единицы продукции «Щебеночная смесь фр. 0-70 мм.» в таблице 3.

Таблица 3 – Калькуляция единицы продукции «Щебеночная смесь фр. 0-70 мм»

Расходы основного производства	Сумма, тенге	Уд. вес, %
1	2	3
Заработная плата	390 663,85	53,87
Социальный налог, социальные отчисления, ОСМС	40 233,01	5,55
Материальные затраты	20 692,70	2,85
Подготовка расчетов для сдачи экологической отчетности	935,11	0,13
Накладные расходы на производство	309,48	0,04
Испытание продукции	392,16	0,05
Выполнение взрывных работ	93 055,84	12,83
Капитальный ремонт техники	35 406,24	4,88
Бурение скважин	34 522,37	4,76
Налоги	2185,17	0,30
Услуги связи	86,18	0,01
Проведение профилактических работ по предупреждению аварий и их последствий	5 431,68	0,75
Прием и захоронение твердо-бытовых отходов	155,19	0,02
Амортизация нематериальных активов	552,32	0,08
Электроэнергия	30 131,06	4,16
Износ основных средств	52 625,62	7,26
Прочие расходы	17757,18	2,45
Итого	725 135,16	100

Исходя из анализа структуры себестоимости продукции, можно сделать вывод о том, что ТОО «Асфальтобетон» является предприятием с трудоемким производством, так как наибольший удельный вес в затратах на производство продукции приходится на заработную плату – 53,87 %; налоги и отчисления, связанные с оплатой труда, составили 5,55 %, на выполнение взрывных работ приходится 12,83 %.

Наглядно удельный вес в калькуляции себестоимости можно представить на рисунке 3.

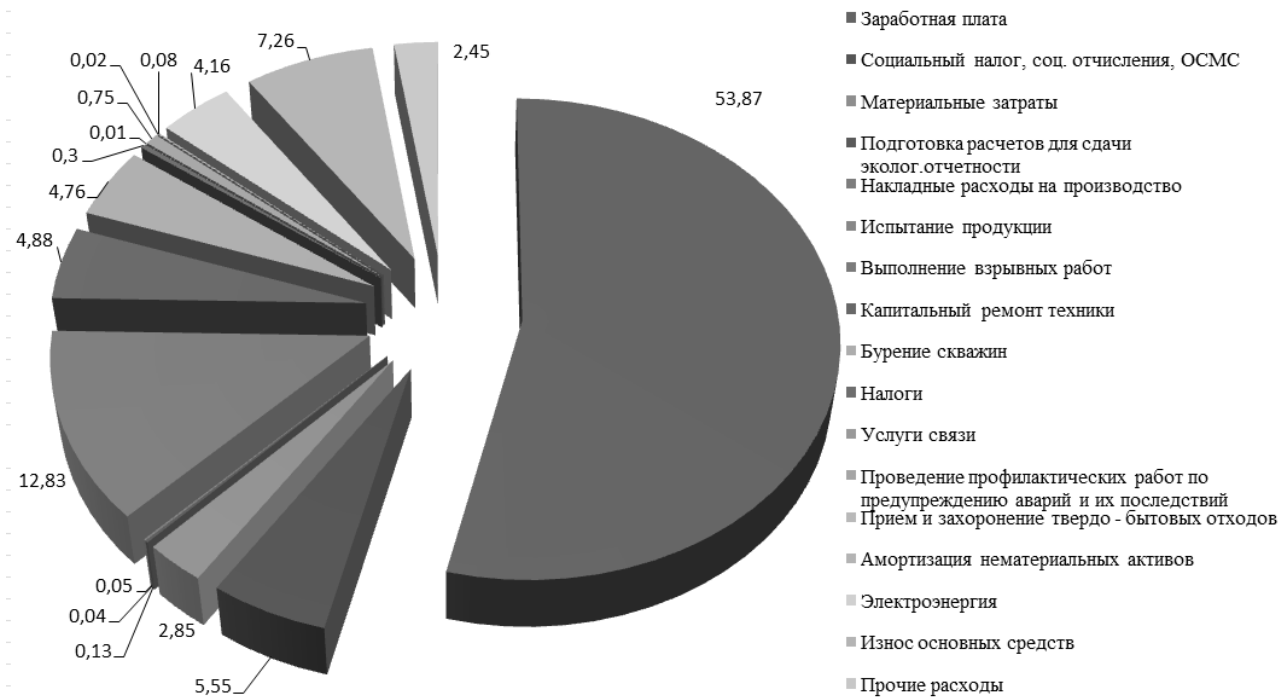

Рисунок 3 – Удельный вес затрат при калькулировании себестоимости Щебеночной смеси фр. 0-70 мм

На продукцию имеется сертификат о происхождении товара для участия в конкурсах и тендерах по закупке товаров, выданный на серийное производство. Так как производство трудоемкое, рассмотрим начисление оплаты труда по видам продукции на примере трех работников в таблице 4.

Таблица 4 – Начисление оплаты труда в разрезе видов продукции

Наименование продукции	Работник 1	Работник 2	Работник 3
1	2	3	4
Щебеночная смесь фр. 0-70 мм	3248,01	6 209,78	6 110,83
Щебеночная смесь фр. 0-40 мм	15071,56	28814,9	28355,73
Отсев фр. 0-50 мм	12509,31	23 916,19	23 535,08
Щебень фр. 5*10	21,96	41,98	41,31
Щебень фр. 40*70	59779,19	114 290,16	112 468,93
Щебень фр. 20*40	108 951,62	208 301,54	204 982,24
Щебень фр. 25*60	4054,44	7 751,57	7 628,05
Щебень фр. 5*20	109195,55	208 767,91	205 441,18
Строительный камень (Горная масса)	172562,59	329 917,57	324 660,30
Строительный камень фр. 75*300	2089,49	3994,84	3931,18

Можно сделать выводы о том, что оплата труда связана не только с количеством выпуска продукции, но и с квалификацией работников. То есть при выпуске 1000 тонн щебеночной смеси фр. 0-70мм Работник 1 получает 3248,01 тенге (1 тонна – 3,25 тенге), тогда как Работник 2 получает 6209,78 тенге (1 тонна – 6,21 тенге), Работник 3 получает 6110,83 тенге (1 тонна – 6,11 тенге). Также заметим, что значительная доля производства Отсева фр.0-50 мм в количестве 63794 тонн не приносит работнику большой оплаты труда. Работник 1 получает 12509,31 тенге (1 тонна – 0,20 тенге), а Работник 2 получает 23 916,19 тенге. Самый большой доход работнику приносит производство Строительного камня (Горная масса). При производстве 391354 тонн Работник 1 получает 172562,59 тенге (1 тонна – 0,44 тенге), а Работник 2 получает 329 917,57 тенге (1 тонна – 0,84 тенге).

Если рассматривать детально материальные затраты, то в эту статью затрат входит приобретение таких запасных частей, как Фильтроэлемент ЭФМ-011, Втулка шатуна, Фильтр топливный грубой очистки, Пыльник переднего амортизатора, Очищающая паста для рук Complex SAPO (15кг/12л), Планка угла наружного 75*75*2000 (КЦ-8017), Электроды LB52 ф4 и многое другое. В таблице 5 представлены затраты на запасные части при калькулировании Щебеночной смеси фр. 0-70 мм.

Таблица 5 – Распределение затрат на запасные части при калькулировании Щебеночной смеси фр.0-70мм

Наименование запасных частей	Количество списанного сырья	Средняя цена списанного сырья	Сумма расходов
1	2	3	4
Фильтроэлемент ЭФМ-011 (штука)	0,140	433,67	60,74
Палец рессорный (штука)	0,080	1 300,00	104,04
Фитинг М19 (1") (штука)	0,020	6 339,29	126,84
Фильтр масляный "РЕГОТМАС" (штука)	0,020	517,86	10,36
Топливный фильтр 612600081334 (штука)	0,160	1 160,71	185,79
Пыльник рулевой тяги (штука)	0,040	3 000,00	120,05
Втулка шатуна (штука)	0,040	500,00	20,01
Фильтр топливный грубой очистки (штука)	0,020	2 832,14	56,67
Фильтр топливный (штука)	0,060	1 558,48	93,55
Фильтр салонный (штука)	0,020	4 107,14	82,18
Фильтр масляный (штука)	0,020	1 517,86	30,37
Фильтр масляный Волга 406дв, 405дв, 409дв 2101-07 (штука)	0,020	1 437,50	28,76
Фильтр масляный (штука)	0,080	2 305,36	184,50
Фильтр воздушный А41.10.00-02 (штука)	0,040	2 187,50	87,54
Фильтр воздушный ВФА-3046 (комплект)	0,020	5 357,14	107,19
Фильтр воздушный 2101-2110 (карбюр) "BIG" GB-95C (штука)	0,020	758,93	15,18
Фильтр воздушный (штука)	0,080	4 460,49	356,98
Фильтр 51-70-146 СП (штука)	0,080	1 073,66	85,93
Фильтр (штука)	0,080	3 750,00	300,12
Сальник редуктора заднего моста УАЗ (штука)	0,020	553,57	11,08
Сайлентблок (штука)	0,040	1 750,00	70,03
Фильтр влагоделителя (штука)	0,020	3 703,57	74,10
Пыльник рулевой рейки (штука)	0,040	4 500,00	180,07
Пыльник переднего амортизатора (штука)	0,040	5 500,00	220,09
Пыльник заднего амортизатора (штука)	0,040	3 000,00	120,05
Пыльник амортизатора (штука)	0,060	5 800,00	348,14

Из данных таблицы мы видим, что наибольшая сумма затрат приходится на фильтры и пыльники, количество распределяется по видам всей продукции.

Существуют два подхода к рассмотрению операций отпуска материалов на производство по лимитно-заборным картам. В одном случае отпуск подразумевает только передачу материалов в подотчет бригадира и не связывается напрямую с использованием материалов на работы. Остаток неиспользованных материалов рассматривается как наличие материальных ценностей в подотчете бригадира. В другом случае отпущенные по лимитно-заборным картам материалы рассматриваются как непосредственный их расход на выполнение работ. В этом случае остаток неиспользованных материалов рассматривается как возврат из производства и сторнируется из затрат производства [7; 324].

После того как продукция готова, оформляют приходный ордер запасов, фрагмент представлен в таблице 6.

Таблица 6 – Приходный ордер запасов

Наименование, сорт, размер, марка	Номенклатурный номер	Ед. изм.	По документу		Принято		Цена за единицу, в KZT	Сумма, в KZT
			Кол-во	масса	Кол-во	масса		
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Строительный камень (Горная масса)	У0000095	тн	42 307,40		42 307,40		110,00	4653814
Строительный камень фр.75*300	У0000482	тн	406,40		406,40		532,55	216428
Щебень фр. 25*60	У0000068	тн	1 818,06		1 818,06		532,55	968208

В ТОО «Асфальтобетон» аналитический учет затрат ведут по статьям калькуляции и объектам учета затрат и подразделениям предприятия в программе 1С:Бухгалтерия. Данные отражаются в таких регистрах, как карточка счета, анализ счета, журнал проводок. Бухгалтерия предприятия на основании документов по распределению сырья, материалов, заработной платы осуществляет учет затрат на производство продукции. Затраты группируют по видам продукции. При составлении калькуляций фактической себестоимости продукции, данные учета используют для контроля над выполнением плана по себестоимости всей продукции и её отдельных видов. Организация бухгалтерского учета затрат на производство при нормативном методе учета представлена на рисунке 4.

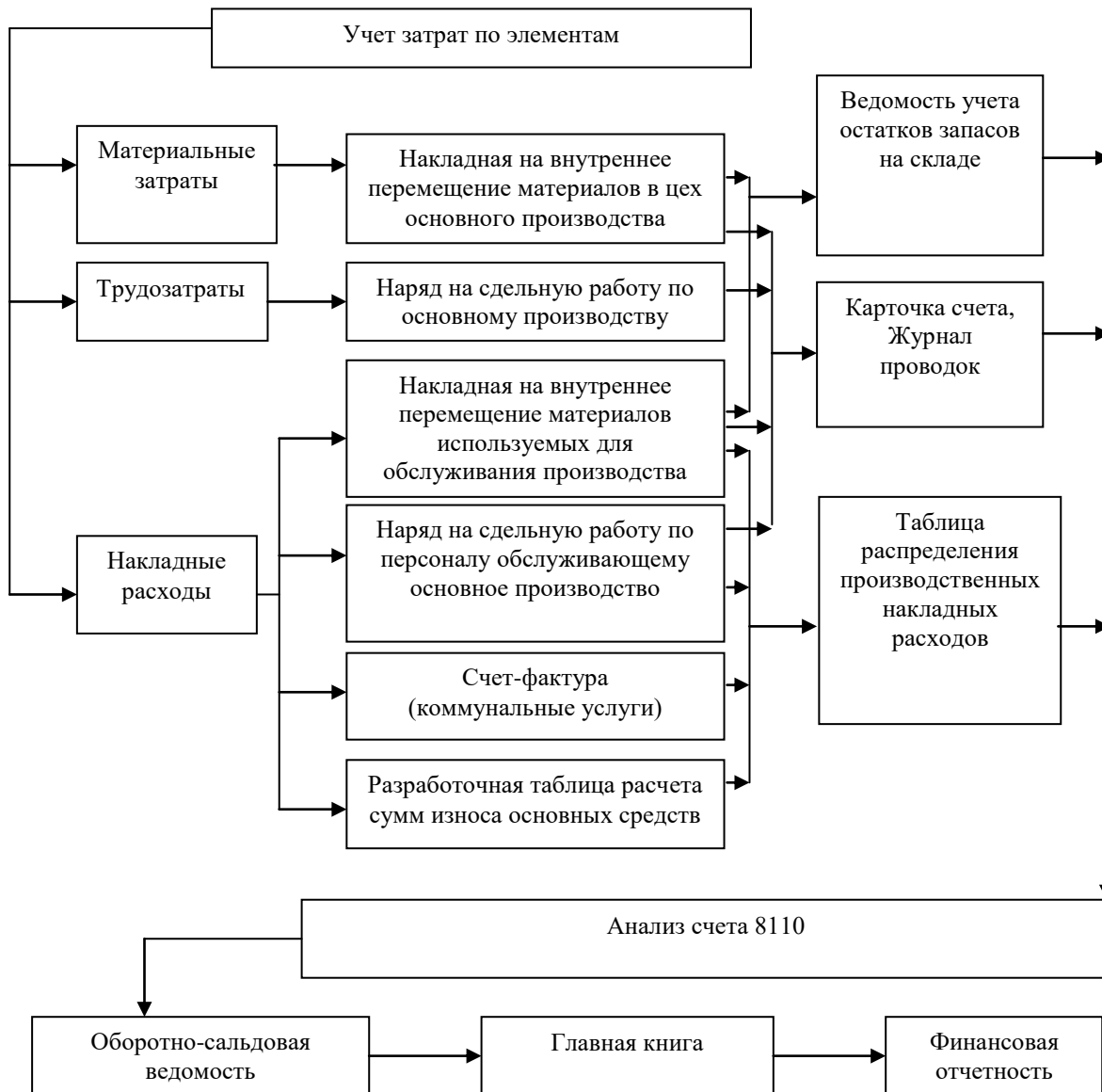

Рисунок 4 – Документооборот при нормативном методе учета затрат

Заключение

Цель регулирования затрат состоит в достижении намеченных результатов деятельности предприятия наиболее экономичным способом [8; 214]. Кроме факторов увеличения объема производства продукции, продвижения её на рынки и др. выдвигается проблема снижения затрат [9; 581]. Снижение затрат – сложный процесс, требующий соблюдения эффективного использования оборудования и др. [10; 115]. Снижения затрат можно достигнуть различными способами, представленными на рисунке 5.

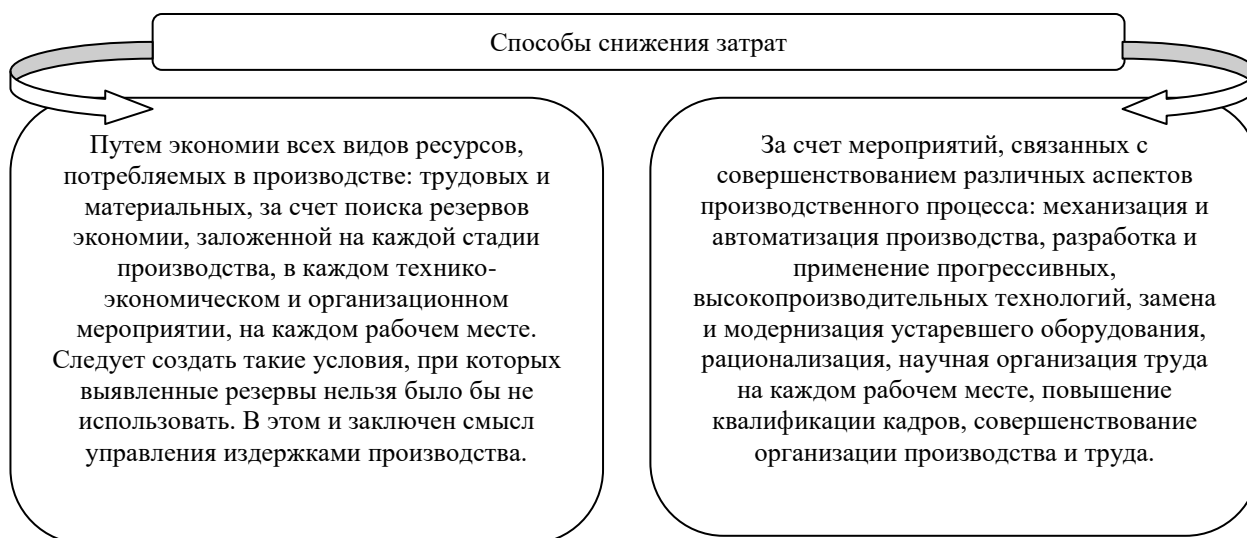

Рисунок 5 – Способы снижения затрат

Таким образом, основные недостатки калькулирования себестоимости продукции в ТОО «Асфальтобетон», препятствующие удовлетворению управленческих информационных запросов для целей получения прибыли, а также контроля над рациональным использованием ресурсов, сводятся к следующим:

- недостаточно четкая группировка информации по производственным затратам, что снижает степень контроля их расходования;
- показатель себестоимости продукции не всегда достоверно отражает объем действительных затрат производства и реализации отдельных видов продукции;
- использование методов распределения косвенных расходов, не обеспечивающих достоверность определения себестоимости отдельных видов продукции.

Для эффективного контроля и анализа затрат необходимо сравнение общих нормативных и фактических затрат за конкретный период времени по каждому подразделению (производственному цеху).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Дугалова Г.Н. Внутрифирменное планирование: учебное пособие.- Алматы: Алматы кітап баспасы, 2008. – 208 с.
- 2 Шеремет А.Д., Ионова А.Ф. Финансы предприятий: менеджмент и анализ: учебное пособие / 2-е изд., испр. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 479 с.
- 3 Складенко В.К., Прудников В.М., Акуленко Н.Б., Кучеренко А.И. Экономика предприятия (в схемах, таблицах и расчетах): учебное пособие / Под ред. проф. В.К. Складенко, В.М. Прудникова. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 256 с.
- 4 Кондраков Н.П. Бухгалтерский учет: учебник – М.: ИНФРА-М, 2006. – 592 с.- (Высшее образование)
- 5 Выварец А.Д. Экономика предприятия: учебник для студентов ВУЗов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 543 с.
- 6 Титов В.И. Экономика предприятия: учебник. – М.: Издательско - торговая корпорация «Дашков и К», 2004. – 462 с.
- 7 Назарова В.Л., Фурсов Д.А., Фурсова С.Д. Управленческий учет: учебник.- Алматы: Экономика, 2004. – 308 с.
- 8 Кузьмина М.С., Акимова Б.Ж. Управление затратами предприятия (организации): учебное пособие. – М.: КНОРУС, 2014. – 320 с.
- 9 Экономика предприятия: учебник для вузов/под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А. Швандара. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 718 с.
- 10 Лебедев В.Г., Дроздова Т.Г., Кустарев В.П. и др. Управление затратами на предприятии: учебник для вузов /под ред. Г.А. Краюхина.– СПб.: Бизнес-пресса, 2000. – 277 с.

REFERENCES

- 1 Dugalova, G.N. (2008). Vnutrifirmennoe planirovanie [Intra-Company planning]. Almaty: Almatykitap baspasy [in Russian].
- 2 Sheremet, A.D., Ionova A.F. (2007). Finansy predpriyatij: menedzhment i analiz: uchebnoe posobie [Finance of enterprises: management and analysis]. Moscow: INFRA-M [in Russian].

- 3 Sklyarenko, V.K., Prudnikov, V.M., Akulenko, N.B., Kucherenko, A.I. (2007). *Ekonomika predpriyatiya (v skhemah, tablitsah i raschetah)* [Enterprise Economics]. Moscow: INFRA-M [in Russian].
- 4 Kondrakov, N.P. (2006). *Buhgalterskij uchet* [Accounting services]. Moscow: INFRA-M [in Russian].
- 5 Vyvarec, A.D. (2007). *Ekonomika predpriyatiya* [Enterprise Economics]. Moscow: YUNITI-DANA [in Russian].
- 6 Titov, V.I. (2004). *Ekonomika predpriyatiya* [Economics of the enterprise]. Moscow: Izdatelsko - trgovaya korporaciya «Dashkov i K» [in Russian].
- 7 Nazarova, V.L., Fursov, D.A., Fursova, S.D. (2004). *Upravlencheskij uchet* [Managerial accounting]. Almaty: Ekonomika [in Russian].
- 8 Kuzmina, M.S., Akimova, B.Zh. (2014). *Upravlenie zatratami predpriyatiya (organizacii)* [cost Management of the enterprise (organization)]. Moscow: KNORUS [in Russian].
- 9 Shvandar, V.A. (Eds.). (2003). *Ekonomika predpriyatiya* [Enterprise Economics]. Moscow: YUNITI-DANA [in Russian].
- 10 Lebedev, V.G., Drozdova, T.G., Kustarev, V.P. (2000). *Upravlenie zatratami na predpriyatii* [Cost management in the enterprise]. SPb.: Biznes-pressa [in Russian].

Т.Б. Кувалдина¹, О.И. Жалтырова^{2*}

¹Омбы мемлекеттік қатынас жолдары университеті, Ресей

²Инновациялық Еуразия университеті, Қазақстан

Шығындарды басқару элементі ретінде өнеркәсіптік кәсіпорын өнімінің өзіндік құнын есептеу кезіндегі есептік ақпарат

Өнімнің нақты өзіндік құнын есептеу деректері өнеркәсіптік кәсіпорындардағы өндірісті басқаруда, кәсіпорын қабылдаған нормативтік өзіндік құнның сақталуын бақылау, еңбек пен материалдық ресурстардың шығындарын оңтайландыру жолдарын анықтау үшін кеңінен қолданылады. Нарықтық экономика жағдайындағы өнеркәсіптік кәсіпорынның қызметі шығындар деңгейіне байланысты: кірістілік пен табыстылық мөлшері, қызметінің экономикалық тиімділігі. Шығындарды есепке алу және өнімнің өзіндік құнын есептеу әдісін таңдау технология мен өндірісті ұйымдастыру ерекшеліктеріне, сондай-ақ кәсіпорынды басқару тиімділігінің талаптарына байланысты. Өнімнің өзіндік құнын есептеу кезінде бухгалтерлік ақпараттың қалыптасуын зерттеу, шығындар деңгейін алынған кірістермен салыстыру өндірістің экономикалық тиімділігін анықтауға мүмкіндік береді.

Осы зерттеудің мақсаты – шығындарды төмендету бойынша шешім қабылдау үшін өнімнің өзіндік құнын есептеу кезінде есептік ақпаратты қалыптастыру проблемаларын анықтау болып табылады. Зерттеу мақсатын жүзеге асыру нәтижелерді визуализациялау үшін салыстырмалы талдау, синтез, графикалық әдіс әдістерін қолдануға ықпал етеді.

Шығындарды есептеу кезінде нарық жағдайында шығындарды егжей-тегжейлі есепке алу және өнімнің өзіндік құнын есептеу қажеттілігі туындайтынына назар аударылады. Егер нарық жағдайында өнімнің бағасы сұраныс ретінде қалыптасатынын және сыртқы факторлар сұранысқа әсер ететінін ескерсек, онда әсер тек өзіндік құнға негізделген шығындарға ғана әсер етуі мүмкін. Тиімді басқару шешімдерін қабылдау үшін база бухгалтерлік ақпараттың қаншалықты сенімді және қаншалықты қалыптасқанына байланысты болады. Шығындар өнеркәсіптік кәсіпорындардың пайдасын негізгі шектеуші болып табылады, өйткені кез-келген кәсіпорын қызметінің негізгі стратегиялық мақсаты кірісті ұлғайту тетігі болып табылады. Осы мақсатты іске асыру мүмкіндіктері мынадай ішкі факторлармен шектеледі: шығындарды топтастырудың еңбек сыйымдылығы, технологиялық процестер, өнім сапасына әсері. Бастапқы құжаттардың, құжат айналымының деректеріне және шығындарды топтастыру тәртібіне негізделген ақпараттық жүйені жетілдіру қажет. Ұсынылып отырған шаралар басқарудың бақылау функциясын күшейтуге және соның салдарынан шығындарды тиімді басқаруға ықпал ететін болады.

Түйін сөздер: өзіндік құн, шығындар, есептік ақпарат, калькуляция объектісі, пайда, табыстылық, құжаттар.

Т.Б. Kuvaldina¹, O.I. Zhaltyrova^{2*}

¹Omsk state University of railway transport, Russian

²Innovative University of Eurasia, Kazakhstan

Accounting information when calculating the cost of production of an industrial enterprise as an element of cost management

The data of calculating the actual cost of production are widely used in production management at industrial enterprises, to monitor compliance with the standard cost of production adopted by the enterprise, to identify ways to optimize labor costs and material resources. The level of cost depends on the activity of an industrial enterprise in a market economy: the amount of profitability, the economic efficiency of its activities. The choice of the method of cost accounting and calculating the cost of production depends on the specifics of

the technology and organization of production, as well as the requirements of the efficiency of enterprise management. Studying the formation of accounting information when calculating the cost of production by type of product, comparing the level of costs with the revenue received makes it possible to determine the economic efficiency of production.

The purpose of this study is to identify the problems of forming accounting information when calculating the cost of production for making decisions to reduce costs. The implementation of the research goal is facilitated by the use of methods of comparative analysis, synthesis, and graphical method for visualizing the results obtained.

When considering the cost calculation, attention is paid to the fact that in market conditions there is a need for detailed cost accounting and calculation of the cost of production. If we take into account that in market conditions, prices for products are formed as demand increases, and demand is influenced by external factors, then we can only influence the costs based on the cost calculation. The basis for making effective management decisions will depend on how reliable and to what extent the accounting information is formed. Costs are the main constraint on the profit of industrial enterprises, since the main strategic goal of any enterprise is the mechanism for increasing profits. The ability to achieve this goal is limited by the following internal factors: the complexity of the cost grouping, technological processes, and the impact on product quality. It is necessary to improve the information system, which is based on the data of primary documents, document flow and the order of cost grouping. The proposed measures will contribute to strengthening the control function of the management and, as a result, effective cost management.

Keywords: cost price, costs, accounting information, calculation object, profit, profitability, documents.

Дата поступления рукописи в редакцию: 01.03.2021 г.

Мақала авторлары туралы ақпарат
Сведения об авторах статей
Information about authors of articles

Арынова З.А. – экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, «Бизнес және басқару» кафедрасының профессоры, Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы. **Арынова З.А.** – кандидат экономических наук, доцент, профессор кафедры «Бизнес и управление» Инновационного Евразийского университета, г. Павлодар, Республика Казахстан. **Arynova, Z.** – candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Business and Management, Innovative University of Eurasia, Pavlodar c., Republic of Kazakhstan. E-mail: zaryn24@mail.ru.

Бекниязова Д.С. – PhD докторы, доценті, Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы. **Бекниязова Д.С.** – доктор PhD, доцент Инновационного Евразийского университета, г. Павлодар, Республика Казахстан. **Bekniyazova, D.** – PhD, associated Professor of Innovative University of Eurasia, Pavlodar c., Republic of Kazakhstan. E-mail: dana.bekniyazova@mail.ru.

Жалтырова О.И. – PhD докторы, Инновациялық Еуразия университетінің доценті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы. **Жалтырова О.И.** - доктор PhD, доцент Инновационного Евразийского университета, г. Павлодар, Республика Казахстан. **Zhaltyrova, O.** – PhD, associate professor of Innovative University of Eurasia, Pavlodar c., Republic of Kazakhstan. E-mail: olga_zhaltyrova@mail.ru.

Кувалдина Т.Б. – экономика ғылымдарының докторы, профессор, Омбы мемлекеттік қатынас жолдары университеті, Омбы қ., Ресей. **Кувалдина Т.Б.,** - доктор экономических наук, профессор Омского государственного университета путей сообщения, г. Омск, Россия. **Kuvaldina, T.** – doctor of economic sciences, Professor, Omsk state University of railway transport, Omsk c., Russian. E-mail: kuvaldina2004@mail.ru.

Цауркубуле Ж.Л. – инженерлік ғылымдар докторы, профессор, Балтық Халықаралық академиясы, Рига қ., Латвия Республикасы. **Цауркубуле Ж.Л.** – доктор инженерных наук, профессор Балтийской Международной Академии, г. Рига, Латвийская Республика. **Caurkubule, Zh.** – doctor of Engineering Sciences, Professor of Baltic International Academy, Riga c., Latvia Republic. E-mail: zhannac@inbox.lv.

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЭОЖ 656.029
МРНТИ 73.01.75DOI: <https://doi.org/10.37788/2021-1/97-102>

М.А. Жайлаубеков^{1*}, Е.М. Жайлаубек²
^{1,2} Қарағанды техникалық университеті, Қазақстан
*(e-mail: akmmmedet@mail.ru)

Қазақстан жолдарындағы интеллектуальды көлік жүйелерін қолдану**Аңдатпа**

Негізгі мәселе: Қазақстанда «Зияткерлік көлік жүйесін» құру жұмыстарының атқарылу барысы, жол шаруашылық саласын дамыту, жаңғырту баяндалады. Бірнеше көлік дәліздердің, жаңа жобалардың экономикалық, әлеуметтік тиімділігі талданды. Шетелдегі атаулы мемлекеттердің көлік дәлізі, логистикалық қызмет көрсету әдістері ұсынылды.

Мақсаты: Елбасы Жолдауында халық тұрмысының барлық салаларын, соның ішінде Қазақстанның көлік саласын цифрландыру мәселелеріне айрықша мән берді. Қазіргі уақытта ҚР Инвестициялар және даму министрлігімен «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы аясында «Зияткерлік көлік жүйесін» құру жөнінде жұмыстар атқарылып жатыр (ITS). ITS мақсаты – көлік процесінің қауіпсіздігі мен тиімділігін арттыруға бағытталған көлік инфрақұрылымын, көлік құрылғыларын және пайдаланушыларды заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологиялармен жүйелік ықпалдастыру.

Әдістері: Тұжырымдамада ITS құрамына 11 компонент кіретін болады. Соның бірі, негізгі автомобиль дәліздерінде орнатылатын арнайы автоматтандырылған өлшеу құралдары (ААӨК) болып табылады.

Аталған құрылғы қозғалыстағы көліктерді түйіспесіз өлшеп, негізсіз тоқтатуларды алып тастамақ. Биыл ААӨК-ның 10 бірлігі іске қосылмақ, ал 2020 жылға қарай олардың санын 46 бірлікке дейін жеткізу жоспарланған. Сондай-ақ, жолдағы ахуал жайында жүргізушілерді ақпараттандыруға мүмкіндік беретін жол қозғалысымен басқару жүйесі, автожолдар бойында метеостанция желісі арқылы жүзеге асырылатын климаттық жағдайларды болжау және талдау жүйесі, бейне-мониторинг және жол жүру ережесін бұзуды анықтауға арналған арнайы бейне камералар желісі, республикалық автожолдар желісін күтіп-ұстауға кететін шығындарды жабатын ақылы автожол жүйелері, т.б енгізілмек.

Нәтижелері және олардың маңыздылығы: Олар кезең-кезеңімен 2021 жылға дейін енгізілетін болады. Бұл жобаның жүзеге асырылуы жолдағы адам өлімін қысқартуға, транзиттік тасымал көлемі мен логистикалық қызмет көрсету жылдамдығын арттыруға, негізгі автодәліздерді толығымен өлшеу құралдарымен қамтуға және де жолдарда жүргізушілер үшін қолайлы жағдайлар жасауға мүмкіндік береді. Мұндай жүйелер Оңтүстік Кореяда, Жапонияда, Австралияда, Еуропада және АҚШ-та жұмыс жасауда екен.

Түйін сөздер: интеллектуальды көлік жүйелері, зияткерлік көлік жүйесі, экологиялық жағдай, көлік процесі, автоматтандырылған өлшеу құралдары.

Кіріспе

Елбасы Жолдауында халық тұрмысының барлық салаларын, соның ішінде Қазақстанның көлік саласын цифрландыру мәселелеріне айрықша мән берді. Қазіргі уақытта ҚР Инвестициялар және даму министрлігімен «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы аясында «Зияткерлік көлік жүйесін» құру жөнінде жұмыстар атқарылып жатыр (ITS). ITS мақсаты – көлік процесінің қауіпсіздігі мен тиімділігін арттыруға бағытталған көлік инфрақұрылымын, көлік құрылғыларын және пайдаланушыларды заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологиялармен жүйелік ықпалдастыру.

Тұжырымдамада ITS құрамына 11 компонент кіретін болады. Соның бірі, негізгі автомобиль дәліздерінде орнатылатын арнайы автоматтандырылған өлшеу құралдары (ААӨК) болып табылады.

Аталған құрылғы қозғалыстағы көліктерді түйіспесіз өлшеп, негізсіз тоқтатуларды алып тастамақ. Биыл ААӨК-ның 10 бірлігі іске қосылмақ, ал 2020 жылға қарай олардың санын 46 бірлікке дейін жеткізу жоспарланған. Сондай-ақ, жолдағы ахуал жайында жүргізушілерді ақпараттандыруға мүмкіндік беретін жол қозғалысымен басқару жүйесі, автожолдар бойында метеостанция желісі арқылы жүзеге асырылатын климаттық жағдайларды болжау және талдау жүйесі, бейне-мониторинг және жол жүру ережесін бұзуды анықтауға арналған арнайы бейне камералар желісі, республикалық автожолдар желісін күтіп-ұстауға кететін шығындарды жабатын ақылы автожол жүйелері, т.б енгізілмек.

Олар кезең-кезеңімен 2021 жылға дейін енгізілетін болады. Бұл жобаның жүзеге асырылуы жолдағы адам өлімін қысқартуға, транзиттік тасымал көлемі мен логистикалық қызмет көрсету жылдамдығын

арттыруға, негізгі автодәліздерді толығымен өлшеу құралдарымен қамтуға және де жолдарда жүргізушілер үшін қолайлы жағдайлар жасауға мүмкіндік береді. Мұндай жүйелер Оңтүстік Кореяда, Жапонияда, Австралияда, Еуропада және АҚШ-та жұмыс жасауда екен [1].

Зияткерлік көлік технологияларын қолдану және ИТҚ дамыту әлеуметтік те, экономикалық та мақсаттарды көздейді, олар атап айтқанда:

- қозғалыс қауіпсіздігін арттыру;
- көлік қызметтері саласындағы көлік шығындарының деңгейін төмендету;
- экологиялық жағдайды жақсарту.

Бұл сала дамуы мен ілгерілеуінде екі бағыт тұрақты байқалады.

Біріншіден, бұл жекелеген салаларға нақты зияткерлік технологияларды енгізу көлік қызметі, оларға:

- тасымалдау процесін және көлік құралдарының қозғалысын басқару;
- көлік процестерін моделдеу және шешім қабылдауды болжау;
- көлік инфрақұрылымын басқару;
- көлік құралдарын пайдалануды мониторингілеу және оңтайландыру.

Екіншіден, әлемде зияткерлік меншікті құру тұжырымдамасы дамуда:

Материалдар мен әдістері

Кешендердің, атап айтқанда, зияткерлік көлік құралдарының (автомобильдің, локомотивтің және т.б.) және зияткерлік инфрақұрылымдық объектілер (вокзалдар, сұрыптау және т.б.).

Бастапқы кезеңдерде дамудың соңғы нәтижесі көлік процесін интеллектуализациялау бағыттары көліктің барлық түрлерінің интеграцияланғандығы. Интеграция технологияларының бірыңғай жүйесі көлік процесін барынша оңтайландыруға және көлік логистикасы, әсіресе интермодальды тасымалдар саласында кеңінен таралған [2].

Үкіметтің тұрақты назары автожол саласын тұрақты қаржыландыруға, қысқа уақыт ішінде Қазақстан аумағы бойынша жол транзиттік ағынын ұлғайтуға, жалпы ұзындығы 8 300 км 6 көлік дәлізі бойынша негізгі халықаралық бағыттарды қалпына келтіруге мүмкіндік түсіп отыр.

Бұл 6 халықаралық көлік дәлізі қолда бар экономикалық байланыстарды жаңартуда, оларды нығайтуда және жаңаларын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады [3].

1-сурет – Көпір құрылысы

Соңғы мәліметтер бойынша, Астана – Қостанай – Челябині, Шымкент – Қызылорда – Ақтөбе – Орал – Самара, Ташкент – Шымкент – Тараз – Алматы – Қорғас көлік дәліздері бойынша жолдарды қайта жаңарту аяқталды.

Аталған жаңғыртылған учаскелердегі қарқындылық соңғы 5 жылда 1,5 есеге өсіп, орташа есеппен тәулігіне 6 500 автомобильді өткізу жетістігіне жетіп отыр.

Тағы 3 көлік дәлізі, атап айтқанда Алматы – Астана – Петропавл – Қорған; Астрахань – Атырау – Ақтау – гр. Және Омск – Майқапшағай – гр. Қазақстан аумағы бойынша жүк ағынын қамтамасыз ететін

ҚХР республикалық бюджет есебінен де, халықаралық қаржы мекемелерінің (Азия даму банкінің, ХҚДБ, ҚХР «Эксимбанкінің») қарыздары есебінен де қайта жаңартылады және қалпына келтіріледі.

Алайда, қайта қалыптастыруды қолдануды басқа да учаскелерде де ұмытпаған жөн. Олардың мақсаты-қолданыстағы және жоспарланған қалалық агломерациялардың әлеуметтік және экономикалық әсерін жасау.

2-сурет – Төрт жолақты автомагистраль

Орталық – Оңтүстік жобасын іске асыру жалғасуда, ол аяқталғаннан кейін Астана мен Алматы төрт жолақты қозғалысты сапалы және қауіпсіз автомагистральмен қамтамасыз ететін болады.

Ал ағымдағы жылдың қорытындысы бойынша Астана-Павлодар және Павлодар-Семей жаңартылған учаскелерінде қозғалыс ашылады.

Осылайша, 2019 жылы Петропавлдан Ресей Федерациясымен шекараға дейінгі учаскені қайта жаңарту аяқталады.

Бұдан басқа, Каспий маңы аймағының көліктік қолжетімділігін қамтамасыз ету үшін Орталық – Батыс: Ақтөбе – Атырау – Астрахань жобасы іске асырылуда. Өткен жылы Халықаралық қаржы институттарының қаражаты есебінен Бейнеу – Ақжігіт, Ақтөбе – Мақат және Атырау – Астрахань учаскелерінде қайта жаңарту басталды. Алдағы жылы 76 км автожол пайдалануға беріледі және Қандыағаш – Мақат учаскесінде бұрын басталған құрылыс аяқталады.

Нәтижелер

Осы жоспарға сәйкес, 2018 жылдан 2022 жылға дейін ұзындығы 4,7 мың км-ден астам 23 жобаны іске асыру көзделген. Ал отандық өндірушілердің материалдарының үлесі 95 % құрайды. Биылғы жылдан бастап барлық шарттарды сақтай отырып, алдағы жұмыс еңбек нарығына, сондай-ақ автомобиль жолдары мен жөндеу техникасын лизинг және сатып алу нарықтарына оң әсер етеді.

Егер жол машина жасау отандық болса, ол өте жақсы көрсеткіш. Өйткені, жабдықтар, жол машиналары, инспекциялық автомобильдерді шығара отырып, көлік кешенінің тұрақтылығын табысты қамтамасыз етуге болады. Жол саласының энергия сыйымдылығы мен материал сыйымдылығы арқылы экономиканың басқа да салалары да серпін алады.

Алайда жолдарды салу ғана емес, сондай-ақ күтіп-ұстау, ағымдағы жөндеу және жабдықтау қажет. Бұған республика бюджетінен кем дегенде 24 млрд теңге бөлінеді, бірақ сарапшылар бұл сома екі есе көп болуы тиіс деп санайды. Дегенмен, қазіргі бюджеттік сомалар олардың тұрақты келіп түсуі жағдайында Қазақстан аумағы бойынша транзиттік ағынын арттыруға мүмкіндік береді.

Сапалы салынған жол – бұл үздіксіз жүк ағынын қамтамасыз ету ғана емес, бұл біздің отандастарымыздың өмірі, себебі автожолды тиісті салу мен күтіп ұстау себебінен жол-көлік оқиғаларының саны азаюда.

Осы уақытқа дейін ЖКО-ның негізгі себебі жылдамдық режимін бұзу болып отыр (ЖКО жалпы санының 41 %-ы). Аса қауіпсіз жол қозғалысын ұйымдастыру үшін Республикалық маңызы бар автожолдарды жаңартудан басқа, автожолдарды тиісті жол белгілерімен, кедергілермен және тіпті шуды

белгілеумен қамтамасыз етуге бірқатар іс-шаралар жүргізілуде. Қозғалыстағы көліктің нақты жылдамдығын өлшеу үшін ақпараттық табло-радар орнату маңызды болып табылады. Және жер үсті жаяу жүргіншілер өткелдерін салу және тиісті жағдайда ұстау да өте маңызды.

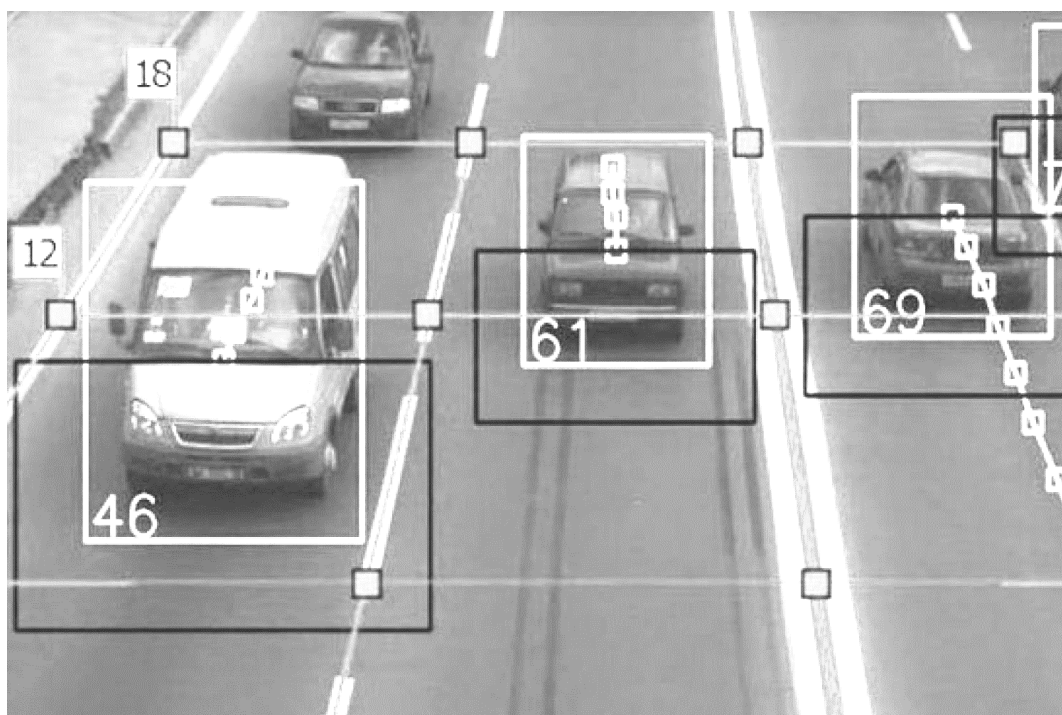
Талқылау

Оның үстіне, жолдың құрылысы кезінде жолдың километрінің қымбаттауы, үнемдеу тұрғысынан қарағанда дұрыс емес. Өздеріңіз білетіндей: Астана – Щучинск ақылы автожолында, онда аталған және барлық қажеттілердің барлығы бар, ЖКО саны 2006 жылмен салыстырғанда (қайта жаңартқанға дейін) 6 есеге төмендеді, ал сол кезеңде қаза болғандар 9 есеге азайған.

Ұлттық оператор Қазақстанның автожолдары бойынша саяхаттайтындарға арналған толыққанды сервис болып табылады. Және бұл автомобильді жуу, таңғы асқа немесе түнге ыңғайлы орын, гигиеналық қажеттіліктерді табу үшін қолайлы.

Осылайша, 2020 жылға қарай республикалық және халықаралық маңызы бар автомобиль жолдарындағы 1 859 жол сервис объектісін 2015 жылдан бастап қолданыстағы Қазақстан Республикасының ұлттық стандартының талаптарына сәйкестендіру қажет деген болатын.

Хабарламада айтылғандай, бұл бағытта Қызылорда, Ақтөбе және Жамбыл облыстары көш бастап тұр.

3-сурет – «Ақылды тас жолы»

Сондай-ақ, жол шаруашылығының барлық саласын жаңғырту қазіргі заманғы талаптарға сай болуы тиіс.

Қорытынды

«Ақылды тас жолы» автомобиль жолдарын салу, қайта жаңарту және күтіп ұстау кезінде ақылды, жаңа технологияларды талап етеді. Айта кету керек, бюджеттік қаржыландыруды арттыру арқылы жол шаруашылығы саласында қолданбалы зерттеулер жүргізе отырып, инновацияларды әзірлеу үшін ғылыми, жобалық ұйымдарды ынталандыруға уақыт келді. Қазіргі заманғы технологияларды игеру, автожолдарды салу, жөндеу және күтіп ұстау үшін жаңа жабдықтар мен материалдарды пайдалану, экологиялық талаптардың сақталуын, табиғи ресурстарды сақтауды қамтамасыз ететін және автомобиль жолдарындағы қауіпсіздік идеологиясын қалыптастыратын шешімдерді қолдану қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Сайт Казахстанского института стратегических исследований [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kisi.kz/index.php/ru/allcategories-ru-ru/85-zhurnaly/kazakhstan-spektr/3928-kazakhstan-spektr-1-2037>
- 2 Жанказиев С.В. Интеллектуальные транспортные системы: учеб. пособие. – М.: МАДИ, 2016. – 120 с.
- 3 Мусапирова А. Как развивается транспортная отрасль Казахстана. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kursiv.kz/news/issledovaniya/2019-04/kak-razvivaetsya-transportnaya-otrasl-kazakhstana>.

REFERENCES

- 1 Sait Kazakhstanskogo instituta strategicheskikh issledovaniy [Kazakhstan Institute for Strategic Studies]. kisi.kz. Retrieved from <http://www.kisi.kz/index.php/ru/allcategories-ru-ru/85-zhurnaly/kazakhstan-spektr/3928-kazakhstan-spektr-1-2037> [in Russian].
- 2 Zhankazyev, S.V. (2016). *Intellektual'nyye transportnyye sistemy* [Intelligent transport systems]. Moscow: MADI [in Russian].
- 3 Musapirova, A. (2019). *Kak razvivayetsya transportnaya otrasl' Kazakhstana* [How the transport industry of Kazakhstan is developing]. kursiv.kz Retrieved from <https://kursiv.kz/news/issledovaniya/2019-04/kak-razvivaetsya-transportnaya-otrasl-kazakhstana> [in Russian].

М.А. Жайлаубек^{1*}, Е.М. Жайлаубек²

^{1,2} Карагандинский технический университет, Казахстан

Применение интеллектуальных транспортных систем на дорогах Казахстана

В Казахстане планируется модернизация дорожно-хозяйственной сферы и, как результат, создание «интеллектуальной транспортной системы». В связи с этим в статье проанализирована экономическая и социальная эффективность нескольких транспортных коридоров, новых проектов. Предложены методы логистического обслуживания, транспортные коридоры иностранных государств за рубежом.

В Послании Глава государства уделил особое внимание вопросам цифровизации всех сфер жизни населения, в том числе транспортной отрасли Казахстана. В настоящее время Министерством по инвестициям и развитию РК ведется работа по созданию «интеллектуальной транспортной системы» (ITS) в рамках государственной программы «Цифровой Казахстан». Цель – ITS-системная интеграция транспортной инфраструктуры, транспортных устройств и пользователей с современными информационно-коммуникационными технологиями, направленными на повышение безопасности и эффективности транспортного процесса.

Концепция предполагает, что в состав ITS будет входить 11 компонентов, одним из которых являются специальные автоматизированные измерительные приборы (АСУ), устанавливаемые в основных автомобильных коридорах. Данное устройство будет бесконтактно измерять движущиеся транспортные средства и снимать необоснованные остановки. В текущем году планируется ввести в эксплуатацию 10 единиц РФЦА, а к 2020 году их количество планируется довести до 46 единиц. Также будут внедрены система управления дорожным движением, позволяющая информировать водителей о ситуации на дорогах, система прогнозирования и анализа климатических условий, осуществляемая через сеть метеостанций вдоль автодорог, сеть видео-мониторинга и специальных видеокамер для выявления нарушений правил дорожного движения, платные автодорожные системы, покрывающие расходы на содержание республиканской сети автодорог и др.

Результаты будут вводиться поэтапно до 2021 года. Реализация данного проекта позволит сократить смертность на дорогах, увеличить объемы транзитных перевозок и скорость логистического обслуживания, полностью охватить основные автоперевозки средствами измерений, а также создать благоприятные условия для водителей на дорогах. Такие системы работают в Южной Корее, Японии, Австралии, Европе и США.

Ключевые слова: транспортные системы, интеллектуальные транспортные системы, условия окружающей среды, транспортные процессы, автоматизированные измерительные приборы.

М.А. Zhailaubekov^{1*}, E.M. Zhailaubek²

^{1,2} Karaganda Technical University, Kazakhstan

Application of intelligent transport systems on the roads of Kazakhstan

The progress of work on the creation of an "intelligent transport system" in Kazakhstan, the development and modernization of the road industry will be reported. The economic and social effectiveness of several transport corridors and new projects were analyzed. Transport corridors of foreign countries, methods of providing logistics services were presented.

In his address, the head of state paid special attention to the issues of digitalization of all spheres of life of the population, including the transport sector of Kazakhstan. Currently, the Ministry of investment and development of the Republic of Kazakhstan is working on the creation of an "intelligent transport system" within the framework of the state program «Digital Kazakhstan» (ITS). ITS goal is to systematically integrate transport infrastructure, transport devices and users with modern information and communication technologies aimed at improving the safety and efficiency of the transport process.

The concept will include 11 components in ITS. One of them is a special automated measuring instruments (UAVs), which are installed in the main automobile corridors.

This device is designed to measure moving vehicles without contact and eliminate unjustified stops. This year, it is planned to put into operation 10 units of RSPP, and by 2020 it is planned to increase their number to 46 units. It is also planned to introduce a traffic management system that will inform drivers about the situation on the roads, a system for forecasting and analyzing climatic conditions, which is carried out through a network of weather stations along the roads, a network of video monitoring and special video cameras for detecting traffic violations, toll road systems that cover the cost of maintenance of the national road network, etc.

They will be introduced in stages until 2021. The implementation of this project will reduce road deaths, increase the volume of transit traffic and the speed of logistics services, fully cover the main highways with measuring instruments and create favorable conditions for drivers on the roads. Such systems are already operating in South Korea, Japan, Australia, Europe and the United States.

Keywords: intelligent transport systems, intelligent transport systems, environmental conditions, transport processes, automated measuring instruments.

Қолжазбаның редакцияға келіп түскен күні: 06.01.2021 ж.

УДК 74.01/09
МРНТИ 81.95.31

DOI: <https://doi.org/10.37788/2021-1/103-110>

Е.Н. Копосова^{1*}, Ю.И. Мазина¹, С.А. Жук², Д.К. Олжабай¹

¹ Инновационный Евразийский университет, Казахстан

² Алтайский государственный институт культуры, Россия

*(e-mail: elena_koposova1@mail.ru)

Принципы использования орнаментальных мотивов для создания коллекции современной молодёжной одежды

Аннотация

Основная проблема: В статье рассматриваются методы разработки коллекции повседневной одежды с элементами этнического стиля на примере использования инновационных технологий в области создания орнаментов для одежды. Обосновываются факторы формирования орнаментов, исходя из строения человеческого тела. Автором рассматриваются факторы формообразования на основе специальных визуальных особенностей одежды в связи с эргономическими факторами.

Цель: Исследование специфики орнаментальных мотивов для преобразования их в компонент современной молодёжной одежды.

Методы: авторы статьи осуществляли мониторинг средового подхода, т.е. приобретение знаний о культурных ценностях на основе отбора всего лучшего, что было создано народом, приобщение к культурным народным традициям, диалог человека и культуры. При написании статьи были использованы авторские и экспериментальные методы исследования, фиксация информации в таблицах и авторских эскизах. Исследование категорий и определений происходило методом отбора и классификации информации, а также ее анализа. Сравнительный анализ форм традиционной и современной культуры, изучение библиографий по архитектуре, искусству, философии, психологии; анализ материалов научных монографий, авторефератов и диссертаций, статей, творческих эссе мастеров архитектуры и искусства с точки зрения содержащихся в них концепций, принципов, понятийно-терминологических формулировок. Кроме того, используются частные научные методы: анализ литературных источников для выявления современных тенденций формообразования в искусстве.

Результаты и их значимость: В качестве результатов исследования разработана коллекция, в которой рассмотрены различные виды декорирования одежды, использованы методы включения орнамента в конструктивную структуру костюма, приведены модели, расчеты и чертежи. В авторской коллекции обосновано применение орнамента в связи с выбранной художественно-образной задачей коллекции, а также в связи с ее функциональным назначением. Все эти факторы являются формообразующими. Практический опыт данного исследования свидетельствует об актуальности данной темы, которая требует популяризации исторических достижений культуры Казахстана, а также апробации метода, способствующего пониманию возможностей транслирования этого опыта в современные объекты дизайна.

Ключевые слова: орнамент, молодёжь, модель, коллекция, Казахстан.

Введение

Дизайн сегодня – это особый подход к проектированию, в грани которого входят критерии социально-культурного плана: стиль, и образ, и экологические качества, например, энерго- и материалоемкость, наличие вредных выбросов, проблемы утилизации, важность которых зависит от того, насколько общество ценит сохранность окружающей среды, выраженность экологических и других социальных ценностей.

Во многих странах поддерживается широкий культурный контекст традиционного быта народа. Важно, что это не только музейные произведения искусства и народного ремесленного творчества, не только архитектурная и предметная среда, но и постоянно репродуцируемые и внедряемые в быт образцы традиционной мебели, посуды, одежды и пр. Таким образом, в едином жизненном пространстве органично существуют старые и новые вещи, образуя своеобразную духовную среду, питающую поиски дизайна и влияющую на реальную жизнь людей.

В свою очередь, традиционная народная культура является глубинной основой всего многообразия направлений, видов и форм художественного творчества, она аккумулирует ценности и нормы этнической культуры и при помощи динамики культуры выводит ее на новый уровень развития и новаторства в соответствии с социальными и идеологическими требованиями современного общества.

Рассматривая сегодня задачу развития национальных традиций в современных объектах дизайна, мы изучаем и разрабатываем способы применения орнамента с учетом его специфики. В связи с этим

необходимо найти возможность его применения в различных типах одежды не в качестве декорирующего элемента, а в качестве структурообразующего принципа при моделировании формы.

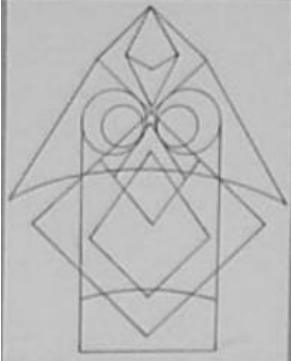

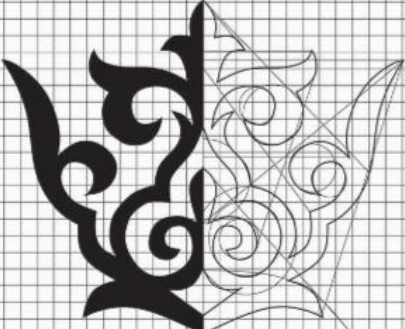

Материалы и методы

В качестве научных методов использовались экспериментальные методы, метод построения макетов, саматография. Создание моделей на основе орнаментального стиля предполагает использование методов, классификаций и анализа, метод систематизации информации. Также использовался метод фиксации данных в графических формах и эскизах. Исследование проектных данных основывалось на изучении молодежной моды, современных тенденций, ценовой политики текстильной промышленности. Изучались и классифицировались материалы и свойства материалов с учетом орнаментации одежды или ее частей. Проводился анализ авторских коллекций на основе фольклорного стиля, изучались способы и типы костюмов, в которых в разной степени используется национальный орнамент.

Результаты

Орнамент обладает очень сложной семантической системой. Использование его по назначению является принципиальной задачей национальной одежды. Рассмотрим, насколько в настоящее время сохраняется возможность следования символическим и знаковым задачам орнамента в связи с различным функциональным назначением коллекции. Примеры такой трансформации приведены в таблице 1.

Таблица 1 – Трансформация орнаментальных мотивов в конструктивных элементах одежды

Орнамент	Конструкция орнамента	Одежда, стилизованная под орнамент
		
		
		

Из приведенных образцов мы видим, что в современной одежде пре де порте орнаменты теряют свою символическую основу и становятся исключительно элементом декора. Пластика орнаментальных мотивов подчиняется структуре одежды и ее конфигурации. Фрагментарность орнаментальных мотивов

освобождает их от привязки к смысловому контексту и позволяет рассматривать их только как пластический контекст, относящийся к национальным традициям относительно. Прочитать данный орнамент в современных образцах одежды как символа национальной культуры можно лишь в случае, если дизайнер формирует весь образ костюма, его элементы, цветовое решение, на основе понимания самобытный элемент, сохраняя классическое для традиционной культуры цветовое решение.

Рассматривая казахский орнамент в системе исторического развития, можно привести выдержку из книги «Казахский орнамент»: «Все украшения изначально имели свойства оберега. А потом, после потери значений, стали применяться как украшения. Например, тұмар – это оберег, сейчас он стал ювелирным изделием, который представлен во многих коллекциях. Наши предки-кочевники жили по законам природы, и казахские орнаменты – это абсолютно читаемые пиктограммы, как, например, в современном мире мы читаем дорожные знаки. Орнамент «қошқар мүйіз» в течение свыше 10 тысяч лет сохранил свою графическую форму. Но синкретизм и смысловое и видеоизображение, к сожалению, многие не знают. Хотя орнаменты многих народов мира имеют одну и ту же семантику. Казахские орнаменты сохранили свою первоначальную графическую форму, но мы потеряли смысл, значение этих орнаментов» [1].

В казахском орнаменте нет фона. Равенство, форма и контрформа абсолютно равны. Отличается только цветом. Наши предки прекрасно понимали, что выше законов природы ничего нет. И поэтому законы природы и космоса были главными ориентирами их жизни. Все орнаменты состоят из двух основных модулей – это спираль и равносторонний крест. Все, что вращается по часовой стрелке (по движению солнца) – это жизнь, а против часовой – это потусторонний мир. S и 8 – это символ бесконечности, он является таковым у всех народов мира. Жизнь – смерть, жизнь – смерть – это бесконечность. Если все это дизайнеры будут знать, то они будут правильно использовать орнаменты в своих работах.

Важный аспект данной цитаты заключается в том, что она является аналогом академического лозунга артшкол XX века – ломать форму можно только тогда, когда ты в совершенстве овладел практикой реалистического рисунка. Так и здесь возможность грамотной импровизации возможна только на основе глубоких знаний национальных традиций и исторических аспектов развития национальной культуры в целом.

Вопрос трансформации культурных традиций сегодня встает особенно остро. Для сохранения орнамента как части культуры необходимо его трансформировать в объекты дизайна без учета смысловых и семантических факторов его появления. Современная форма, сохраняющая элементы казахской культуры фрагментарно, несет в себе совершенно другую функцию – своеобразную рефлексию, напоминание современному поколению о красоте национальной культуры через пластику национальных орнаментальных мотивов.

Эта новая форма позволяет раздвинуть рамки использования орнамента в связи с множественными функциональными задачами современного проектирования. Авторское видение орнамента позволяет локально воспринимать его трансформацию. Каждый человек, способный почувствовать истоки культуры, заключенные в орнаменте, должен избавиться от страха использовать его по-новому.

Исследование и классификация авторских методов работы с казахским орнаментом позволила нам выделить несколько основных принципов, лежащих в основе качественных изменений его конфигурации, пластических и смысловых характеристик:

1. Одним из основных методов осовременивания орнамента является его трансформация в сторону асимметрии. Структура асимметрии в данном случае основывается на следующих факторах:

- заполнение плоскостей формы не традиционно по вертикали и горизонтали, а по диагонали;
- симметричная структура орнаментального элемента трансформируется в диссимметрию, или сдвиг по оси на половину высоты орнаментального мотива, разворот элементов орнамента в одну сторону по принципу параллельной симметрии и т.д.;

– резкие переходы между крупными и мелкими элементами, резкое изменение ритмической структуры;

- сочетание более трех различных фактур в орнаментальной композиции.

2. Перенос традиционных сюжетов в современный контекст культуры:

- изменение конфигурации жилого пространства влечет изменение форм элементов интерьера;
- образно-символический контекст орнамента воплощается в малых архитектурных формах, скульптурах, ограждениях;

- форма орнамента в объемном пространстве приобретает пластику человеческой фигуры;
- использование казахского орнамента в организации садов, парков, цветников;
- использование орнамента не как декор, а как конструктивную основу формы;
- использование нетрадиционных цветовых сочетаний;
- наложение традиционных форм казахской культуры на инновационные материалы в сочетании с новыми функциями.

3. Синтез различных культурных достижений, развившихся на территории Казахстана, объединение разновременных стилей:

– наложение древних и традиционных форм казахской культуры.

Задача современного дизайнера не создание традиционной одежды, а продвижение традиций в формы, образующиеся на основе неизбежных процессов глобализации, влекущих появление новых объектов материальной культуры, которые имеют признаки самобытности, зашифрованные в инновационных материалах, эргономических расчетах и потребительском комфорте.

Рассмотрим классификацию типов одежды в связи с особенностями ее декорирования традиционными казахскими орнаментальными мотивами:

- Бытовая одежда (халаты, тапочки, фартуки, косынки и т.д.)
- Праздничная одежда (вечерние платья, одежда для особых случаев и т.д.)
- Сценическая одежда (костюмы для музыкальных и танцевальных коллективов, авторские костюмы, казахские костюмы для оформления профессиональных мероприятий)
- Повседневная верхняя одежда (пальто, куртки и т.д.)
- Аксессуары (сумки, украшения, пояса, обувь и т.д.)
- Молодежная одежда.

В контексте молодежной моды продвижение традиционных мотивов - самый трудный момент. Орнамент воспринимается дизайнерами традиционно, а в глазах молодежи, часто и неуместно. Именно поэтому авторская концепция коллекции пре де порте в области молодежной моды - это всегда фактор инновационного подхода. Данный подход делится на три вида:

1. Использование исторических культурных традиций Казахстана – «Исторический стиль»;
2. Использование национальных казахских традиций – «Национальный стиль»;
3. Использование общемусульманских культурных принципов, относящихся к понятию «Восточный стиль».

Разница приведенных стилей очевидна, рассмотрим ее более подробно в таблице 2

Таблица 2 – Стилевые направления, формирующие самобытные признаки казахстанского дизайна

Классификация видов дизайн-концепций	Принципы использования в объектах дизайна	Особенности применения в зависимости от функциональных задач объекта
«Исторический стиль»	Исторические культурные традиции позволяют дизайнеру углубиться в широкий аспект многовековых достижений, обнаруженных на территории Казахстана	Монументальные росписи, оформление архитектурных фасадов как декор, определяющий смысловую характеристику таких зданий, как музеи, выставочные комплексы, национальные центры, парковая скульптура
«Национальный или фольклорный стиль»	Обращение к национальным казахским традициям предполагает использование только традиционного культурного опыта, накопленного в рамках становления мусульманских традиций	Оформление интерьера, декорирование одежды и аксессуаров, художественный и бытовой текстиль, полиграфия, ювелирное искусство
«Восточный стиль»	Признаки восточного стиля проявляются в синтезе типичных восточных элементов в сочетании с казахским национальным орнаментом. Это стиль является выражением современной национальной эклектики	Дизайн интерьеров ресторанов, баров, гостиниц, сценические костюмы, обувь, украшения, аксессуары

Рассмотрим особенность использования стилевых направлений в авторском дизайне на примере проектирования молодежной коллекции на основе исторического стиля. Авторская концепция является отправной точкой формообразования. Идеи дизайнеров чаще всего остаются внутри предпроектных размышлений. Творческие переработки исторических традиций способствуют обогащению искусства, развивая, обновляя своеобразный национальный колорит. С помощью конструктивных решений отделки, напоминающих по рисунку и фактуре народное творчество, достигается эмоциональная выразительность одежды [2].

Факторы, которые аккумулирует дизайнер, воплощая свои идеи, должны содержать главный посыл, способствующий принятию определенного решения. Обычно эти решения формируются на основе трех значений: возраста заказчика, функциональной необходимости и смыслового посыла дизайнера [3].

Возраст мы определили: понятие «Молодежная коллекция от 16 до 22 лет». Функциональные данные потребителя помогают вычлениить некоторые принципиальные особенности, приводящие к выбранному конструктивному решению, способному объединить в себе художественное формообразование и технологию.

Рассматривая важнейшие принципы дизайна (удобство – польза – красота), дизайнер определяет, что лежит в основе ее функциональности и в чем проявляется художественная ценность (таблица 3).

Таблица 3 – Систематизация проектных данных на основе главных принципов дизайна

Удобство	Польза	Красота
Форма одежды свободная, что исключает ограничения в использовании. Использование х/б ткани делает коллекцию и повседневной, и нарядной одновременно. Простота формы и технология нанесения орнамента позволяют не использовать для изготовления коллекции сложные технические приспособления, а потому коллекция будет недорогой (см. 3 колонку).	Сохранение и продвижение культурного наследия народа Казахстана. Популяризация обычаев и традиций казахского народа. Коллекция может стать имиджевым компонентом, или фирменным стилем любого предприятия. Использование простых форм и х/б материала задает экологический вектор данной коллекции. Она антиаллергенна, легко стирается, не требует глажки.	Коллекция является выражением национальной идеи «Рухани жангыру». Одежда несет в себе информационный контент о традиционной культуре Казахстана, оригинальный дизайн за счёт орнаментов и узоров. Использование большого спектра цветовых сочетаний. Для придания коллекции творческого образа орнамент может сочетаться с дополнительными декоративными элементами из традиционных материалов (кожа, керамика).

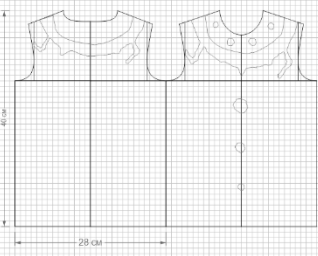

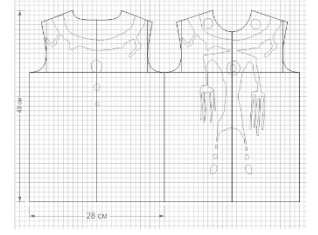

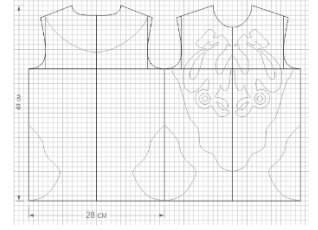

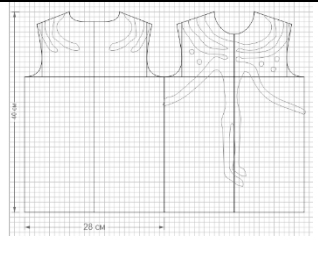

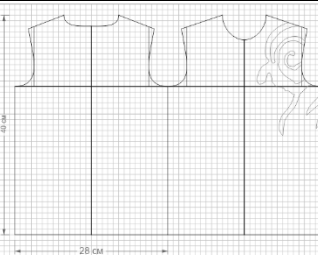
На основании данной таблицы 2 можно сделать следующие выводы:

- удобство определяется в основном конструктивными факторами;
- польза заключена в популяризации обычаев народа, что даёт возможность сохранять культурное наследие;
- эстетика заключена в эксклюзивности использования орнаментов на одежде, придающей всей коллекции неповторимый и запоминающийся образ.

Разработка коллекции одежды начинается с идеи формы и «концепции функции», которая будет влиять на структуру и материалы данной коллекции. В качестве стилизации выбраны мотивы наскальных рисунков ущелья Тамгалы. Исторический контекст тенгрианской культуры сразу выходит на передний план. Но орнамент не доминирует как смысловой контекст коллекции. Скорее, распределение орнаментального мотива на форме костюма конструирует модель одежды, акцентирует внимание на её пропорциях, сочетаниях фактур, ритмических изменениях цветовых пятен. Распределение орнамента позволяет формировать разное впечатление от его формы, интриговать своей незавершённостью, стимулировать любознательность окружающих. Среди задач дизайна образовательная является одной из важнейших. Данная коллекция ставит своей целью рассказать или заинтересовать историческими особенностями рисунков, нанесенных на ткань. Каждая модель с определенным орнаментом будет сопровождаться кратким содержанием исторических аспектов данного мотива и возможно станет основой знаний о ценностных объектах Казахстана.

Пластические характеристики данных мотивов не являются окончательным решением, его конфигурация, пластика и количество детализирующих элементов позволяют находить множество вариаций для формирования новых впечатлений от формы одежды. Важным качеством такого подхода к орнаментации форм костюма являются разные принципы нанесения рисунка на ткань. В связи с этим в рамках данной проектной задачи изучались экономические и экологические факторы, определяющие жизнеспособность коллекции. В рамках экономических факторов проводился расчет конструктивных принципов кроя, способствующих минимальным затратам материальных ресурсов и позволяющих использовать отходы швейного производства. В таблице 3 приведены схемы кроя, конструктивные модули, на основе которых производились расчеты на материалы.

Таблица 3 – Характеристика орнамента и принципы его применения в декорировании современной одежды

Орнаменты, петроглифы	История и смысловая основа орнамента	Варианты композиционных решений орнамента в связи с конструкцией и формой одежды	Конструктивно-техническое решение
	Петроглиф «Человек-солнце», вычерченные на древних скалах и пещерах		
	Петроглиф «Человек-солнце», вариант распределения орнамента на модели		
	Петроглиф в виде двух птиц		
	Петроглиф «Человек-солнце»		
	Петроглиф рогатого животного		

Из таблицы 3 видно, как различные узоры можно нанести на одежду, подстраиваясь под фигуру человека.

Обсуждение

Различные факторы проектирования позволяют дизайнеру прийти к совершенно разным результатам: национальный аспект может сработать как абсолютно стандартный фольклорный, а может воплотиться в качественно новую форму, воспринимаемую как инновация. Формирование и аккумуляция идей по трансформации национальных орнаментов в современные объекты дизайна является задачей современного времени. Классификация и систематизация опыта современных дизайнеров будет основой для поиска новых идей в будущем.

Задача современного дизайна заключается в умении найти стыковку между современными достижениями, инновациями и желанием сохранить глубинные национальные признаки культуры.

Находить пути взаимодействия и сотрудничества различных отраслей науки и производства для получения высокого качества современной продукции и одновременно сохранять ее самобытность.

Важным аспектом данной статьи является поиск возможностей использования орнамента в молодежной моде. Проектная идея заключается в том, чтобы орнамент стал своеобразным порталом погружения в истоки, историю традиций и исторических артефактов. Одежда, в которой бирка станет компонентом коллекции и будет нести интересную информацию орнаменте и его смысловом контенте.

Эмоциональная составляющая современной моды заключена в отсутствии стилистики формы. Дизайнер творит как бы вне времени. Но информационная составляющая имеет серьезное значение для дизайнера, авторская концепция становится своеобразным флагманом идеи. Вопросы, которые задает себе дизайнер, отражаются на всех результатах проектирования. Например, как работа над формой позволит поменять мышление современной молодежи и обратить ее интерес к археологическим открытиям, как сделать коллекцию привлекательной, используя исторический контекст, как объединить историю и современность, сохранив выразительность и информативность исторических форм, как рассказать о них понятным языком, применив инновационные технологии и материалы. Ответы на них уже даны в работах дизайнеров последних лет. Наша задача была выявить системный фактор трансформации традиций в современность и определить общие тенденции и принципы этих изменений.

Заключение

Анализ, проведенный в данной научной статье, является первой попыткой классифицировать и систематизировать особенности реализации проектных решений в дизайне одежды на основе национального стиля. Данная классификация может быть использована как способ выявления общих стилевых тенденций современного творчества, на основе которого могут быть продолжены исследования методов авторского дизайна, определяющих жизнеспособность народного искусства и национальных традиций. Пути развития современного дизайна должны быть связаны с поиском идей для сохранения самобытности и уникальности национальных культур. Именно дизайн одежды может сделать их достоянием широкого круга потребителей, а подобные коллекции должны лечь в основу национальных брендов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Используют в одежде казахские орнаменты загробной жизни: эксперт об ошибках дизайнеров. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.zhambylnews.kz/lentanews/81506-ispolzuyut-v-odezhde-kazahskie-ornamenty-zagrobnoj-zhizni-ekspert-ob-oshibkah-dizajnerov.html>.
- 2 Этника в современной моде. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.liveinternet.ru/users/4796452/post433758791/>.
- 3 Нуркушева Л.Т. Поэтапная структура организации процесса курсового проектирования. Декоративное искусство и предметно-пространственная среда / Л.Т. Нуркушева, Ж.А. Иманбаева // Вестник МГХПА. – 2014. – № 2. – С. 36-41.

REFERENCES

- 1 Ispol'zuyut v odezhde kazakhskiye ornamenty zagrobnoy zhizni: ekspert ob oshibkakh dizaynerov [Kazakh ornaments of the afterlife are used in clothing: an expert on designer mistakes]. (n.d.). zhambylnews.kz. Retrieved from <http://ru.zhambylnews.kz/lentanews/81506-ispolzuyut-v-odezhde-kazahskie-ornamenty-zagrobnoj-zhizni-ekspert-ob-oshibkah-dizajnerov.html> [in Russian].
- 2 Etnika v sovremennoy mode [Ethnicity in modern fashion]. (n.d.). liveinternet.ru. Retrieved from <https://www.liveinternet.ru/users/4796452/post433758791/> [in Russian].
- 3 Nurkusheva, L.T., & Imanbayeva, Z.A. (2014). Poetapnaya struktura organizatsii protsessu kursovogo proyektirovaniya. Dekorativnoye iskusstvo i predmetno-prostranstvennaya sreda [Phased structure of the organization of the course design process. Decorative art and subject-spatial environmen]. Vestnik Moskovskoy khudozhestvenno-promyshlennoy akademii - Imanbaeva // Bulletin of the Moscow Academy of Arts and Industry, 2, 36-41 [in Russian].

Е.Н. Копосова^{1*}, Ю.И. Мазина¹, С.А. Жук², Д.К. Олжабай¹

¹ Инновациялық Еуразия университеті, Қазақстан

² Алтай мемлекеттік мәдениет институты, Ресей

Қазіргі жастар киімдерінің коллекциясын жасау үшін ою-өрнек мотивтерін қолдану принциптері

Мақаладағы басты мәселе – киімге ою-өрнек жасау саласында инновациялық технологияларды қолдану мысалын қолдана отырып, этникалық стиль элементтері бар күнделікті киім коллекциясын жасау әдістері. Ою-өрнектердің қалыптасу факторлары адам денесінің құрылымына негізделген. Автор эргономикалық факторларға байланысты киімнің арнайы визуалды сипаттамаларына негізделген қалыптастыру факторларын қарастырады.

Қазіргі жастар киімдері коллекциясының құрамдас бөлігіне айналдыру үшін ою-өрнек мотивтерінің ерекшеліктерін зерттеу.

Қоршаған ортаға көзқарас мониторингі - адамдар жасаған ең жақсысын таңдау негізінде мәдени құндылықтар туралы білім алу, мәдени халықтық дәстүрлермен танысу, адам мен мәдениеттің диалогы заманауи жалпы ғылыми әдістерге негізделген. Мақала жазу кезінде авторлық және эксперименттік зерттеу әдістері, кестелерде және авторлық эскиздерде ақпаратты белгілеу қолданылды. Санаттар мен анықтамаларды зерттеу ақпаратты іріктеу және жіктеу, сондай-ақ оны талдау әдісімен жүргізілді. Дәстүрлі және қазіргі заманғы мәдениет нысандарын салыстырмалы талдау, сәулет, өнер, философия, психология бойынша библиографияларды зерттеу; ғылыми монографиялардың, авторефераттар мен диссертациялардың, мақалалардың, сәулет және өнер шеберлерінің шығармашылық эсселерінің материалдарын олардағы тұжырымдамалар, принциптер, ұғымдық - терминологиялық тұжырымдар тұрғысынан талдау жасалды.

Сонымен қатар, жеке ғылыми әдістер қолданылады: өнердегі қазіргі қалыптасу тенденцияларын анықтау үшін әдеби дереккөздерге талдау жүргізілді.

Зерттеу нәтижелері ретінде киімдерді безендірудің әр түрлі түрлерін қарастыратын жинақ жасалды, ою-өрнекті костюмнің құрылымдық құрылымына қосу әдістері қолданылды, модельдер, есептеулер және сызбалар келтірілген. Авторлық коллекцияда ою-өрнектің коллекцияның таңдалған көркемдік-бейнелік міндетіне байланысты, сондай-ақ оның функционалдық мақсатына байланысты қолданылуы негізделген. Барлық осы факторлар формативті болып табылады. Ал осы зерттеудің практикалық тәжірибесі Қазақстан мәдениетінің тарихи жетістіктерін көпшілікке ілгерілету және оларды танымал ету қажеттілігіне байланысты ғана емес, сонымен қатар оны заманауи дизайн объектілеріне тарату мүмкіндіктерін түсінуге ықпал ететін әдіс ретінде осы тақырыптың өзектілігін көрсетеді.

Түйін сөздер: ою-өрнек, жастар, модель, топтама, Қазақстан.

E.N. Koposova^{1*}, J.I. Mazina¹, S.A. Zhuk², D.K. Olzhabay¹

¹Innovative University of Eurasia, Kazakhstan

²Altai state Institute of culture, Russia

Principles of using ornamental motifs to create a collection of modern youth clothing

The main problem of the article discusses the methods of developing a collection of casual clothing with elements of ethnic style, using the example of innovative technologies in the field of creating ornaments for clothing. Factors of formation of ornaments based on the structure of the human body are justified. The author considers the factors of shaping, based on special visual features of clothing in connection with ergonomic factors.

Study of the specifics of ornamental motifs to transform them into a component of modern youth clothing.

The authors of the article monitored the environmental approach, that is, the acquisition of knowledge about cultural values based on the selection of all the best that was created by the people, introduction to cultural folk traditions, dialogue between man and culture. When writing the article, we used author's and experimental research methods, fixing information in tables and author's sketches. The study of categories and definitions was carried out by the method of selecting and classifying information, as well as its analysis. Comparative analysis of forms of traditional and modern culture, study of bibliographies on architecture, art, philosophy, psychology; analysis of materials of scientific monographs, abstracts and dissertations, articles, creative essays of masters of architecture and art, from the point of view of the concepts, principles, conceptual and terminological formulations contained in them.

In addition, private scientific methods are used: analysis of literary sources to identify current trends in the formation of art.

As the results of the research, a collection has been developed that considers various types of clothing decoration, uses methods for including ornaments in the structural structure of the costume and provides models, calculations and drawings. The author's collection justifies the use of ornaments in connection with the selected artistic and figurative task of the collection, as well as in connection with its functional purpose. All these factors are formative. And the practical experience of this research shows the relevance of this topic in connection with the need not only to promote the historical achievements of Kazakhstan's culture to the masses and popularize them, but also as a method that helps to understand the possibilities of its translation into modern design objects.

Keywords: ornament, youth, model, collection, Kazakhstan.

Дата поступления рукописи в редакцию: 15.01.2021 г.

UDC 621.577 (07)
МРПТИ 87DOI: <https://doi.org/10.37788/2021-1/111-116>

A.P. Plevako

Innovative University of Eurasia, Kazakhstan
(e-mail: plada78@mail.ru)**Methods for reducing nitrogen oxide emissions in steam generators of thermal power plants****Abstract**

Main problem: Ensuring environmental safety of thermal power plants by reducing emissions of harmful substances, in particular nitrogen oxides. When all types of fossil fuel, including solid fuel, are burned, nitrogen oxides are formed in the boilers of TPPs. The sources of their formation are air nitrogen and nitrogen-containing components of the organic matter of the fuel. As you know, they adversely affect the health of humans, plants and animals. Therefore, it became necessary to consider and analyze methods to reduce these emissions.

Purpose: To review and analyze various ways to reduce nitrogen oxide emissions and propose a new scheme for reducing these emissions by recirculating flue gases.

Methods: This is achieved due to the fact that in the known method for purifying the flue gases of steam generators from nitrogen oxides by lowering the temperature in the furnace of the steam generator by supplying flue gases with a temperature below the temperature in the furnace of the steam generator, it is proposed that the flue gases be fed into the furnace of the steam generator after ash cleaning. At the same time, as a result of the supply of recirculated gas cooled after filtering and passing through the main smoke exhauster into the combustion chamber, having a temperature of 110-170 °C, in comparison with the initial version, a greater decrease in temperature in the furnace of the steam generator occurs, which in turn leads to a decrease in the flue gases of oxides nitrogen, since the chemical reaction of their formation goes with the absorption of heat.

Results and their importance: The technical result at the proposed method of cleaning from nitrogen oxides is to reduce the consumption of electricity by eliminating the collateral wear of the recirculation gas duct, due to the cleaning of time gases from ash (a requirement of the rules of technical operation of PTE).

Keywords: Steam generator, nitrogen oxide, recirculation, pollutant emissions, smoke exhauster, thermal power station, environment.

Introduction

One of the agent modern tasks is to ensure the cleanliness of the air basin. To ensure this, it is necessary to clean the combustion products of the fuel removed from the boilers after their cooling into the atmosphere from harmful substances, including nitrogen oxide.

Materials and methods

The sources of formation of nitrogen oxides during combustion can be nitrogen - consuming air, which is used as an oxidizing agent for combustion. Owing all combustion processes, nitrogen oxides are formed, and most of them are in the form of oxide. Nitric oxide is quickly oxidized to dioxide, which is a red – white gas with an impuissant odor, strong on the human mucous membranes in addition, it is one of the causes for the destruction of the Earth's ozone layer. The higher the combustion temperature, the more intensive is the formation of nitrogen oxides [1; 261].

There are different ways to reduce nitrogen oxide emission:

- limiting the proportion of the oxidizer in the initial section of the flame big choosing the appropriate level of excess air on the burners;
- reduction to the technological possible minimum fraction of primary air;
- input into the primary air of the maximum possible amount of recirculating gases under the conditions of sustainable combustion;
- The maximum possible temperature reduction in the zone and the exit from the active combustion zone, according to the conditions of stage ignition of combustion on and fuel burn out [2].

There is a device for absorption cleaning of temporary gases in order to remove moisture from them. Next is the catalytic nitrogen oxide of nitrogen oxides. In the controlled bed, we use gases by means of a natural gas enhancing sorbent and air duct desorption.

The disadvantage at this method is that its implementation requires high costs, and the process itself and its punctuation is complicated. For this reason, this method final turtle use in heat power engineering.

There is also a way to reduce emission of nitrogen oxides, into the environment by lowering the temperature in the furnace of the steam generator by supporting fine gases with a temperature in the furnace of the steam generator. This is done by reiterating fine gases at a temperature of 300-400 °C and taken from the steam generator.

Despite the fact that the known method of painting nitrogen oxides in the environment from steam generators is simple and cheap, its use leads to premature wear of the heating surface of the steam generator and the recirculation of the due to the fact that together with the fine gases snowing the course of the recirculation, a large amount of ash parties are formed as a result of the combustion of solid fine that enters the furnace. For coals with high ash content, for example, for Ekibastuz coal, such abrasive wear will be the highest. In addition, an additional recirculation smoke exhauster is required, that increases the energy consumption for the implementation of the method [1; 262].

In this regard the task arises to develop a simple method for cleaning the fine gases of the steam generators from nitrogen oxides, excluding the wear of the heating surface of the steam generator and recirculation exhaust fan by the abrasive head.

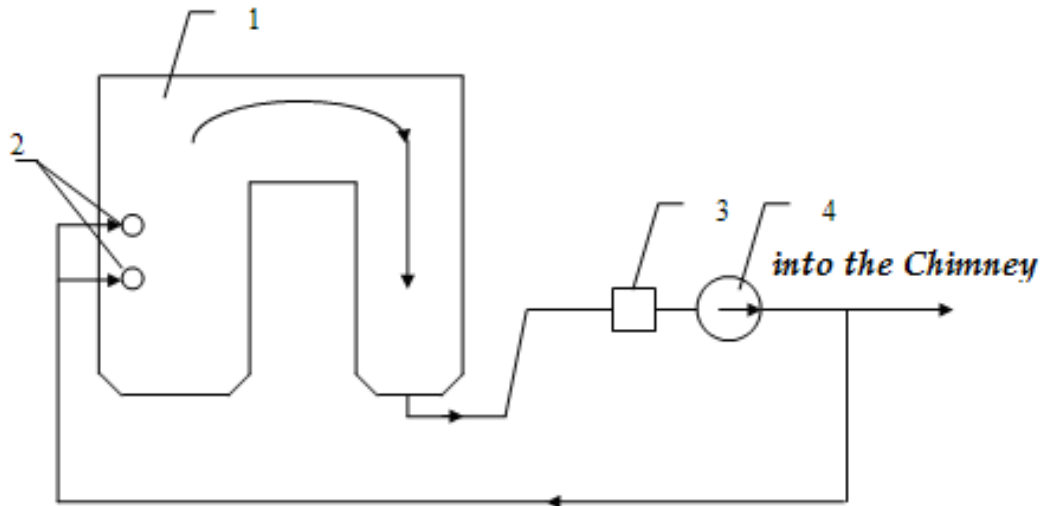

Figure 1 – Scheme of the proposed method for cleaning gases from a steam generator from nitrogen oxides

In this diagram, the steam generator 1, the pulverized coal burners 2, the ash collector 3, the main smoke exhaust 4 and the gas recirculation pipeline 5.

The technical result at the proposed method of cleaning from nitrogen oxides is to reduce the consumption of electricity by eliminating the collateral wear of the recirculation gas duct, due to the cleaning of time gases from ash (a requirement of the rules of technical operation of PTE).

Results

This is achieved due to the fact that the known method of cleaning the gases of steam generators from nitrogen oxides is by lowering the temperature in the furnace by supplying time gases with a temperature below the temperature in the furnace, it is proposed to supply the gases to the furnace at the steam generator after the ash cleaning. At the same time, as a result of supplying a gas cooled after filtration to the combustion chamber and passing through the main exhaust fan of recirculation gas having a temperature between 100-170 °C, compared to the original version there is a large decrease in temperature in the steam generator, in turn it leads to a decrease in nitrogen oxides in the time gases, since the chemical reaction formation proceeds with the absorption of heat.

Discussion

Recirculation of flue gases into the combustion chamber of a steam generator is widely used today in boiler technology. In this case, the input conditions can be different. The method is carried out in the following way (Figure 1): in the steam generator 1 through the burners 2, fuel is supplied as the fuel is used for example, coal dust.

As a result of fuel combustion the gases are formed which are directed from the steam generator to the ash catcher corrector 3. After cleaning the fine gases with an ash catcher corrector 3 it is directed by means of smoke exhauster 4 pressure on gas duct 5 into chimney (not shown in the diagram).

From the pressure gas duct 5 fine gases are partially removed and by gas duct 6 the recirculation is directed to the combustion center reduces the combustion temperature, as a result, the formation of nitrogen decreases, since the chemical reaction of their formation goes with the absorption of heat [1; 3].

Conclusion

The proposed method can be implemented at thermal power plants of Pavlodar. Let us consider as an example for assessing the impact of the environment the boiler shop one of the power plants of Pavlodar. It is equipped with power boilers of the Barnaul Boiler Plant (BBP) that generate superheated high-pressure steam (live steam) using the chemical energy of the fuel. Steam is directed to turbines and reduction and cooling unit. TPP has 6 boilers BKZ-420-140 with a steam capacity of 420 t/h, with a design heating capacity of 249,9 Gcal

/h. Ekibastuz coal is used as the main fuel, and M-100 fuel oil is used as a starting fuel. The share of fuel oil in the total fuel consumption is less than 5 % [3].

The boilers are equipped with auxiliary equipment: raw coal feeders, mills, draft equipment, electric feed pumps, etc., as well as ash collectors. At TPP steam boilers BKZ-420-140 No. 1, 2, 3, 4, 5, 6 are equipped with 2nd generation battery emulsifiers. According to the measurements in 2013, the cleaning efficiency was 99,55 % for boiler unit TPP No. 1, 99,3 % for No. 2, 99,5 % for No. 3, 99,39 % for No. 4, No. 5 – 99,5 %, No. 6 – 99,3 % [3].

Every year the company carries out current and major repairs to improve the reliability of the ash collection plants. The main fuel for the boilers is Ekibastuz coal, the starting fuel is M-100 fuel oil. Characteristics of the fuel used at the station [3]:

For Ekibastuz coal:

ash content A_p – 40,4 %;

sulfur content S_p – 0,41 %;

the lowest heat of combustion Q - 3972 kcal/kg;

The annual consumption of coal is 2 404 071 tons.

For M-100 fuel oil:

ash content A_p – 0,04 %

sulfur content S_p – 2,2 %;

lower calorific value Q - 9 668 kcal/kg;

Annual fuel oil consumption is 3 324 tons.

The share of fuel oil in the structure of the fuel balance is less than 5 %, therefore, the maximum one-time emissions from BKZ-420-140 boilers are determined only when burning coal.

Table 1 – Characteristics of boilers TPP

Stationary boiler number	Boiler type	Steam generator rate, t/h	Main fuel	Reserve fuel	Fuel consumption at nominal load when converted to equivalent fuel
01	BKZ-420-140, steam	420	Ekibastuz coal	Fuel oil	42
02	BKZ-420-140, steam	420	Ekibastuz coal	Fuel oil	42
03	BKZ-420-140, steam	420	Ekibastuz coal	Fuel oil	42
04	BKZ-420-140, steam	420	Ekibastuz coal	Fuel oil	42
05	BKZ-420-140, steam	420	Ekibastuz coal	Fuel oil	42
06	BKZ-420-140, steam	420	Ekibastuz coal	Fuel oil	42

Table 2 – Operating mode of boilers TPP

Operating mode	Boiler number	Indicators			
		Excess air ratio in flue gases after the smoke exhauster	Flue gas temperature after the exhauster	Heat losses with mechanical unburning	Content of combustible in the entrainment
		a	$t, ^\circ\text{C}$	$q_4, \%$	$G_{un}, \%$
Winter maximum	1	1,16	74	5,68	7,00
	2	1,2	76	4,15	5,20
	3	1,42	80	4,32	5,4
	4	1,29	68	4,74	5,90
	5	1,2	73	6,17	7,55
	6	1,22	76	5,35	6,60
Summer maximum	1	1,16	74	3,66	4,65
	2	1,11	70	4,54	5,70
	3	1,33	77	3,61	4,60
	4	1,36	74	4,83	6,00
	5	1,2	74	4,62	5,80
	6	1,33	75	3,95	5,00

Table 3 – Operating mode of boilers TPP

Operating mode	Boiler number	Indicators			
		Steam capacity	Boiler efficiency	Maximum one-time fuel consumption (coal)	Degree of ash collection
		$D_0, \text{т/ч}$	$\eta_k, \%$	$B, \text{г/с}$	$\eta, \%$
Winter maximum	1	423	85,13	22254	99,55
	2	431	83,66	21169	99,3
	3	427	86,94	21991	99,55
	4	431	85,94	21632	99,52
	5	423	84,4	19572	99,49
	6	400	81,49	20093	99,32
Summer maximum	1	433	87,68	18905	99,55
	2	437	85,71	18529	99,3
	3	354	85,28	16516	99,55
	4	423	87,00	18153	99,52
	5	426	85,54	18264	99,49
	6	403	85,03	16516	99,32
Medium-operational	1	428	86,4	18778	99,55
	2	434	84,69	18416	99,3
	3	391	86,11	17468	99,55
	4	427	85,94	17540	99,52
	5	425	84,97	18429	99,49
	6	402	83,26	17710	99,32

As can be seen from tables 3, the collection rate in all boilers exceeds 99 %.

Table 4 – List of pollutants emitted into the atmosphere [3]

Pollutant code	Name of the pollutant	MPC _{mr} , mg / m ³	MPC _{ss} , mg / m ³	Hazard class	Substance emission including treatment, g / s	Substance emission including treatment, t / year (M)
0301	Nitrogen (IV) dioxide (4)	0,2	0,04	2	348,9509	12258,6141
0304	Nitrogen (II) oxide (6)	0,4	0,06	3	56,7046	1991,952
0330	Sulfur dioxide (526)		0,125	3	872,9652	19287,399
0337	Carbon Oxide (594)	5	3	4	81,432	1943,1039
2904	Fuel oil ash from TPP in terms of vanadium (331)		0,002	2		0,0022
2908	Inorganic dust: 70-20 % silicon (503)	0,3	0,1	3	288,9033	6904,4202
Total					1648,956	42385,49

As you can see, most of the emissions of medium substances are sulfur dioxide and nitrogen dioxide.

Table 5 – Parameters of emissions of pollutants into the atmosphere [3]

Production	Source of emission of pollutants		Number of hours of operation per year	Height of the source of emissions, m	Diameter of the pipe mouth, m	Parameters of the gas-air mixture at the outlet from the pipe at the maximum one-time load		
	Name	Quantity, pcs				Speed, m/s	Mix volume, m ³ /s	Mix temperature, °C
001	Chimney	1	8760	180	7,2	29,76	1211,68245	74,5

End of the table 5.

Name of gas cleaning units, type and measures to reduce emissions	Substance for which gas cleaning is performed	Gas cleaning ratio, %	Maximum degree of purification, %	Substance name	Pollutant emissions		
					g/s	MgN/m ³	t/year
Battery emulsifiers	Inorganic dust: 70-20 % silicon dioxide	94	94	Nitrogen dioxide (4)	348,9509	366,579	12258,6141
				Nitrogen oxide (6)	56,7046	59,569	1991,952
				Sulfur dioxide (526)	872,9652	916,051	19287,399
				Carbon Oxide (594)	81,432	85,546	1943,1039
				Fuel oil ash from TPP in terms of vanadium (331)			0,0022
				Inorganic dust: 70-20 % silicon (503)	288,9033	303,496	6904,4202

According to the Environmental Code of the Republic of Kazakhstan, in accordance with clause 1 of article 40, CHPP-3 belongs to category I. The actual (and calculated) size of the sanitary protection zone of the CHPP-3 industrial site is 1000 m in accordance with clause 13, clause 4 of the Sanitary Rules "Sanitary and Epidemiological Requirements for Establishing a Sanitary Protection Zone of Production Facilities" approved by the Government of the Republic of Kazakhstan. No. 93 dated January 17, 2012. TPP belongs to the I hazard class. The size of the sanitary protection zone of CHPP-3 -1000 m is approved by the Sanitary and Epidemiological Conclusion of the State Institution UGSEN for Pavlodar. Within the boundaries of the regulatory sanitary protection zone, there is no housing, arable land, forest plantations and recreation areas. The performed calculation of dispersion for the period of operation showed that the surface concentrations for all pollutants at the border of the sanitary protection zone, in summer cottages and in the residential area, taking into account the background pollution, do not exceed 1 MPC, except for dust concentrations, due to the already existing excess in the atmospheric air, according to the issued certificate issued by KAZHYDROMET [3]. We assume that the introduction of flue gas recirculation at this station will reduce the emissions of nitrogen oxides, which will have a beneficial effect on environmental protection.

THE LIST OF SOURCES

- 1 Плевако А.П. Снижение выбросов оксидов азота при сжигании топлива в парогенераторах// Теплофизические основы энергетических технологий: Материалы II Всероссийской научно-практической конференции (6-8 октября 2011 года)/ НИТПУ. – Томск: НИТПУ, 2011. – С. 261-263.
- 2 Пугач Л.И. Энергетика и экология: учебник. – Новосибирск: Изд-во НГТУ, 2003. – 504 с.
- 3 Сайт АО «Павлодарэнерго» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://pavlodarenergo.kz/assets/files/OVOS_K3_TEC3_PE_2015.pdf.

REFERENCES

- 1 Plevako A.P. (2011). Snizhenie vybrosov oksidov azota pri szhiganii topliva v parogeneratorah [Methods for reducing nitrogen oxide emissions in steam generators of thermal power plants]. Proceedings from Thermophysical foundations of energy technologies '11: II Vserossijskaia nauchno-prakticheskaja konferentsiia (06–08 oktyabrya 2011 hoda). – 2nd All-Russian Scientific and Practical Conference. (pp. 261-263). Tomsk: Nacional'nyj issledovatel'skij Tomskij politekhnicheskij universitet [in Russian].
- 2 Pugach L.I. (2003). Energetika i ekologiya [Energy and ecology]. Novosibirsk: NGTU [in Russian].
- 3 Sait «PAVLODARENERGO» [Site of «PAVLODARENERGO»]. pavlodarenergo.kz. Retrieved from https://pavlodarenergo.kz/assets/files/OVOS_K3_TEC3_PE_2015.pdf [in Russian].

А.П. Плевако

Инновациялық Еуразия университеті, Қазақстан

Бу генераторларында отын жанған кезінде азот оксидтерінің шығарындыларын төмендету

Зиянды заттардың, атап айтқанда азот оксидтерінің шығарындыларын азайту арқылы жылу электр станцияларының экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Отынның барлық түрлері, соның ішінде қатты отын жағылған кезде, ЖЭС бу генераторларында азот оксидтері түзіледі. Олардың пайда болу көздері - ауадағы азот және отынның органикалық заттарының құрамында азот бар компоненттер. Өздеріңіз білетіндей, олар адамдар, өсімдіктер мен жануарлардың денсаулығына кері әсер етеді. Сондықтан осы шығарындыларды азайту әдістерін қарастыру және талдау қажет болды.

Мақсат - азот оксиді шығарындыларын азайтудың әртүрлі әдістерін қарастыру және талдау мен түтін газдарын айналымға жіберу арқылы осы шығарындыларды азайтудың жаңа схемасын ұсыну. Бұған бу генераторының пешіндегі температураны төмен температура арқылы түтін газдарын беру арқылы бу генераторының пешіндегі температураны төмендету арқылы бу генераторларының түтін газдарын азот оксидтерінен тазартудың белгілі әдісінде түтін газдарын бу генераторының пешіне күлді тазалағаннан кейін ұсынылады. Сонымен қатар, негізгі түтін шығарғыштан жану камерасына өткеннен кейін салқындатылған, циркуляцияланған газдың жану камерасына 110-170 °С температурасы бар, бастапқы нұсқамен салыстырғанда, бу генераторының пешіндегі температураның көбірек төмендеуі орын алады, бұл өз кезегінде оксидтердің түтін газдарының азаюына әкеледі. Азот, өйткені олардың пайда болуының химиялық реакциясы жылуды сіңірумен жүреді. Азот оксидтерінен тазартудың ұсынылған әдісінің техникалық нәтижесі - электр энергиясын тұтынудың төмендеуі, түтін газдарын күлден тазарту есебінен рециркуляциялық газ каналының күл тозуын жою (ПЕТ техникалық пайдалану ережелерінің талабы).

Түйін сөздер: бу генераторы, азот оксиді, рециркуляция, ластаушы заттар шығарындылары, түтін шығарғыш, жылу электр станциясы, қоршаған орта.

А.П. Плевако

Инновационный Евразийский университет, Казахстан

Снижение выбросов оксидов азота при сжигании топлива в парогенераторах

Статья посвящена проблеме обеспечения экологической безопасности тепловых электрических станций за счет снижения выбросов вредных веществ, в частности, оксидов азота. При сжигании всех видов органического топлива, в том числе и твердого, в парогенераторах тепловых энергетических системах образуются оксиды азота. Источниками их образования являются азот, который входит в состав воздуха, идущего на окисление топлива, а также компоненты органической массы топлива, в состав которых входит азот. Как известно, они неблагоприятно воздействуют на здоровье человека, растения и животных. Поэтому возникла необходимость рассмотрения и анализа методов для уменьшения данных выбросов.

Цель - рассмотрение и анализ различных способов уменьшения выбросов оксидов азота, а также предложение новой схемы уменьшения данных выбросов за счет частичного возврата дымовых газов в топку парогенератора. В связи с этим авторами предлагается возвращать в топку парогенератора часть образовавшихся в процессе горения дымовых газов, чтобы снизить температуру в самой топке. В топочную камеру подаются охлажденные газы, прошедшие фильтрацию, температура основного дымососа устанавливается на уровне 110-170 °С, происходит эндотермическая реакция, которая приводит к снижению температуры в топке и уменьшению содержания оксидов азота. Предлагаемый способ очистки дымовых газов от оксидов азота приводит к снижению потребления электроэнергии, исключается износ за счет золы газохода рециркуляции за счет очистки дымовых газов от золы.

Ключевые слова: парогенератор, оксид азота, рециркуляция, выбросы загрязняющих веществ, дымосос, тепловая электрическая станция, окружающая среда.

Date of receipt of the manuscript to the editor: 2021/02/16

Мақала авторлары туралы ақпарат
Сведения об авторах статей
Information about authors of articles

Жайлаубеков М.А. – аға оқытушы, Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы. **Жайлаубеков М.А.** – старший преподаватель Карагандинского технического университета, г. Караганда, Республика Казахстан. **Zhailaubekov, M.** - senior lecturer of Karaganda Technical University, Karaganda c., Republic of Kazakhstan, E-mail: akmmedet@mail.ru.

Жайлаубек Е.М. – магистрант, Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы. **Жайлаубек Е.М.** – магистрант Карагандинского технического университета, г. Караганда, Республика Казахстан. **Zhailaubek, E.** – master's degree student of Karaganda Technical University, Karaganda c., Republic of Kazakhstan, E-mail: ejailaubek@yandex.kz.

Жук С.А. – өнертану кандидаты, доцент, Алтай мемлекеттік мәдениет институтының «Көркем мәдениет және сәндік-қолданбалы шығармашылық» кафедрасының меңгерушісі, Барнаул қ., Ресей. **Жук С.А.** – кандидат искусствоведения, доцент, заведующий кафедрой «Художественная культура и декоративно-прикладное творчество» Алтайского государственного института культуры, г. Барнаул, Россия. **Zhuk, S.** – candidate of art history, Associate Professor, Head of the Department of Art Culture and Arts and Crafts, Altai State Institute of Culture, Barnaul c., Russia. E-mail: sergei.zhuk2010@mail.ru.

Копосова Е.Н. – Инновациялық Еуразия университетінің аға оқытушысы, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы. **Копосова Е.Н.** – старший преподаватель Инновационного Евразийского университета, г. Павлодар, Республика Казахстан. **Koposova, E.** – senior Lecturer of the Innovative University of Eurasia, Pavlodar c., Republic of Kazakhstan. E-mail: elena_koposova1@mail.ru.

Мазина Ю.И. – өнертану кандидаты, PhD, доценті Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы. **Мазина Ю.И.** – кандидат искусствоведения, доктор PhD, доцент Инновационного Евразийского университета, г. Павлодар, Республика Казахстан. **Mazina, J.** – candidate of art history, PhD, associate Professor of Innovative University of Eurasia, Pavlodar c., Republic of Kazakhstan. E-mail: mazinajulia@mail.ru.

Олжабай Д.К. – «Дизайн» мамандығының 4 курс студенті, Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы. **Олжабай Д.К.** – студент 4 курса специальности «Дизайн», Инновационный Евразийский университет, г. Павлодар, Республика Казахстан. **Olzhabay, D.** – undergraduate student of the specialty «Design», Innovative University of Eurasia, Pavlodar c., Republic of Kazakhstan. E-mail: asphodel_9@mail.ru.

Плевако А.П. – техника және технология магистрі, Инновациялық Еуразия университетінің аға оқытушысы, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы. **Плевако А.П.** – магистр техники и технологии, старший преподаватель Инновационного Евразийского университета, г. Павлодар, Республика Казахстан. **Plevako, A.** – master degree in engineering and technologies, senior lecturer of Innovative University of Eurasia, Pavlodar c., Republic of Kazakhstan. E-mail: plada78@mail.ru.

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ, ВЕТЕРИНАРИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ ТАМАҚ ӨНІМДЕРІН ҚАЙТА ӨНДЕУ

UDC 637.522
МРНТИ 65

DOI: <https://doi.org/10.37788/2021-1/118-125>

D.S. Sviderskaya¹, V.A. Ovsyannikova², A.A. Karabekova^{1*}, A. A. Orazbekova¹

¹Innovative University of Eurasia, Kazakhstan

²Omsk Academy Of The Humanities, Russia

* (e-mail: angelsmaycry2511@mail.ru)

Prospects for the use of natural food additives in the production of sausage products

Abstract

Main problem: Modern manufacturers of products, by the current market conditions, should take care that their products are competitive and attractive in consumer terms, but also the economic efficiency of its production is important. In this regard, in the production of food products, including meat, the use of various additives that allow to make products with more pronounced organoleptic properties, increased shelf life, increased nutritional and biological value are used. Analyzing the products presented on the market, it was revealed that the use of food additives of chemical origin is more than common among today's manufacturers, because they allow producing products that are lower in cost by improving the taste and aroma properties of the product, using low-quality raw materials or replacing natural raw materials with artificial components. Despite the widespread use of such additives, they still remain not sufficiently studied.

Purpose: It is necessary to revise the traditional range of meat products in the country by direction of increasing the volume of production of products from natural and chopped meat with a variety of attractive organoleptic characteristics. It is a modern principle of organization and management of food industry enterprises.

Methods: In this regard, the use of new natural ingredients in the production of meat sausage products becomes an urgent task. Considering the field of food technologies, it should be noted that currently there is a tendency to increase the consumption of food enriched with natural additives.

Results and their significance: Based on our research, result was obtained showing that chemical food additives negatively affect the microflora of the gastrointestinal tract. As a result, it was decided to develop a new type of sausage products using natural additives, such as rosemary and blueberry fruits.

This article provides a justification for their use in the production of sausage products as an alternative to various chemical food additives that can have a negative impact on the human body.

Keywords: chemical food additives, sausage products, rosemary, blueberries.

Introduction

Today, there is a full development of the food industry. It is characterized by the widest mechanization and automation of production and transport processes, the use of artificial cold and vacuum technology, the latest physical methods, chemical and biological preparations to accelerate technological processes. There are a huge variety of new products. New ways of long-term preservation of products in hermetic airtight packaging are promising. Now it is possible to deliver products from almost any industry to anywhere in the world. But the main problem for the modern consumer is that today's food industry is moving by leaps and bounds in the application and addition of chemical food additives: preservatives, flavors, dyes, stabilizers, antioxidants and substitutes for raw materials.

To correctly answer the question of how to treat the use of food with food additives, it is necessary to understand and weigh the main disadvantages and advantages of using them. Advantages are that the product is better preserved, has an attractive appearance. Disadvantages are that the human body wears out, processing various chemicals, it is harmful to health. And with certain doses of use it becomes dangerous.

Everyone has their own attitude to their health and their own priorities in life. Many people have come to terms with the daily use of products with additives, but others consciously refuse almost everything in the store. But the fact that no one wants to be poisoned from an overdose of various chemicals or starve to death. Therefore, the main advice is to carefully study the composition indicated on the label of food products and know the measure of their consumption.

It is also impossible to believe blindly that the label was written with the truth. Manufacturers often use additives literally visually, which can lead to the production of a product with a dangerously higher concentration. It also happens that the manufacturer intentionally exceeds the norm in order to hide the

shortcomings of the product (stale, poor quality of raw materials) and increase the yield of the finished product [1].

The food additives added to many foods (usually designated by the code E) are predominantly harmful to the body. With moderate consumption, the use of products with E-supplements is not too harmful to the body (for example, several times a month). The situation is dangerous when a person consumes products with a large number of food additives daily or even several times a day when using various products. Nowadays, there are several hundred food additives with the code E (from E100 to E1521) [2].

Materials and methods

In this regard, the initial goal of our study was to determine the effect of dietary supplements on the human body. It is known that the human body is a macroorganism consisting of many different microorganisms and the main part of our useful microflora is concentrated in the gastrointestinal tract. Thus, the scope of research was determined to establish the effect of food additives on the microflora of the human gastrointestinal tract.

The intestinal microflora in a broad sense is a collection of various microorganisms (Table 1).

Table 1 – The content of intestinal microflora is normal

Name of the microorganism	Colony-forming units/g faeces
Bifidobacteria	$10^8 - 10^{10}$
Lactobacilli	$10^6 - 10^9$
Bacteroides	$10^7 - 10^9$
Peptococci and peptostreptococci	$10^5 - 10^6$
The Escherichia	$10^6 - 10^8$
Staphylococci (hemolytic, plasma-coagulating)	no more than 10^3
Staphylococci (non-hemolytic, epidermal, coagulase-negative)	
Streptococci	$10^4 - 10^5$
Clostridia	$10^5 - 10^7$
Eubacteria	$10^3 - 10^5$
Yeast-like mushrooms	$10^9 - 10^{10}$
Opportunistic enterobacteria and non-fermenting Gram-negative bacilli	no more than 10^3 no more than $10^3 - 10^4$

According to the information presented in this table, it can be seen that the most numerous types of microorganisms in the human intestine are bifidobacteria.

Bifidobacteria are pathogenic microbes that unable to cause disease. Moreover, they can cooperate with the body, participating in protein, fat and mineral metabolism, in the production of vitamins and enzymes. In this connection, it was decided to conduct a study of this strain of microorganisms.

A change in the quantitative ratio and species composition of the normal intestinal microflora, accompanied by the development of atypical microbes for it, is called dysbacteriosis. Intestinal dysbiosis is a condition in which the number of beneficial bacteria decreases, and the number of "neutral" and "bad" bacteria increases. Quite often, these changes are temporary: beneficial microorganisms themselves restore balance. For some reason this does not happen, it is necessary to restore the microflora with the help of certain medications. Intestinal dysbiosis can cause various diseases and pathological conditions. In this regard, it becomes clear the importance of treatment and prevention of this disorder. And one of the main causes of dysbiosis is poor nutrition.

It turns out that the consumer is directly dependent on the knowledge of what he eats and how he maintains its health. After all, if we do not monitor our nutrition, it turns out that we will not monitor our health. After all, as Paul Bragg said: we are what we eat.

The initial goal of the research is to establish the effect of food additives on the microflora of the gastrointestinal tract. To do this, it was necessary to solve a number of tasks:

- study of educational, scientific and periodical literature, consideration of the cultural properties of bifidobacteria;
- to study of the properties and possible fluctuations in the acidity of the gastrointestinal tract;
- to study of the growth characteristics of bifidobacteria at various indicators of the acidity of the medium;
- to study of the effect of food additives on the growth of bifidobacteria.

Food additives such as monosodium glutamate and guar gum have attracted attention due to their widespread use.

Sodium glutamate or glutamic acid salt is a food additive and flavor enhancer. The Japanese started using sodium glutamate as a seasoning many centuries ago, getting its salt from seaweed. Currently, it is manufactured chemically, and the production volume is more than 200 thousand tons per year. On the packaging of products can be designated as "flavor enhancer", "flavor additive", E 621, E 627 or E 631. With the help of glutamate, you can mask the original taste of the product, as well as make it much tastier when it gets on the tongue; this flavor enhancer repeatedly increases the sensitivity of the receptors, making the food much tastier. Even a simple solution of salt, sodium glutamate and water give something similar in taste and smell to meat broth; and if you add more different spices, bone powder, dried vegetables and flour, you will get a gourmet dish. The harm of sodium glutamate is that, firstly, sodium glutamate strongly stimulates the appetite, and makes you eat much more than necessary. Secondly, it is addictive, and after it, ordinary food seems too bland and tasteless. But the main danger of glutamate is that it can mask the taste of a product that you would never eat – both spoiled or already rotten, and frankly chemical and tasteless [3].

Sodium glutamate is used in almost all food products, for example, in fast food, seasonings, juices, sweets, semi-finished products with meat, fish or mushroom flavor, and some broth cubes even consist of a quarter of it. In addition, glutamate is actively used in the fast-food industry. It is important to note that many restaurants can also use it both in its pure form and in the form of soy sauce, which contains a lot of sodium glutamate.

Guar gum (E-412 or guaran) is a substance used in the food industry as a stabilizer-thickener or structurer (gives the aqueous phase a viscous long texture). Guar gum slows down the crystallization of ice in frozen products, so it is often used in the manufacture of ice cream and chilled confectionery. As a stabilizer, it is widely used in the meat industry, and is also used in the production of such products as: mayonnaise, yogurt, desserts, juices, confectionery and many others. It is believed that it is practically not absorbed in the intestine and helps to reduce appetite and very effectively reduces the level of cholesterol and saturated fat in the body. Guar gum (or guaran) is obtained by extraction from the seeds of the plant *Ctetragonoloba*. The chemical structure of guar gum is similar to carob gum (E-410). It is a polymer compound of more than 10,000 galactose residues. A high level of galactose substitution causes the rigidity of the polymer (which increases its elasticity). Guar gum is a cost-effective stabilizer and sealer. The gum quickly hydrates in cold water and creates a viscous pseudoplastic solution with a low tensile strength, which, however, is greater than that of carob gum (E-410). Guar gum is more soluble than carob gum, and in comparison, with it is the best emulsifier. At the same time, guar gum shows quite good resistance in the processes of freezing-thawing. In combination with gum, xanthan shows synergy. It is used as an improved in bakery production, as a stabilizer for cheeses, frozen desserts and other dairy products, jams and jellies, juices, food concentrates, syrups and toppings, as a fixing agent for fats and oils, as a sealer for sauces, and even as a binding agent in the production of pet food. In addition, guar gum is used in technical production.

The conducted studies allowed us to determine the effect of the above-described food additives on bifidobacteria.

For an objective study, we decided to plant bifidobacteria on media with different pH values. Since the acidity of the large intestine of a person depends on the age, the diseases they have suffered and the characteristics of their lifestyle and diet. As a result, the microflora of the large intestine is different for each person. This difference can be expressed both in the quantitative contamination with bacteria, and in a slight difference in its species composition. Therefore, bifidobacteria, the preparation "Bifidumbacterin", were seeded on a number of media with different pH values (pH=8; pH=7, pH=6) [4].

Results

The following results are obtained:

1. On the GT1 nutrient medium (pH=8), the growth of bifidobacteria is a moderate dark brown flake-like precipitate. When stained by Gram of this culture, we saw the growth of bifidobacteria, represented by Gram-positive curved rods.
2. On the culture medium GT1 (pH=7), there is the growth of bifidobacteria, uniform throughout the medium, a pronounced turbid precipitate, whitish in color. When coloring the gram of this culture, we saw the growth characteristic of bifidobacteria. The culture was represented by Gram-positive curved sticks.
3. No growth was observed at all on the GT1 culture medium (pH=6).

Further, food additives of sodium glutamate and guar gum were added to the test tubes with grown cultures of bifidobacteria in the amount regulated by regulatory documents. After the addition of food additives, the bacteria were cultured for another day, and then the results were analyzed.

1. On the culture medium GT1 (pH=8) with the addition of guar gum, the growth of bifidobacteria changed. The sediment increased several times and acquired a characteristic whitish hue. When staining by Gram of this culture, we noted an increase in the number of bacterial cells represented by Gram-positive curved rods.
2. On the culture medium GT1 (pH=8) with the addition of sodium glutamate, the growth of bifidobacteria did not change significantly. The sediment is moderate flake-like, dark brown in color, with reduced flakes. When staining by Gram of this culture, we noted a decrease in the number of bacterial cells represented by Gram-positive curved rods.

3. The nutrient medium GT1 (pH=7) after the addition of guar gum acquired a jelly-like homogeneous consistency. The sediment increased, which caused the medium to acquire an opaque whitish hue. When staining by Gram of this culture, we noted an increase in the number of bacterial cells represented by Gram-positive curved rods.

4. On the culture medium GT1 (pH=7) with the addition of sodium glutamate, the growth of bifidobacteria did not change significantly. The sediment is moderate flake-like, whitish in color, with a clear environment in the test tube. When staining by Gram of this culture, we noted a decrease in the number of bacterial cells represented by Gram-positive curved rods.

Thus, it was found a negative effect of synthesized food additives of sodium glutamate on the microflora of the gastrointestinal tract and the human body as a whole; the positive impact of the food additive guar gum on the gastrointestinal tract and the human body as a whole. Studying the effect of medium acidity on the growth of bifidobacteria, the following result was obtained: at a pH of 7, the normal growth of bifidobacteria was established, at a pH of 8, a decrease in the growth of bifidobacteria was established, and at a pH of 6, the growth of bifidobacteria was not established.

When adding a dietary supplement of sodium glutamate to the GT1 culture medium with different pH values, a decrease in the growth of bifidobacteria was observed. When adding a food additive of guar gum to the GT1 nutrient medium with different pH values, an increase in the growth of bifidobacteria was noted.

Based on the results of research we can say about the negative effect of monosodium glutamate on the human body. Therefore, the next goal of the research was to select natural raw materials that can be used as food additives to create useful food products that have more attractive consumer properties.

Fortification of food products with essential substances is a serious intervention in the traditional structure of human nutrition. Necessity for such intervention is dictated by objective changes in the lifestyle of a modern person, in the set and nutritional value of the food products used by them. In this regard, the enrichment of sausage products with new natural ingredients is interesting and relevant scientific direction. In this regard, there are a number of aspects that have a decisive influence on the use of natural additives of plant origin in the meat processing industry. At first, there is a fairly well-formed orientation of the population towards the consumption of "healthy" food which is due to the wide dissemination of information about the theory of adequate nutrition. Secondly, the use of plant components in the production of meat products contributes improving the quality characteristics of the raw meat raw materials, increasing the nutritional and biological value of finished products. Thirdly, the constant search for more successful analogues than modified soy, so often used in the production of meat products.

Discussion

Guided by all of the above, it was decided to develop a new type of sausage product using natural additives, such as rosemary and blueberry fruits. Based on the useful properties of these types of raw materials, we can conclude that they can be used as enriching additives in the production of meat products. The resulting ingredients can be successfully used in the production of meat products as an additional source of vegetable protein, dietary fiber and other nutrients, expanding the range of meat and sausage products.

The technological scheme of production a new type of sausage product, includes standard procedures for the production of semi-smoked sausages:

- reception of raw materials;
- defrosting of frozen raw materials, temperature $+20 \pm 2$ °C, for 18-24 hours;
- cleaning of meat half-carcasses;
- cutting meat half-carcasses into cuts;
- deboning of meat cuts;
- veneering of meat and dividing it into 3 varieties;
- grinding of meat on a top, the diameter of the grate is 16-25 millimeters (in meal);
- mixing the minced meat in a minced meat mixer with salting ingredients, for 2-3 minutes;
- aging of meat in salt, at a temperature of $+2 + 4$ °C, for 24-48 hours;
- grinding of meat on a top, the diameter of the grate is 2-3; 6-8; 8-12 millimeters, depending on the name of the sausage;
- preparation of lard and its grinding, it should be cooled to a temperature of $+2 + 4$ °C or frozen to $0-3$ °C;
- preparation of minced meat in a minced meat grinder in accordance with the recipe for 8-10 minutes;
- preparation of the shell;
- filling the shell with minced meat on hydraulic syringes, at a pressure that ensures the density of the loaf;
- binding loaves with twine or thread, applying paper clips to the ends of the loaves;
- precipitation, at a temperature of $+4 + 6$ °C, for 1-2 days;
- heat treatment in combined chambers or continuous thermal units;
- drying and roasting, at a temperature of 90-100 °C, for 40-80 minutes, until the temperature in the loaf is 70-72 °C, and 15-20 minutes before the end of roasting, the humidity is increased from 50 to 55 %;
- smoking, at a temperature of 40-45 °C, for 6-8 hours, humidity 60-65 %;
- drying, at a temperature of 10-12 °C, for 1-2 days, relative humidity 75-78 %;

- quality control of finished products;
- packaging, labeling, transportation and storage.

In the recipe of the new type product additional components were added, such as dry ground rosemary and crushed dried blueberries.

Rosemary is an evergreen shrub with thin needle-like leaves and a pleasant aroma. Rosemary flowers and leaves are used as a spice in cooking. The fresh, slightly bitter leaves exude a clean and bright fragrance, reminiscent of a complex mixture of camphor, eucalyptus, pine and lemon. Rosemary is part of the classic French spicy mixtures of "herbs of Provence" and "bouquet of garni", on its basis a fragrant vinegar is prepared. Rosemary leaves are perfectly combined with all types of meat. It is widely used in marinating pork, lamb and rabbit meat to discourage the specific, characteristic smell of these types of meat and give it a peculiar "forest" flavor. It is very important that rosemary does not lose its flavor during prolonged heat treatment, so it can be added when frying, stewing or baking products. The use of rosemary in food helps to increase the secretion of gastric juice, improve digestion. Analyzing the results of clinical studies, it was revealed that the water infusion of the plant increases the contraction of the heart, briefly increases blood pressure, has a choleric and tonic effect, relieves stress and nervous tension. The positive effect of rosemary water infusion (mixed with lavender) on patients in the post-stroke period was also determined, due to its property to improve brain circulation, memory and vision.

Rosemary helps with colds: its volatile substances are able to purify the air of the room from 80 % of the microbes in it. It copes well with such harmful microorganisms as staphylococcus, streptococcus, escherichia coli and yeast fungi. Rosemary leaves and annual shoots were used in folk medicine inside for amenorrhea, as an astringent, tonic for impotence; sedative - for nervous disorders in the menopausal period; analgesic - for pain in the heart and stomach colic and externally - for neuritis, thrombophlebitis, rheumatism, mumps, whites, as a wound-healing agent.) [5].

Nutritional value per 100 grams of edible part:

- calorie content – 331 kcal;
- protein – 4.88 g;
- fat – 15.22 g;
- carbohydrates – 64.06 g;
- dietary fiber – 42.6 g;
- ash – 6.53 g;
- water – of 9.31 g;
- saturated fatty acids – 7,371 g.

Vitamins per 100 grams of edible part:

- vitamin A (retinol equivalent) – 156 mcg;
- vitamin B1 (thiamine) – 0.514 mg;
- vitamin B2 (riboflavin) – 0.428 mg;
- vitamin B6 (pyridoxine) – 1.74 mg;
- vitamin B9 (folic) – 307 mcg;
- vitamin C – 61.2 mg;
- vitamin PP (Niacin equivalent) – 1 mg;

Macronutrients per 100 grams of edible part:

- calcium – 1280 mg;
- Magnesium – 220 mg;
- sodium – 50 mg;
- potassium – 955 mg;
- phosphorus – 70 mg.

Trace elements per 100 grams of the edible part:

- iron – 29.25 mg;
- Zinc – 3.23 mg;
- Copper – 550 mcg;
- manganese – 1,867 mg;
- selenium – 4.6 mcg.

Blueberry is a shrub up to 30 cm high, having spherical fruits, at the top with the rest of the calyx in the form of a ring border, in the center of a dimple. The flesh of the berries is black and purple in color. The taste is sweet and astringent. Blueberry berries in the form of a decoction, jelly is used as an astringent for acute and chronic disorders of the gastrointestinal tract, accompanied by diarrhea, dyspepsia associated with increased fermentation and putrefaction processes, colitis, enterocolitis, dysentery. Blueberry decoctions are used topically for stomatitis and gingivitis as an astringent and antiseptic.

Blueberry berries are used as a dietary and therapeutic remedy for cystitis, mild forms of diabetes mellitus. The leaves and shoots used for diabetes, because they contained glycoside nemertean has the ability to lower the levels of glucose in the blood.

Berries are consumed fresh, dried and in the form of infusions. The infusion is used for gastrointestinal diseases, diabetes, used for inflammatory diseases of the oral cavity and pharynx for rinsing. Blueberry berries

are widely used in food as a delicacy, for making jams, compotes and jelly. It is used for scurvy, hypovitaminosis. The positive effect of blueberries (fresh, dried, in the form of decoction, infusion, juice, etc.) on visual acuity was noted. Externally, fresh decoctions of blueberries are used in the treatment of ulcers and burns.

Blueberries contain up to 12 % tannins of the pyrocatechin group; up to 7 % of organic acids, including citric, malic, succinic, quinic, benzoic, lactic, oxalic; up to 30 % of sugar, 60 % of ascorbic acid, 0.75-1.6 % of carotene, 0.04 % of vitamins of group B. Blueberries contain 6 % of sodium, 51 % of potassium, 16 % of calcium, 6 % of magnesium, 13 % of phosphorus, 7 % of iron, manganese. Seeds contain up to 31 % of fat oil, up to 18 % of protein. Sodium benzoate is also found in large quantities in blueberry berries, it has preservative effect for humans, which is used in the food industry. The preservative properties of the substance are based on the suppression of the reproduction of microscopic organisms, prevents the development of moldy fungi and yeast. The content of sodium benzoate was the main reason for the introduction of blueberries in a new type of sausage product. Nutritional value per 100 grams of edible part:

- calorie content – 44 kcal;
- protein – 1.1 g;
- fat – 0.6 g;
- carbohydrates – 7.6 g;
- dietary fiber – 3.1 g;
- organic acids – 1.2 g;
- water – 86 g;
- mono-and disaccharides – 7.6 g;
- ash-0.4 g.

Vitamins per 100 grams of edible part:

- vitamin PP – 0.3 mg;
- vitamin B1 (thiamine) – 0.01 mg;
- vitamin B2 (riboflavin) – 0.02 mg;
- vitamin C-10 mg;
- vitamin E (TE) – 1.4 mg;
- vitamin PP (Niacin equivalent) – 0.4 mg.

Macronutrients in 100 grams of the edible part:

- calcium – 16 mg;
- magnesium – 6 mg;
- sodium – 6 mg;
- potassium – 51 mg;
- phosphorus – 13 mg.

Trace elements – 100 grams of the edible part:

- iron – 0.7 mg.

Taking into account the composition and properties of the studied plant additives, the calculation of the recipe with the optimal ratio of ingredients for the production of a new type of sausage product was carried out, which is presented in Table 2.

Table 2 – Recipe for a new type of sausage product

Name of raw materials, spices and materials	Quantity, %
Pork ham prepared	63,45
Fat	19,03
Beetroot extract, liquid	12,69
Garlic, fresh, peeled, minced	2,22
Dried blueberries, crushed	1,27
Table salt, food grade	0,64
Black pepper fragrant ground	0,38
Ground red sweet pepper	0,16
Dry ground rosemary	0,16

During the experiment, a product was obtained that meets the requirements that were defined for a new type of sausage product. Namely, the complete elimination of chemical food additives and organoleptic properties of the finished product is not inferior to the analogues offered to the consumer and nutritional properties of the finished product was improved by adding natural ingredients such as rosemary and blueberries.

Conclusion

Thus, the following objects of research were used: bifidobacteria, as the main type of microorganisms representing the intestinal microflora; food additives (sodium glutamate, guar gum); vegetable components (rosemary, blueberry fruits), as the supposed natural additives for the production of a new type of sausage product.

For the experiment bifidobacteria were taken from the drug "Bifidumbacterin", which is a dried microbial mass of live bifidobacteria (bacteria that are part of the normal intestinal microflora) with the addition of a bifidogenic (promoting the growth of bifidobacteria) factor lactose.

The food additives sodium glutamate and guar gum were chosen for the experiment, due to the widespread use in the food industry in the production of food products, including meat, on the modern market.

Rosemary and blueberry fruits were used to improve the organoleptic properties of a new type of sausage product. The new type of sausage product was compared in composition and properties with the control product, which was selected as a product prepared using traditional technology.

Analyzing the conducted studies of the effect of food additives on the human body, which were conducted on the microflora of the gastrointestinal tract, the negative effect of chemical food additives was proved. This was expressed by a decline in the growth of the studied microorganisms. Based on the obtained conclusion, a new type of sausage product was developed using plant components that serve as a substitute for chemical food additives, to improve the organoleptic and physico-chemical properties of the finished product. In general, this allowed us to make the consumer properties of the product more attractive.

THE LIST OF SOURCES

- 1 Овсянников Д.Ю. Дисбактериоз кишечника у детей: этиология, клиническое значение, диагностические критерии, современные методы коррекции //Педиатрия. – 2011. – № 2. – С. 10-19.
- 2 Петрухина А. Из чего мы состоим? Из того, что мы едим... //Наука и жизнь. – 2009. – № 1. – С. 26-29.
- 3 Петухов, А. Пищевые добавки - полезные, вкусные и запрещенные //Российская газета. – 2010. – С. 96-100.
- 4 Чуркин И.А. Применение прицельной эндоскопической рН-метрии для оценки функционального состояния слизистой прямой и сигмовидной ободочной кишки: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. мед. наук: спец.03.00.13 «Физиология» / И.А. Чуркин. – Томск, 2002. – 19 с.
- 5 Всё о лекарственных растениях на ваших грядках/ под ред. Раделова С.Ю. – СПб: ООО «СЗКЭО», 2010. – 224 с.

REFERENCES

- 1 Ovsjannikov, D.JU. (2011). Disbakterioz kishechnika u detej: jetiologija, klinicheskoe znachenie, diagnosticheskie kriterii, sovremennye metody korrekcii [Intestinal dysbiosis in children: etiology, clinical significance, diagnostic criteria, modern methods of correction]. *Pediatrija – Pediatrics*, 2, 10-19 [in Russian].
- 2 Petruhina, A. (2009). Iz chego my sostoim? Iz togo, chto my edim... [What are we made of? From what we eat...]. *Nauka i zhizn' - Science and life*, 1, 26-29 [in Russian].
- 3 Petuhov, A. (2010). Pishhevye dobavki – poleznye, vkusnye i zapreshhennye [Nutritional supplements - healthy, delicious and is prohibited]. *Rossijskaja gazeta- Russian newspaper*, 36, 96-100 [in Russian].
- 4 Churkin, I.A. (2002). Primenenie pricel'noj jendoskopicheskoy rN-metrii dlja ocenki funkcional'nogo sostojanija slizistoj prjamoj i sigmovidnoj obodochnoj kishki. [The use of targeted endoscopic pH-metry to assess the functional state of the rectal and sigmoid colon mucosa.]. Extended abstract of candidate's thesis. Tomsk [in Russian].
- 5 Radelov, S.Yu. (2010). Vse o lekarstvennykh rasteniyakh na vashikh gryadkakh. [All about medicinal plants in your garden beds]. St. Petersburg: LLC «SZKEO» [in Russian].

Д.С. Сви́дерская^{1*}, В.А. Овсянникова², А.А. Карабекова¹, А.А. Оразбекова¹

¹Инновациялық Еуразия университеті, Қазақстан

²Омбы гуманитарлық академиясы, Ресей

Шұжық өнімдерін өндіруде табиғи тағамдық қоспаларды қолдану перспективасы

Қазіргі нарықтық жағдайды ескере отырып, қазіргі заманғы өнім өндірушілер өздері шығаратын өнімнің бәсекеге қабілетті және тұтынушылық жағынан тартымды екендігіне назар аударуы керек. Сондай-ақ оны өндірудің экономикалық тиімділігі де маңызды болып табылады. Осыған байланысты тамақ өнімдерін, соның ішінде ет өндірісінде әртүрлі қоспалар қолданыла бастады, бұл органолептикалық қасиеттері айқын, сақтау мерзімі ұзартылған, тағамдық және биологиялық құндылығы жоғары өнімдер жасауға мүмкіндік береді. Нарықта ұсынылған өнімді талдай отырып, химиялық тектес тағамдық қоспаларды қолдану бүгінгі өндірушілер арасында кең таралғандығы анықталды, өйткені олар сапасыз шикізатты пайдалану немесе табиғи шикізатты жасанды компоненттерге ауыстыру кезінде өнімнің дәмдік-хош иісті қасиеттерін жақсарту есебінен өзіндік құны бойынша төмен өнім шығаруға мүмкіндік береді. Мұндай қоспаларды кеңінен қолдануға қарамастан, олар әлі де жеткілікті зерттелмеген.

Сондықтан елде дәстүрлі түрде қалыптасқан ет өнімдерінің асортиментін әртүрлі тартымды органолептикалық сипаттамалары бар табиғи және туралған ет өнімдерін өндіру көлемін ұлғайту жағына

қарай қайта қарау қажет – тамақ өнеркәсібі кәсіпорындарын ұйымдастыру мен басқарудың заманауи қағидаты.

Осыған байланысты ет, дәлірек айтқанда шұжық өндірісінде жаңа табиғи ингредиенттерді қолдану өзекті міндетке айналады. Азық-түлік технологиясы саласын ескере отырып, қазіргі уақытта табиғи қоспалармен байытылған тамақ өнімдерін тұтынудың өсу тенденциясы байқалғанын атап өткен жөн.

Химиялық тағамдық қоспалардың әсері туралы жүргізілген зерттеулер негізінде Химиялық тағамдық қоспалар асқазан-ішек жолдарының микрофлорасына теріс әсер ететіндігін көрсететін нәтиже алынды. Нәтижесінде розмарин мен көкжидек сияқты табиғи қоспаларды қолдана отырып, шұжықтың жаңа түрін жасау туралы шешім қабылданды.

Бұл мақалада адам ағзасына теріс әсер етуі мүмкін әртүрлі химиялық тағамдық қоспаларға балама ретінде шұжық өндірісінде оларды қолдану негіздемесі келтірілген.

Түйін сөздер: Химиялық тағамдық қоспалар, шұжық өнімдері, розмарин, көкжидек.

Д.С. Свидерская^{1*}, В.А. Овсянникова², А.А. Карабекова¹, А.А. Оразбекова¹

¹Инновационный Евразийский университет, Казахстан

²Омская Гуманитарная Академия, Россия

Перспективы применения натуральных пищевых добавок в производстве колбасных изделий

Учитывая сложившиеся рыночные условия, современные производители продукции должны заботиться о том, чтобы выпускаемая ими продукция была конкурентоспособной и привлекательной в потребительском отношении. Но также не маловажным является и экономическая эффективность её производства. В связи с этим в производстве пищевых продуктов, в том числе и мясных, стали использовать различные добавки, которые позволяют создать продукцию с более выраженными органолептическими свойствами, увеличенными сроками хранения, повышенной пищевой и биологической ценностью. Анализ представленной на рынке продукции показывает, что применение пищевых добавок химического происхождения более чем распространено у сегодняшних производителей, ведь они позволяют выпускать продукцию более низкую по себестоимости за счет улучшения вкусо-ароматических свойств продукта, при использовании некачественного сырья или замены натурального сырья на искусственные компоненты. Несмотря на повсеместное использование таких добавок, они остаются недостаточно изученными.

Поэтому необходимо пересмотреть традиционно сложившейся в стране ассортимент мясопродуктов в сторону увеличения объемов выработки изделий из натурального и рубленого мяса с разнообразными привлекательными органолептическими характеристиками – современный принцип организации и руководства предприятий пищевой промышленности.

В связи с этим актуальной задачей становится применение в производстве мясных, а точнее колбасных, изделий новых натуральных ингредиентов. Рассматривая область пищевых технологий, следует отметить, что в настоящее время наблюдается тенденция роста потребления продуктов питания обогащенных натуральными добавками.

На основании проведенных нами исследований о влиянии химических пищевых добавок был получен результат, показавший, что химические пищевые добавки негативно влияют на микрофлору желудочно-кишечного тракта. В результате чего было принято решение разработать новый вид колбасного изделия с использованием натуральных добавок, таких как розмарин и плоды черники. В данной статье дано обоснование их применения при производстве колбасных изделий как альтернативы различным химическим пищевым добавкам, которые могут оказывать негативное влияние на организм человека.

Ключевые слова: химические пищевые добавки, колбасный продукт, розмарин, черника.

Date of receipt of the manuscript to the editor: 2021/02/18.

UDC 58.01.07
МРПТИ 34.31.27

DOI: <https://doi.org/10.37788/2021-1/126-131>

A.T. Tuleubayeva^{1*}, A.K. Ospanova¹, A.Zh. Beysembay²

¹Innovative university of Eurasia, Kazakhstan

²E.A. Buketov University of Karaganda, Kazakhstan

*(e-mail: asikosha_97@mail.ru)

Research of fungal diseases of herbaceous plants exposed from Aksu Ferroalloy Plant

Annotation

Main problem: Technogenic "metamorphosis" of vegetation near such large industrial facilities as Pavlodar is considered to be the result of various active chemical and mechanical factors provoked by economic activities associated with the influence of emissions from industrial companies. The effect of anthropogenic impacts on vegetation in all regions of Kazakhstan varies and is largely dependent on the economic development of the territory, but in any case, the end result of this impact is the change in the vegetation, causing violations of with structure, reduced *vodorazdelnaya* flora and productivity of communities. This, in turn, can cause infection of herbaceous plants with pathogenic fungi, which then carry with them: a decrease in the intensity of plant growth, a deterioration in their decorative qualities, a decrease in the survival of the biological species.

Purpose: to study the types of fungi-pathogens of phytopathogenic diseases and to determine the degree of modification of the plant component, which is under intense negative technogenic influence from the Aksu Ferroalloy Plant (AFP).

Methods: For the experimental study, species of plants such as: *Artemisia dracuncululus* L; *Artemesia vulgaris* L; *Atriplex fera* L; *Atriplex patula* L; *Artemisia annua* L were selected for the content of fungi-pathogens of phytopathogenic diseases.

Results and their significance: This experimental study was aimed at the presence of fungi-pathogens of herbaceous plants as a result of human impact, occurring near the industrial zone "AFP". The composition of fungi-pathogens of herbaceous plants collected in this industrial zone was considered and studied. According to the results of an experimental laboratory study, phytopathogenic fungi of herbaceous plants belonging to 1 ordo, 1 familia, and 4 species were found.

Keywords: herbaceous plants, spore, phytopathogen, fungal disease.

Introduction

The vegetation cover of the Earth serves as the main autotrophic block for each ecosystem in nature and performs many different and vital functions that humans lose as a result of its economic activities [1].

The effect of anthropogenic impacts on vegetation in all regions of Kazakhstan varies and is largely dependent on the economic development of the territory, but in any case, the end result of this impact is the change in the vegetation, causing violations of withstructure, reduced *vodorazdelnaya* flora and productivity of communities. This, in turn, can cause infection of herbaceous plants with pathogenic fungi, which then carry with them: a decrease in the intensity of plant growth, a deterioration in their decorative qualities, a decrease in the survival of the biological species. To date, the results of mechanical impact on anthropogenic vegetation changes have been well studied in the Republic of Kazakhstan.

The result of this influence was cattle grazing, road digression, etc. The reaction from pollution by factory emissions to individual plant species, causing subsequent transformation, is still poorly studied.

From all over the country, is in Pavlodar region perform their work in the largest thermal power and steel companies: Pavlodar aluminum plant (PAP), CHP-1,2,3, Kazakhstani electrolysis plant, Aksu Ferroalloy plant (AFP), Aksu power plant (AGRES), PF LLP "KSP Steel" – melted steel at the base of workshops pre-existing tractor plant and petrochemical (ppcp), cardboard roofing factories, etc Pavlodar is a leader in the quantity of emissions to the atmosphere. The emissions of the above companies are primarily dust of various levels of dispersion, which contains heavy metals(HM), as well as a gas component that has a significant effect on the vegetation cover throughout the surrounding area of the territory.

Aksu Ferroalloy Plant is one of the largest metallurgical enterprises for the production of chromium, silicon and manganese alloys, located in Aksu. The company has four workshops with twenty-six furnaces. The structure of the plant also includes a system for processing slag. The main products of the company are high-carbon ferrochrome, ferrosilicochrome, ferrosilicomanganese, ferrosilicon.

Technogenic "metamorphosis" of vegetation near such large industrial facilities as Pavlodar is considered to be the result of various active chemical and mechanical factors provoked by economic activities associated with the influence of emissions from industrial companies [2].

Therefore, in order to preserve the entire biodiversity of the system, restore the natural vegetation cover and improve the ecological state of the environment, it is necessary to know about the features of vegetation

successions under the influence of anthropogenic factors, the reaction of individual flora species to the effects of chemical elements and their various compounds.

Materials and methods

The experimental study was conducted in Aksu, according to the degree of technogenic impact of vegetation cover in the zone of influence of an industrial enterprise. This work consists in the study and research of fungal diseases of the territory of the AFP, which is of particular concern, thereby creating a large-scale environmental problem for the entire Earth. Small and large production complexes cause a negative impact on the plant world. Herbaceous vegetation growing nearby can be infected with pathogenic bacteria, which reduce the intensity of plant growth and impair decorative properties, reducing their survival rate.

The study was carried out on three sites that were more prone to emissions, using classical and modern ecological and geobotanical methods. Anthropogenic dynamics was carried out by the method of assessing the state of vegetation cover [3, 4].

In the process of collecting and studying phytopathogenic fungi, together with general Mycological methods, the following authors' works, determinants were used; To study the fruit body, filaments, spores, diseased plant tissues of phytopathogenic fungi, a microscope MBR-3 and macroscopic binoculars MBS-1 were used. We studied disease-related tissue changes using the method of differential staining by I.I. Vanin. To determine the usual Schutte, we put a long-blown brush in ethyl alcohol for a few minutes, then rinse with water, 1 % Blue aniline and lactic acid solution, heated the cuttings until they evaporated and cleaned them with filter paper. After this treatment, the GIFs of the mushroom are colored blue and clearly visible separately from the tissue. We used the method of I.I. Zhuravlev to see and identify fruit bodies, shoots, pockets, spores of phytopathogenic fungi.

In the study of semi-bonded fungi, we used artificial nutrient media, wet chambers and thermostats. Using the wet chamber method, we isolated the fungus from the affected part of the plant and examined it. Since this method does not require sterile conditions, we have widely used it in the study of diseases of leaf-branch seeds, conifers.

At each site, samples of soils and dominant plant species (*Artemisia dracunculus*, *Artemisia annua* L., *Artemisia vulgaris* L., *Atriplex fera* L.) were collected for the study of fungal diseases according to the methodological recommendations. Signs of plant contamination were also assessed visually, with a geobotanical description [5].

Results

According to the results of an experimental laboratory study, phytopathogenic fungi of herbaceous plants belonging to 1 ordo, 1 familia, and 4 species were found.

Ordo Uredinales

Familia Puccinia

Puccinia agropyrina Erikss (DC) Lev.

Occurs on plant leaves in large numbers as black spots.

Host-plant – found on the leave of *Artemisia dracunculus*.

On both surfaces of the Leaf, you can see dark dark spots. You can find white spots that resemble white flour. Kleistoteci are scattered or grouped, with a volume of 70-102 microns. Number of shoots 2-6. number of pockets 1-5, size 38-45 X 30-40 microns. The number of Spores is 3-8, the size is 16-25 X 12-14.5 microns.

Location – Pavlodar region, Aksu city, industrial zone of Aksu ferroalloys plant, 15.09.2020, A.T. Tuleubayeva (figure 1).

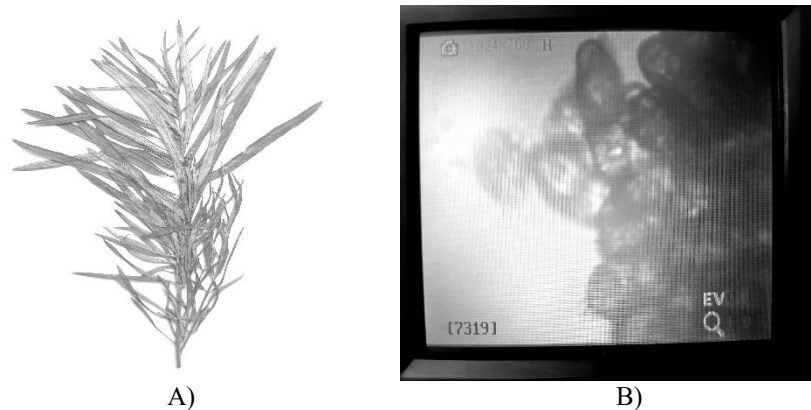

Figure 1 – teliospores of *Puccinia agropyrina* Erikss (DC) Lev.
 A – general view of plant *Artemisia annua* L. disease prone
 B – teliospores of *Puccinia agropyrina* Erikss (DC) Lev.

***Puccinia absinthii* (DC) Lev.**

Host-plant - found on the stem of *Artemisia annua* L. [6].

The conidium is shaped like a pin. Cleistotecium is scattered, located on the inner surface of the leaf, spherical, with a volume of 200.6-234 microns. The head of the shoots is developed and pointed to the tip, needle-like, with a volume of 280-332 microns. The pocket is large, the size is 71-76.2 x 30-35.3 microns. The number of spores is 3, the volume is 26.9-33.1 x 17.6-31.7 microns.

Location – Pavlodar region, Aksu city, industrial zone of Aksu ferroalloys plant, 15.09.2020, A.T. Tuleubayeva (figure 2).

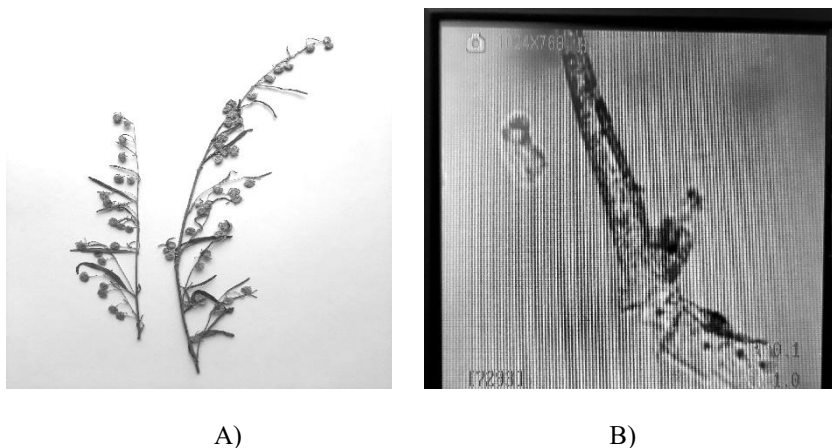

Figure 2 – General view of plant *Artemisia annua* L. disease prone
A – General view of plant *Artemisia annua* L. disease prone
B – teliospores of *Puccinia agropyrina* Erikss (DC) Lev.

***Puccinia chrysanthemi* (DC) Lev.**

Occurs on plant leaves in large numbers as black spots.

Host-plant – found on the leaves of *Artemisia vulgaris* L.

On the surface of the leaf, black dotted spots are sometimes present, sometimes absent, floating, kleistoteci are scattered, ball-shaped, with a volume of 189-227 microns. The tip of the shoots is pointed, like a needle. The pockets are large, like an egg that has been stretched out. Number of spores 8-15, volume 18,5-23,5 x 9-11 μ m.

Location – Pavlodar region, Aksu city, industrial zone of Aksu ferroalloys plant, 15.09.2020, A.T. Tuleubayeva (figure 3).

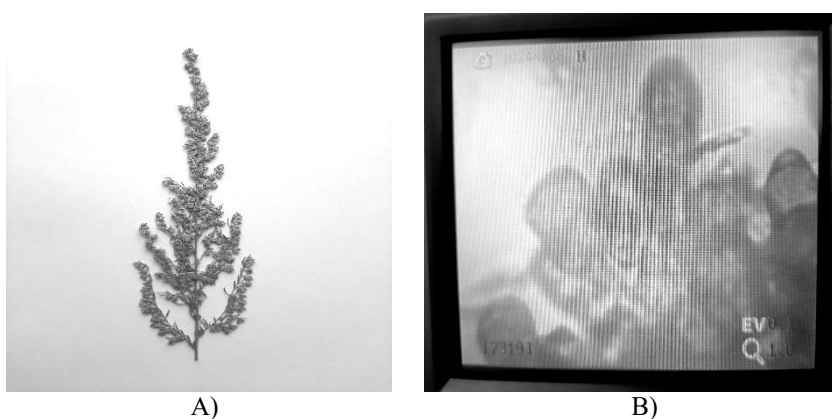

Figure 3 – teliospores of *Puccinia chrysanthemi* (DC) Lev.
A – General view of plant *Artemisia vulgaris* L. disease prone
B – teliospores of *Puccinia chrysanthemi* (DC) Lev.

***Puccinia graminis* (DC) Lev.**

Occurs on plant leaves in large numbers as black spots.

Host-plant – found on the leaves of *Atriplex fera* L. Bunge.

The fruit body of the mushroom is not particularly noticeable. Kleistotzi was lying on his side. The head of the shoots is rounded and straight towards the end. There are many pockets with a volume of 22-28 microns. The number of Spores is 2, the size is 27-29 X 14-18 microns.

Location – Pavlodar region, Aksu city, industrial zone of Aksu ferroalloys plant, 15.09.2020, A.T. Tuleubayeva (figure 4)

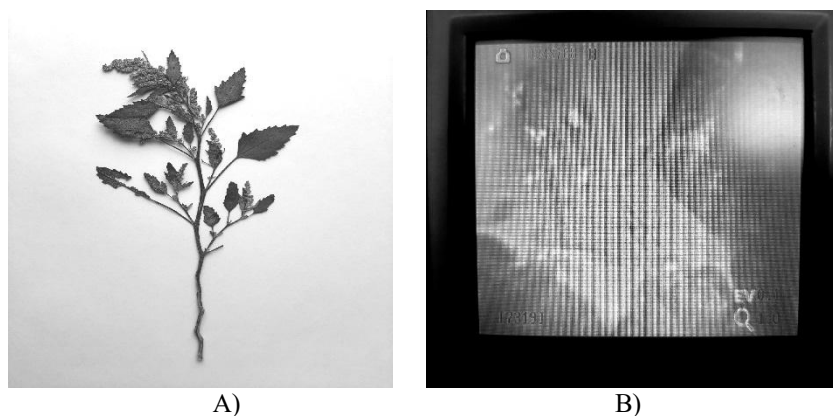

Figure 4 – teliospores of *Puccinia graminis* (DC) Lev.
A – general view of plant *Atriplex fera* L. Bunge disease prone.
B – teliospores of *Puccinia graminis* (DC) Lev.

Discussion

Due to the intense impact of a complex of anthropogenic, physical and mechanical factors, the modern vegetation cover in the zone of influence of an industrial facility within a radius of 50 km has been completely transformed, and no indigenous vegetation communities have been preserved [6, 7].

The natural restoration of vegetation directly depends on the necessary diversity of phytocenoses located near, or at a distance that plant diaspores can overcome. In particular, the specific biology of the distribution of species plays a particularly important role. Also important is the nature of the landscape, which can promote or hinder the dispersal of plant species. In addition, the habitat conditions should not be completely disturbed, while remaining suitable for the development of phytocenoses with all their inherent combinations of species, and competitive relations with cultural or derived vegetation should allow the settlement of the corresponding species of natural cenoses.

These facts show the need to develop approaches and methods for ecological restoration of transformed vegetation [8].

A significant place among the diverse living organisms that inhabit the Earth's surface is occupied by fungi. Mushrooms are one of the oldest objects of human attention. They are not only decomposers of complex organic substances, but also synthesizers of biologically active substances, vitamins, food proteins, as well as pathogens of various infectious diseases of humans, animals and plants.

In the field of World mycology and Phytopathology, it is known that A.A. Yachevsky, a talented student of M.S. Voronin, worked a lot. About 500 scientific papers published, most of them are devoted to phytopathogenic fungi of Woody and shrubby plants.

The first data on fungi of Kazakhstan can be seen in the works of A.E. Regel and D.M. Sorokin. In addition to collecting general Botanical herbariums, they also collected plants that were affected by diseases. Materials related to the microflora of Central Asia are presented in the works of N.G. Zaprometov and P.N. Golovin. N.G. Zaprometov collected and identified 767 species of fungi, of which 246 species were found in Kazakhstan. Having studied the collected materials, Zaprometov proved that the physical and geographical location has a great influence on the formation of the Central Asian microflora.

There are only a few works on pathogenic fungi of Woody and shrubby plants of Pavlodar region. They were presented by T.M. Ponamareva's book «Mushroom diseases of the main villages in Pavlodar» and the article of A.B. Kadenova, B.H. Shaimardanova, A.M. Akimova "Vision, number and Phytopathological presence of villages and bushmen of the Southern Zone of the city of Pavlodar" and teaching aids "Practical guidance on diagnosis and protection of forest crops of Pavlodar region. In this paper, an inventory of Woody and shrubby plants is presented, and information on damage to some species by phytopathogenic bacteria and fungal pathogens is provided. However, the listed biological and ecological features of the development of pathogenic organisms, the level of plant damage is not considered.

In addition, some works on phytopathogenic fungi of Woody and shrubby plants grafted in the region are not found in the literature. And no research on the phytosanitary conditions of green spaces of large industrial cities belonging to this region, including Ekibastuz and Aksu, has been conducted.

Conclusion

In this study, pathogens of herbaceous plants were identified as a result of man-made exposure occurring near the industrial zone of the Aksu Ferroalloy Plant. The composition of fungi-pathogens of herbaceous plants collected in this zone was considered and studied. According to the results of an experimental laboratory study, phytopathogenic fungi of herbaceous plants belonging to 1 series, 1 relative, and 4 species were found.

THE LIST OF SOURCES

- 1 Оспанова А.К. Павлодар облысының ірі өндіріс қалаларының ауру қоздырғыш саңырауқұлақтары. Монография – Павлодар: Кереку баспасы, 2011, - 121 б.
- 2 Якушкина Н.И. Физиология растений: учеб. пособие. – М.: Просвещение, 1980. – 303 с., ил.
- 3 Ospanova A.K., Sharipova A.K., Anuarova L.E., Kaliyeva A.B.. Powdery mildews mushrooms negundo maple (*Acer negundo* L.) growing in major industrial cities of Ekibastuz region // 7 Conference «Applied Sciences and technologies in the United States and Europe: common challenges and scientific findings». – New York, USA. – June 25, 2014. – pp. 3-5.
- 4 Губанов И.А., Новиков В.С., Тихомиров В.Н. Определитель высших растений средней полосы европейской части СССР: пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1981. – 287 с.
- 5 Новиков В.С., Губанов И.А. Школьный атлас – определитель высших растений. Книга для учащихся. – М.: Просвещение, 1985. – 239 с., ил.
- 6 Переведенцева Л.Г. Микология: грибы и грибоподобные организмы: учеб. пособие. – Пермь., 2009. – 12-22 с.
- 7 Федоров Н.И. Лесная фитопатология: учеб. пособие для лесохоз. спец. вузов. – Мн.: Выш. шк., 1987. – 178 с.: ил.
- 8 Артаев О.Н., Башмаков Д.И., Безина О.В. Методы полевых экологических исследований: учеб. Пособие. – Саранск; Пушта: Изд.-во Мордов. ун-та., 2014. – 412 с.

REFERENCES

- 1 Ospanova, A.K. (2011). Pavlodar oblysynyn iri ondiris kalalarynyn auru kozdyrgysh sanyraukulaktary Monografiya. [Pathogenic fungi of large industrial cities of Pavlodar region. Monograph]. Pavlodar: Kereku [in Kazakh].
- 2 Yakushkina, N.I. (1980). Fiziologiya rasteniy: Ucheb. posobiye dlya biol. spetsialnostey ped. in-tov. [Plant Physiology: Textbook for biological specialties of pedagogical institutes]. Almaty [in Russian].
- 3 Ospanova A.K., Sharipova A.K., Anuarova L.E. & Kaliyeva A.B. (2014). Powdery mildews mushrooms negundo maple (*Acer negundo* L.) growing in major industrial cities of Ekibastuz region [Powdery mildews mushrooms negundo maple (*Acer negundo* L.) growing in major industrial cities of Ekibastuz region]. 7 Conference «Applied Sciences and technologies in the United States and Europe: common challenges and scientific findings». – New York, USA, 25, 3-5.
- 4 Gubanov, I.A., Novikov, V.S. & Tikhomirov, V.N. (1981). Opredelitel vysshikh rasteniy sredney polosy evropeyskoy chasti SSSR: Posobiye dlya uchiteley. [Determinant of higher plants in the middle zone of the European part of the USSR: A manual for teachers]. Moscow [in Russian].
- 5 Novikov, V.S. & Gubanov, I.A. (1985). Shkolnyy atlas – opredelitel vysshikh rasteniy. Kniga dlya uchashchikhsya [School atlas-the determinant of higher plants. A book for students.]. Moscow [in Russian].
- 6 Perevedentseva, L.G. (2009). Mikologiya: griby i gribopodobnyye organizmy. Ucheb. posobiye. [Mycology: fungi and fungi-like organisms. Study guide]. Perm [in Russian].
- 7 Fedorov, N.I. (1987). Lesnaya fitopatologiya: ucheb. posobiye dlya lesokhoz. spets. vuzov [Forest Phytopathology: proc. guide for leskos. special universities]. Moscow [in Russian].
- 8 Artayev, O.N., Bashmakov, D.I. & Bezina, O.V. (2014). Metody polevykh ekologicheskikh issledovaniy: uchebnoye posobiye; [Methods of field environmental research: textbook]. Saransk: Pushta [in Russian].

А.Т. Тулеубаева^{1*}, А.К. Оспанова¹, А.Ж. Бейсембай²

¹Инновациялық Еуразия Университеті, Қазақстан

²Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан

Ақсу феррокорытпа зауытының маңында кездесетін шөптесін өсімдіктердің ауру қоздырғыш саңырауқұлақтарын зерттеу

Павлодар қаласы сияқты ірі өндіріс нысандарына жақын орналасқан өсімдіктердің техногендік «метаморфозасы» өнеркәсіптік кәсіпорындар шығарындыларының әсерінен химиялық, сондай-ақ шаруашылық қызметке байланысты механикалық факторлардың әсер етуінің салдары болып табылады. Әр түрлі аймақтардағы өсімдіктерге техногендік факторлардың әсері бірдей емес және аймақтың экономикалық даму басымдықтарына байланысты, бірақ кез-келген жағдайда мұндай әсердің нәтижесі

құрылымның бұзылуымен, флористикалық әртүрліліктің төмендеуімен және қауымдастықтардың өнімділігімен бірге өсімдіктердің өзгеруі болып табылады. Бұл өз кезегінде шөптесін өсімдіктерді патогендік саңырауқұлақтармен жұқтыруға әкелуі мүмкін, олар теріс процестерді тудырады: өсімдіктердің өсу қарқындылығының төмендеуі, олардың сәндік қасиеттерінің нашарлауы, биологиялық түрлердің өмір сүруі төмендейді.

Мақаланың мақсаты – фитопатогендік аурулардың қоздырғыш саңырауқұлақтарының түрлерін зерттеу, сондай-ақ «Ақсу феррокорытпа зауытынан» (АФК) қарқынды-теріс техногендік әсер ететін өсімдік компонентінің өзгеру дәрежесін анықтау. Эксперименттік зерттеу жүргізу үшін хромды, кремнийлі және марганец қорытпаларын өндіретін ірі металлургиялық кәсіпорынның бірі – «Ақсу феррокорытпа зауытының» (АФЗ) жанында өсетін фитопатогенді аурулардың қоздырғыш саңырауқұлақтарын анықтау үшін *Artemisia dracunculus* L; *Artemisia vulgaris* L; *Atriplex fera* L; *Atriplex patula* L; *Artemisia annua* L тектес өсімдіктердің үлгілері жиналды.

Бұл зерттеуде «Ақсу феррокорытпа зауыты» өнеркәсіптік аймағының маңында кездесетін шөптесін өсімдіктердің ауру қоздырғыш саңырауқұлақтарының құрамы қарастырылды. Эксперименттік зертханалық зерттеу нәтижелері бойынша 1 қатарға, 1 туысқа, 4 түрге жататын шөптесін өсімдіктердің фитопатогендік саңырауқұлақтары табылды.

Түйін сөздер: шөптесін өсімдіктер, спора, фитопатоген, саңырауқұлақ аурулары.

А.Т. Тулеубаева^{1*}, А.К. Оспанова¹, А.Ж. Бейсембай²

¹Инновационный Евразийский университет, Казахстан

²Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, Казахстан

Исследование грибных возбудителей травянистых растений, встречающихся вблизи Аксуского завода ферросплавов

Техногенная «метаморфоза» растительности вблизи таких крупных производственных объектов, как г. Павлодар, считается результатом разных действующих химических, а также механических факторов, спровоцированных хозяйственной деятельностью, сопряженной с влиянием выбросов, которые оказывают промышленные компании. Эффект техногенного воздействия на растительность во всех регионах Казахстана неодинаково и во многом зависит от хозяйственного освоения территории, но конечным результатом такого воздействия является изменение растительности, вызывающее нарушения видоструктуры, снижение видоразнообразия флоры и продуктивности сообществ. Это, в свою очередь, может стать причиной заражения травянистых растений болезнетворными грибами, которые влекут снижение интенсивности роста растений, ухудшение их декоративных качеств, снижение выживаемости биологического вида.

Целью статьи является изучение видов грибов-возбудителей фитопатогенных заболеваний, а также определение степени изменения растительного компонента, находящегося под интенсивно-негативным техногенным воздействием от Аксуского завода ферросплавов (АЗФ).

Для проведения экспериментального исследования были отобраны экземпляры растений, такие как *Artemisia dracunculus* L; *Artemisia vulgaris* L; *Atriplex fera* L; *Atriplex patula* L; *Artemisia annua* L, на содержание в них грибов-возбудителей фитопатогенных заболеваний.

Был рассмотрен и изучен состав грибов-возбудителей болезней травянистых растений, собранных в промзоне АЗФ. По результатам экспериментального лабораторного исследования были обнаружены фитопатогенные грибы травянистых растений, относящиеся к одному ряду, одному родственнику, четырем видам.

Ключевые слова: травянистые растения, споры, фитопатогены, грибковые заболевания.

Date of receipt of the manuscript to the editor: 2021/02/02.

УДК 579.63
МРНТИ 34.27

DOI: <https://doi.org/10.37788/2021-1/132-137>

Т.Б. Оспанова^{1*}, Л.С. Комардина²

¹Щербактинское районное отделение филиала РГП на ПХВ «Национальный центр экспертизы» Комитета контроля качества и безопасности товаров и услуг Министерства здравоохранения РК по Павлодарской области, Казахстан

²Инновационный Евразийский университет, Казахстан

*(e-mail: tolkyn_ospanova@mail.ru)

Бактериологические исследования патогенной микрофлоры при заболеваниях органов дыхания

Аннотация

Основная проблема: Рост количества заболеваний органов дыхательной системы требует своевременного проведения микробиологических исследований, что позволяет выявить этиологию острых и обострение хронических заболеваний с целью назначения терапии и контроля ее эффективности. Большое значение имеет определение чувствительности выделенного микроорганизма к антибиотикам, а также определение антигенов микробиологического происхождения и антител к ним в организме больного. В большинстве случаев такие исследования многоэтапны, предусматривают выполнение требований к качеству исходного материала, срокам и условиям его транспортировки, лабораторному оборудованию и исполнению методики исследования в течение минимум 3-5 суток. Выделение культуры целого ряда возбудителей (атипичной внутриклеточной микрофлоры, анаэробных бактерий, микобактерий туберкулеза) требует проведения еще более длительных исследований с использованием специальных сред и оборудования.

Цель: В данной статье представлены результаты бактериологического исследования патогенной микрофлоры при заболеваниях органов дыхания населения Щербактинского района Павлодарской области за 2017-2019 годы в связи с тенденцией увеличения числа заболеваний и необходимостью организации профилактических мероприятий.

Методы: Классические методы микробиологического исследования, заключающиеся в выделении чистой культуры возбудителей заболеваний с их идентификацией по биохимическим, антигенным и другим признакам: микроскопия нативных и окрашенных по Грамму мазков; посев биологического материала на питательные среды для выделения и идентификации возбудителей.

Результаты и их значимость: Показано, что комплексное проведение бактериологических исследований различных групп населения позволяет получать достоверные результаты, необходимые как для эффективного лечения пациентов, так и для сбора и анализа данных по мониторингу за появлением и распространением заболеваний органов дыхания, вызванных патогенной микрофлорой.

Ключевые слова: бактериологические исследования, органы дыхания, патогенные микроорганизмы, заболеваемость, туберкулез, пневмония.

Введение

По классификации заболеваний человека инфекции верхних и нижних дыхательных путей являются одной из проблем, влияющих на качество здоровья. Это связано с высоким уровнем заболеваемости детей и взрослого населения, нередкими осложнениями и значительным экономическим ущербом, причиняемым острыми респираторными заболеваниями в связи с нетрудоспособностью работающего населения и затратами на лечение. Некоторые из многочисленных микроорганизмов, присутствующих на слизистых оболочках верхних дыхательных путей, обладают повышенной вирулентностью и способны инициировать воспалительный процесс [1]. Бактериологические исследования играют важную роль в выявлении патогенных микроорганизмов у больных, носителей этих микроорганизмов или на объектах внешней среды - воде, почве, бытовых предметах, что, в свою очередь, необходимо для назначения правильного лечения и определения его эффективности.

Материалами для бактериологического исследования могут служить мазок из зева, носа, мокрота, кровь, моча и т.д. При этом, согласно определенным методикам, для определения того или иного заболевания пробы требуют специальных приемов отбора и анализа.

В Щербактинском районе Павлодарской области ситуация с инфекционными заболеваниями дыхательной системы населения является нестабильной и по отдельным категориям населения и видам заболеваний имеет тенденцию к росту. В этой связи проведение бактериологических исследований и их анализ является актуальным для своевременного установления диагноза, назначения лечения и планирования профилактических мероприятий.

Материалы и методы

Бактериологические исследования патогенной микрофлоры при заболеваниях дыхательной системы проводились в Щербактинском районном отделении филиала РГП на ПХВ «Национальном

центре экспертизы» Комитета контроля качества и безопасности услуг Министерства Здравоохранения РК по Павлодарской области в течение 2017–2019 гг. Бактериологическая лаборатория данного филиала выполняет 37 видов анализов, в том числе касающихся темы исследования:

- санитарно-бактериологические исследования воды, смывов, воздуха почвы, продуктов питания, изделий медицинского назначения, лекарственных форм;
- бактериологические исследования: материал от людей на патогенные энтеробактерии, условно патогенные, возбудители воздушно-капельных инфекций, кокковую флору, определение антибиотикорезистентности выделенных микроорганизмов;
- идентификация культур микроорганизмов: определение ростовых, дифференцирующих и ингибирующих свойств.

Согласно «Методическим указаниям по проведению внутрилабораторного контроля качества исследований (измерений) в лабораториях Республики Казахстан» от 15.03.2018г №59-ОД, проведение анализов предусматривало контроль качества на всех этапах лабораторного исследования с момента поступления образцов в лабораторию до выдачи результатов [2]. Бактериологическое исследование коклюша и паракоклюша проводилось в соответствии с методическими указаниями МУК №10.05.041.02 «Бактериологическая и серологическая диагностика коклюша и паракоклюша» [3]. Материалом для исследования являлось отделяемое слизи с задней стенки глотки. Мазок брался в кабинете ЛОР врача натошак или через 2 часа после еды, до начала лечения антибиотиками.

Обследования на дифтерию с профилактической и диагностической целями проводились по приказу №113 от 11.03.1996 МЗ РК приложение №5 «Инструкция по бактериологической и серологической диагностике дифтерии» [4]. С диагностической целью обследовались все лица с гнойными ангинами и фарингитом. С профилактической целью обследовались все лица закрытых учреждений при поступлении в детские дома, школы интернаты, дома престарелых, стационары психологических диспансеров.

При обследовании пациентов в лечебных учреждениях с симптомами, указывающими на заболевание туберкулезом, в соответствии с «Санитарно-эпидемиологическими требованиями к организации и проведению санитарно-противоэпидемических мероприятий по предупреждению инфекционных заболеваний» от 27.03.2018 года [5] проводилось клиническое и инструментальное обследование с рентгенологическим и бактериологическим исследованием (микроскопия мазка мокроты и патологического материала).

Результаты

С целью бактериологического исследования патогенного материала дыхательной системы за 2017-2019 годы было исследовано 479 человек. В 2017 году мазок из зева на патогенные микроорганизмы показал 12 положительных результатов у 92 обследованных пациентов; в 2018 году – 13 положительных и 77 отрицательных проб, в 2019 году – 7 положительных и 84 отрицательных результатов. Общий процент положительных проб при исследовании мазков из зева за 3 года составил 11,7 (таблица 1).

Таблица 1 – Материалы и результаты бактериологических исследований дыхательной системы населения Щербактинского района в период с 2017 по 2019 гг.

	2017 год		2018 год		2019 год		Процент (+) проб за 2017-2019 гг
	Обследовано (чел)	Процент (+) проб	Обследовано (чел)	Процент (+) проб	Обследовано (чел)	Процент (+) проб	
Мазок из зева	92	13,03	89	14,6	91	7,7	11,7
Мазок из носа	26	23,08	27	14,8	23	21,7	18,4
Мокрота	43	53,8	42	58,9	46	28,2	45,8
Итого	161	24,8	158	25,9	160	15,6	22,1

При исследовании мазков из носа за три года было исследовано 72 человека, при этом в 2017 году положительный результат на патогенные микроорганизмы получен у 5 человек, отрицательный у 21. В 2018 году положительный результат показали 4 пробы, отрицательный 23, в 2019 году 5 проб с положительным и 18 проб с отрицательным результатом. Общий процент положительных проб при исследовании мазков из носа за 3 года составил 18,4 %.

Мокрота, как материал бактериологических исследований, в течение трёх лет был взят у 131 человека, при этом в 2017 году положительный результат был зарегистрирован у 23 человек, у 20 – отрицательный, в 2018 году положительный - 24, отрицательный – 18, в 2019 году положительный – 13, отрицательный – 33. Общий процент положительных проб на патогенные микроорганизмы за 3 года составил 45,8 %.

Результаты исследований по результатам всех трех проб в динамике по годам представлены следующими данными: В 2017 году общий процент положительных проб по результатам исследований мокроты, мазков из зева и носа составил 24,2 %, в 2018 году – 25,9 % и в 2019 году – 22,1 %.

За 2016-2019 годы в Щербактинском районе выявлено 125 случаев туберкулеза: за 2016 год выявлено 30 случаев заболевания, в 2017 году – 34, в 2018 году – 31, в 2019 году – 30.

Общее количество заболеваний органов дыхания населения Щербактинского района, включая коклюш, дифтерию, туберкулез и пневмонию в возрастном и половом аспекте, представлено в таблице 2.

Таблица 2 – Болезни органов дыхания населения Щербактинского района, вызванные патогенной микрофлорой в период 2017-2019 гг.

Год	Возраст								Всего
	0 - 14		15-18		18-60		60 и старше		
	муж	жен	муж	жен	муж	жен	муж	жен	
2017	1583	1524	156	161	538	1269	213	282	5726
2018	1054	968	141	153	1169	805	183	192	4665
2019	1944	975	124	128	447	1102	154	139	5013
Всего	4581	3467	421	442	2154	3176	550	613	15404

Обсуждение

В состав Щербактинского района входят 27 сельских и поселковых населённых пунктов, а также 11 сел, сельских и поселковых округов. Количественный состав населения составляет 19515 человек. Основная доля трудоспособного населения сосредоточена в организациях образования, сельскохозяйственных кооперативах, на предприятиях торговли и пищевой промышленности. Доля безработицы на фиксированном рынке труда составляет 1,6%. За последние три года государственная адресная социальная помощь на сумму 151,3 млн. тенге оказана 386 семьям (1862 человек). Тот факт, что значительная доля населения района имеет низкие доходы или находится за чертой бедности, негативно влияет на состояние их здоровья и, как правило, увеличивает риск инфекционных заболеваний. Риск связан с тем, что у данной категории отсутствуют средства для полноценного питания, влияющего на иммунитет, а также для профилактики инфекционных заболеваний – витаминизации, использования в пище биологически активных добавок, профилактического обследования и приобретения лекарственных препаратов.

Общее количество заболеваний органов дыхания населения Щербактинского района, вызванных патогенной микрофлорой, относительно стабильно, по отдельным показателям имеет тенденцию к уменьшению, однако, в возрастном и половом аспекте не равномерно. Основная доля заболеваний зарегистрирована у детей в возрасте до 14 лет, при этом динамика дыхательных инфекций у мальчиков скачкообразная, а у девочек идёт на незначительное снижение.

Юноши и девушки в возрасте 15-18 лет болеют гораздо меньше, чем остальные возрастные категории населения. Как у мужчин, так и у женщин в возрасте от 18 до 60 лет отмечается скачкообразная динамика заболеваний органов дыхания. Общая динамика заболеваний органов дыхания у населения Щербактинского района за 2017–2019 годы представлена на рисунке 1.

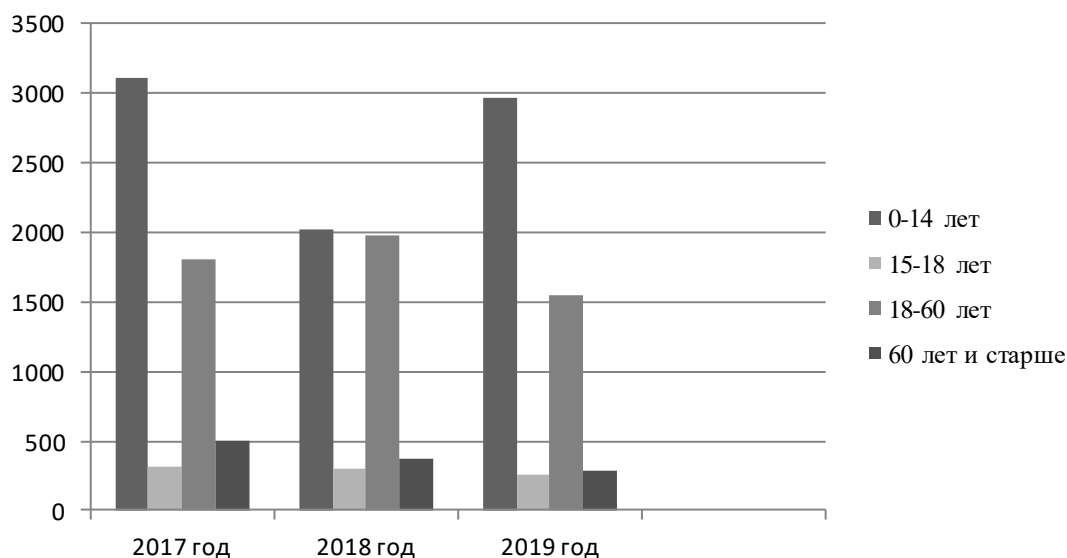

Рисунок 1 – Динамика заболеваний органов дыхания, вызванных патогенной микрофлорой в период 2017–2019 гг.

Несмотря на успехи в борьбе с туберкулезом, данное заболевание сохраняет свою актуальность как международная проблема здравоохранения. Учитывая социальный характер заболевания и

воздушно-капельный способ ее передачи, при подтверждении положительного результата на туберкулез в тот же день дезинфектор выезжал на очаг туберкулеза и проводил заключительную дезинфекцию с последующим контролем ее качества.

Наиболее восприимчивыми к туберкулезу являются лица, составляющие группу риска: люди, имеющие низкий социальный статус, не соблюдающие правила личной гигиены, а также пациенты, имеющие хронические легочные заболевания, онкобольные и ВИЧ-инфицированные. Особого внимания требуют лица, имеющие в семье больных туберкулезом, а также алкоголики и наркоманы.

Вторым тяжёлым заболеванием органов дыхания, вызываемых патогенными микроорганизмами, является пневмония. В Щербактинском районе в течение трёх лет число заболевших пневмонией составило 1022 человека, в том числе детей от 0 до 15 лет – 270 человек, подростков от 15 до 18 лет – 24, взрослых от 18 до 60 лет – 584, лиц пожилого возраста от 60 лет и старше – 144 человек (Таблица 3).

Таблица 3 – Заболевание пневмонией населения Щербактинского района в 2017-2019 гг.

Год	Возраст								Всего
	0-15		15-18		18-60		60 и старше		
	муж	жен	муж	жен	муж	жен	муж	жен	
2017	56	42	4	3	47	40	15	16	223
2018	50	37	3	4	82	97	50	8	331
2019	49	36	6	4	195	123	36	19	468
всего	155	115	13	11	324	260	101	43	1022

Приведенные данные свидетельствуют об общем росте заболеваемости пневмонией, особенно среди взрослого населения мужского пола в возрасте от 18 до 60 лет. По возрастному показателю пневмонией также больше болеют взрослые от 18 до 60 лет, менее подвержены данному заболеванию подростки с 15 до 18 лет (Рисунок 2).

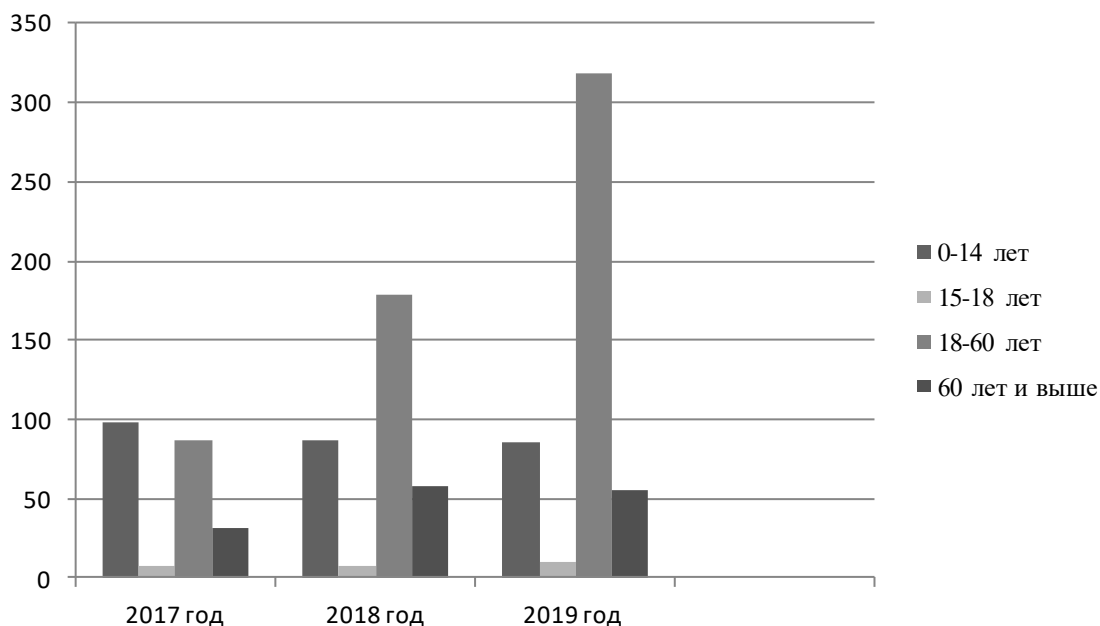

Рисунок 2 – Динамика заболевания пневмонией населения Щербактинского района в 2017-2019 гг.

Значительный рост больных легочными заболеваниями мужского пола связан с тяжелой работой на открытом воздухе в зимнее время, а также поздним обращением в медицинские организации.

Заключение

Методы бактериологических исследований заболеваний дыхательных путей, вызываемых патогенной микрофлорой, имеют большое значение для идентификации микроорганизмов и установления диагноза инфекционных заболеваний, определения физиологических свойств культуры и выбора химиотерапевтического препарата. В настоящее время не существует универсального метода для быстрого и качественного определения микроорганизмов, использование которого могло бы сэкономить расходный материал, используемый для проведения исследований и сократить время выдачи окончательного результата. Каждый метод подходит для определённого ряда микроорганизмов и не может быть использован для определения возбудителей других заболеваний. В широком спектре методов диагностики патогенных бактерий бактериологические методы являются менее точными по сравнению с методами иммуноферментного анализа и полимеразной цепной реакции. В то же время они с высокой точностью позволяют определить степень чувствительности выделенных штаммов бактерий к

группам антибиотиков, что важно для выбора антибактериального препарата и проведения эффективного лечения. Полученные данные о динамике заболеваний органов дыхания у населения Щербактинского района могут служить основой для разработки планов противоэпизоотических мероприятий и проведения санитарно-просветительской работы среди населения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Чучалин А.Г. Внебольничная пневмония у взрослых: практические рекомендации по диагностике, лечению и профилактике/ А.Г. Чучалин, А.И. Синкопальников, Р.С. Козлов. – Москва: Атмосфера, 2010. – 106 с.
- 2 Методические указания по проведению внутри лабораторного контроля качества исследований (измерений) в лабораториях Республики Казахстан от 15 мая 2018 года №59-ОД. – Астана, 2018.- 28 с.
- 3 Методические указания, бактериологическая и серологическая диагностика коклюша и паракклюша №10.05.041-02. – Астана, 2007. – 34 с.
- 4 Приказ Министра здравоохранения Республики Казахстан от 11 марта 1996 года №113 МЗ РК, приложение №5. Инструкция по бактериологической и серологической диагностике дифтерии [Электронный ресурс] // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». – Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V2400716742>.
- 5 Приказ и.о. Министра здравоохранения Республики Казахстан от 27 марта 2018 года № 126 Об утверждении Санитарных правил «Санитарно–эпидемиологические требования к организации и проведению санитарно–противоэпидемических, санитарно–профилактических мероприятий по предупреждению инфекционных заболеваний» [Электронный ресурс] // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». – Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/>.

REFERENCES

- 1 Chechalın, A.G., Sinkopalnikov, A.I., & Koslov, R.S. (2010). Vnebol'nichnaya pnevmoniya u vzroslykh: prakticheskiye rekomendatsii po diagnostike, lecheniyu i profilaktike [Community-acquired pneumonia in adults: practical recommendations for diagnosis, treatment and prevention]. Moscow: Atmosfera [in Russian].
- 2 Metodicheskiye ukazaniya po provedeniyu vnutri laboratornogo kontrolya kachestva issledovaniy (izmereniy) v laboratoriyakh Respubliki Kazakhstan ot 15 maya 2018 goda №59-OD. [Methodological instructions for conducting inside laboratory quality control of research (measurements) in laboratories of the Republic of Kazakhstan dated May 15, 2018 No. 59-OD]. Astana [in Russian].
- 3 Metodicheskiye ukazaniya, bakteriologicheskaya i serologicheskaya diagnostika koklyusha i parakoklyusha №10.05.041-02 (2007). [Methodical instructions, bacteriological and serological diagnostics of whooping cough and parapertussis No. 10.05.041-02]. Astana [in Russian].
- 4 Prikaz Ministra zdavookhraneniya Respubliki Kazakhstan ot 11 marta 1996 goda №113 MZ RK, prilozheniya №5. Instruksiya po bakteriologicheskoy i serologicheskoy diagnostike difterii [Order of the Minister of Health of the Republic of Kazakhstan dated March 11, 1996 No. 113 of the Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan, Appendix No. 5. Instructions for bacteriological and serological diagnostics of diphtheria]. adilet.zan.kz. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/> [in Russian].
- 5 Prikaz i.o. Ministra zdavookhraneniya Respubliki Kazakhstan ot 27 marta 2018 goda № 126 Ob utverzhdenii Sanitarnykh pravil «Sanitarno – epidemiologicheskkiye trebovaniya k organizatsii i provedeniyu sanitarno – protivoepidemicheskikh, sanitarno–profilakticheskikh meropriyatiy po preduprezhdeniyu u infektsionnykh zabolovaniy» [Order of the acting Minister of Health of the Republic of Kazakhstan dated March 27, 2018 No. 126 On the approval of the Sanitary Rules "Sanitary and Epidemiological Requirements for the Organization and Conduct of Sanitary and Antiepidemic, Sanitary and Preventive Measures to Prevent Infectious Diseases"]. adilet.zan.kz. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/> [in Russian].

Т.Б. Оспанова^{1*}, Л.С. Комардина²

¹ҚР ДСМ ТҚКСКБҚ «Ұлттық сараптама орталығы» ШЖҚ
РМК Павлодар облысының Шарбақты аудандық филиалы, Қазақстан

²Инновациялық Еуразия университеті, Қазақстан

Тыныс алу органдарының аурулары кезіндегі патогендік микрофлораны бактериологиялық зерттеу

Пульмонологиялық наукастарды микробиологиялық зерттеудің негізгі міндеті – терапияны анықтау және оның тиімділігін бақылау мақсатында созылмалы аурудың жедел және өршу этиологиясын анықтау болып табылады.

Микробиологиялық зерттеудің классикалық әдістері: биохимиялық, антигендік және басқа белгілермен анықталатын патогеннің таза өсіндісін бөлу. Мұндай зерттеулер көп сағылы, бастапқы

материалдың сапасына, оны тасымалдау мерзімі мен жағдайларына, зертханалық жабдыққа және зерттеу әдістемесін кемінде 3-5 күн ішінде нақты орындауға қатаң талаптар қояды. Бірқатар қоздырғыштардың (атипті жасушаішілік микрофлораның, анаэробты бактериялардың, туберкулез микобактерияларының) культураны бөліп алу арнайы құралдар мен жабдықтарды қолдана отырып, одан да ұзақ зерттеулерді қажет етеді.

Бұл мақалада 2017-2019 жылдардағы Павлодар облысы Шарбақты ауданы тұрғындарының тыныс алу органдарының аурулары кезіндегі патогенді микрофлораны бактериологиялық зерттеудің нәтижелері келтірілген, олар келесі реттілікті қамтиды: жергілікті және Грамм әдісі бойынша боялған жағындылардың микроскопиясы; қоздырғышты бөлу және сәйкестендіру үшін қоректік ортаға биологиялық материалды себу; бөлінген микроағзаның антибиотиктерге сезімталдығын анықтау; микробиологиялық текті антигендерді, сондай-ақ науқастың ағзасындағы оларға антиденелерді анықтауға бағытталған иммунологиялық (серологиялық) зерттеу әдістері.

Нормативтік құжаттардың талаптарына сәйкес бактериологиялық зерттеулер жүргізу емделушілерді оңтайлы емдеу үшін де, патогендік микрофлорадан туындаған тыныс алу жүйесі ауруларының пайда болуы мен таралуын барлау бойынша деректерді жинау және талдау үшін де қажетті сенімді және салыстырмалы нәтижелер алуға мүмкіндік беретіні көрсетілген.

Түйін сөздер: бактериологиялық зерттеулер, тыныс алу органдары, патогендік микроағзалар, ауру, туберкулез, пневмония.

T.B. Ospanova^{1*} L.S. Komardina²

¹ RSE on the REM «National Center of Expertise» of the Committee for Quality Control and Safety of Goods and Services, Kazakhstan

² Innovative University of Eurasia, Kazakhstan

Bacteriological studies of pathogenic microflora in respiratory diseases

The main task of microbiological study of pulmonary patients is to identify the etiology of acute and exacerbation of chronic disease in order to determine therapy and control its effectiveness.

Classical methods of microbiological research consist in isolating a pure culture of the causative agent of the disease with its identification by biochemical, antigenic and other characteristics. Such studies are multistage; they impose rather strict requirements on the quality of the source material, the timing and conditions of its transportation, laboratory equipment and the precise execution of the research methodology for at least 3-5 days. Isolation of the culture of a number of pathogens (atypical intracellular microflora, anaerobic bacteria, mycobacterium tuberculosis) requires even more lengthy studies using special media and equipment.

This article presents the results of a bacteriological study of pathogenic microflora in diseases of the respiratory system of the population of the Shcherbaktly district of Pavlodar region for 2017-2019, including the following sequence: microscopy of native and Gram stained smears; inoculation of biological material on nutrient media for isolation and identification of the pathogen; determination of the sensitivity of the isolated microorganism to antibiotics; immunological (serological) research methods aimed at determining antigens of microbiological origin, as well as antibodies to them in the patient's body.

It has been shown that conducting bacteriological studies in accordance with the requirements of regulatory documents allows obtaining reliable and comparable results necessary both for the optimal treatment of patients and for collecting and analyzing data on monitoring the emergence and spread of diseases of the respiratory system caused by pathogenic microflora.

Keywords: bacteriological studies, respiratory organs, pathogenic microorganisms, morbidity, tuberculosis, pneumonia.

Дата поступления рукописи в редакцию: 01.03.2021 г.

Мақала авторлары туралы ақпарат
Сведения об авторах статей
Information about authors of articles

Бейсембай А.Ж. – Е.А. Букетов атындағы Қарағанды университетінің 8D05108001 «Биология» докторанты, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы. **Бейсембай А.Ж.** – докторант специальности 8D05108001 «Биология», Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан. **Beisembay, A.** – doctoral student of 8D05108001 Biology, E.A. Buketov University of Karaganda, Karaganda c., Republic of Kazakhstan, e-mail: aigera9522@mail.ru.

Карабекова А.А. - техника ғылымдарының магистрі, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы. **Карабекова А.А.** – магистр технических наук, г. Павлодар, Республика Казахстан. **Karabekova, A.** – Master of Engineering sciences, Pavlodar c., Republic of Kazakhstan. E-mail: angelsmaycry2511@mail.ru.

Комардина Л.С. – биология ғылымдарының кандидаты, Инновациялық Еуразия университетінің профессоры, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы. **Комардина Л.С.** – кандидат биологических наук, профессор Инновационного Евразийского университета, г. Павлодар, Республика Казахстан. **Komardina, L.** - candidate of Biological Sciences, Professor of Innovative University of Eurasia, Pavlodar c., Republic of Kazakhstan. E-mail: komardina57@mail.ru.

Овсянникова В.А. – техника ғылымдарының кандидаты, Омбы гуманитарлық академиясының доценті, Омбы қаласы, Ресей. **Овсянникова В.А.** – кандидат технических наук, доцент Омской Гуманитарной Академии, г. Омск, Россия. **Ovsyannikova, V.** – candidate of Technical Sciences, Associate Professor of Omsk Academy Of The Humanities, Omsk c., Russia. E-mail: Ova26100@mail.ru.

Оразбекова А.А. – техника ғылымдарының магистрі, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы. **Оразбекова А.А.** – магистр технических наук, г. Павлодар, Республика Казахстан. **Orazbekova, A.** – master of Engineering sciences, Pavlodar c., Republic of Kazakhstan. E-mail: 87476581190@inbox.ru.

Оспанова А.К. – биология ғылымдарының кандидаты, профессор, Инновациялық Еуразия Университеті, Павлодар қаласы, Қазақстан Республикасы. **Оспанова А.К.** – кандидат биологических наук, профессор Инновационного Евразийского университета, г. Павлодар, Республика Казахстан. **Ospanova, A.** – candidate of biological sciences, professor, Innovative University of Eurasia, Pavlodar c., Republic of Kazakhstan, e-mail: ospain@mail.ru.

Оспанова Т.Б. – ҚР ДСМ ТҚКСКБК «Ұлттық сараптама орталығы» ШЖҚ РМК Павлодар облысының филиалы, Шарбақты аудандық бөлімінің басшысы, Шарбақты а., Қазақстан Республикасы. **Оспанова Т.Б.** – начальник Щербактинского районного отделения филиала РПП на ПХВ «Национальный центр экспертизы» Комитета контроля качества и безопасности товаров и услуг Министерства Здравоохранения РК по Павлодарской области, с. Шарбақты, Республика Казахстан. **Ospanova, T.** – head of the Shcherbakty district department of the branch of the RSE on the REM «National Center of Expertise» of the Committee for Quality Control and Safety of Goods and Services of the Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan in Pavlodar region, v. Sharbakty, Republic of Kazakhstan. E-mail: tolkyn_ospanova@mail.ru.

Свидерская Д.С. - техника ғылымдарының кандидаты, Инновациялық Еуразия университетінің доценті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы. **Свидерская Д.С.** – кандидат технических наук, доцент Инновационного Евразийского университета, г. Павлодар, Республика Казахстан. **Sviderskaya, D.** – candidate of Technical Sciences, Associate Professor of Innovative University of Eurasia, Pavlodar c., Republic of Kazakhstan. E-mail: sofilsev@rambler.ru.

Тулеубаева А.Т. – 7M05101 «Биология» мамандығының магистранты, Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы. **Тулеубаева А.Т.** – магистрант специальности 7M05101 «Биология», Инновационный Евразийский университет, г. Павлодар, Республика Казахстан. **Tuleubayeva, A.** – undergraduate student of specialty 7M05101 «Biology», Innovative University of Eurasia, Pavlodar c., Republic of Kazakhstan. e-mail: asikosha_97@mail.ru.

**«Инновациялық Еуразия университетінің хабаршысында»
жариялау үшін ғылыми мақаланы ресімдеуге қойылатын талаптар**

1. Сыртқы нормативтік құжаттар

МЕМСТ 7.5.-98 Стандарттау, метрология және сертификаттау жөніндегі Мемлекетаралық Кеңес қабылдаған «Журналдар, жинақтар, ақпараттық басылымдар. Жарияланатын материалдарды баспалық ресімдеу» (1998 жылғы 28 мамырдағы № 1:3-98 хаттама).

МЕМСТ 7.1.-2003 Стандарттау, метрология және сертификаттау жөніндегі Мемлекетаралық Кеңес қабылдаған «Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Жалпы талаптар және жасау ережелері» (2003 жылғы 2 шілдедегі № 12 хаттама).

МЕМСТ 2.105-95 «Мәтіндік құжаттарға қойылатын жалпы талаптар».

ҚР БҒМ 2016 жылғы 12 қаңтардағы № 20 «Ғылыми қызмет нәтижелерін жариялауға ұсынылатын басылымдар тізбесіне енгізу үшін ғылыми басылымдарға қойылатын талаптарды бекіту туралы» бұйрығы (ҚР БҒМ 2020 жылғы 30 сәуірдегі № 170 бұйрығы өзгертілді)

Бұл талаптар журналдың редакциялық алқасының 02.10.2020 ж. № 2 хаттамалық шешімімен бекітілді.

2. Техникалық сипаттағы жалпы талаптар

Формат: .doc (Microsoft Word),

Қаріп: Times New Roman.

Бағдарлау: Кітаби, А4, кестелерді, суреттерді қоса алғанда.

Кегль: 10 pt.

Жоларалық интервал: бір.

Жиектері: 2 см.

Абзацтың басындағы бос орын: 1,25 см.

Мақала мәтінін пішімдеу: тасымалдаусыз ені бойынша.

Бетті нөмірлеу: қажет емес.

Мақала редакциялық алқаға <http://vestnik.ineu.kz/> журнал сайтының электрондық жүйесі арқылы жіберіледі.

Ғылыми мақаланың үлгісімен журнал сайтында танысуға болады <http://vestnik.ineu.kz/>

3. Мақала түрлері

Ғылыми-теориялық мақала теориялық мәселелерге, **ғылыми-практикалық мақала** – эксперимент нәтижелерін талдауға, **шолу мақаласы** – әртүрлі көзқарастарды, гипотезаларды, ғылыми еңбектерді талдауға арналған.

4. Мақаланың алдыңғы бөлігі

Сол жақ бұрышта – **ӘОЖ**, қалың қаріппен ерекшеленеді, 10 кегльмен теріледі.

ӘОЖ online анықтаушысын қараңыз: <http://teacode.com/online/udc/>

ӘОЖ астында **МРНТИ** коды орналастырылады, ол қалың қаріппен ерекшеленеді, 10 кегль теріледі.

Рубрикаторды қараңыз <http://grnti.ru/>

Ортасында- **автордың (лардың) аты-жөні, тегі** үтір арқылы жол үсті индексі ретінде терілген сілтеме түріндегі реттік нөмірлері көрсетіле отырып келтіріледі; 10 кегльмен теріліп, жартылай қалың қаріппен белгіленеді. Бұдан әрі - жеке жолда 10-кегльмен автордың (лардың) жұмыс орны мен тұратын елінің толық атауы теріледі. Бірнеше автор болған жағдайда жұмыс орны реттік нөмірі бар тізім түрінде сілтемелер түрінде (8 кегльмен) авторлардың тізіміне сәйкес ретпен көрсетіледі. Бұдан әрі-жеке жолда автордың e-mail көрсетіледі: бірнеше автор болған жағдайда хат-хабар беруші автордың e-mail көрсетіледі. Беруші автор белгішемен белгіленеді *

Біржұмысорны бар авторларға жалпы реттік нөмір беріледі.

Кегльдің өлшемі – 10.

Мысал

ӘОЖ 371.3
МРНТИ 14.07.09

А.А. Ахметов^{1*}, Д.А. Иванов²

¹Инновациялық Еуразия университеті, Қазақстан

²Новосибирск мемлекеттік университеті, Ресей

(e-mail: akhmetov_77@mail.ru)

Мысал

Авторлардың жалпы жұмыс орны болған жағдайда:

А.А. Ахметов^{1*}, П.В. Данилов², А.П. Пак²

¹Инновациялық Еуразия университеті, Қазақстан

²Новосибирск мемлекеттік университеті, Ресей

*(e-mail: akhmetov_77@mail.ru)

5. Мақала тақырыбы

Кіші әріптермен, 10 кегльмен теріледі. Ол қалың қаріппен ерекшеленеді. Орналастырылады ортасында. Құрамында 10 сөзден артық емес.

Мысал

Қазақстан мен Ресейдегі мектеп білімін жаңғырту жолдары

6. Аңдатпа

Сол жақта **Аңдатпа** сөзі қалың қаріппен ерекшеленеді. Аңдатпа мәтіні 10 кегльмен теріледі. «Аңдатпа» сөзінен кейін нүкте қойылмайды. Аннотация көлемі 250-300 сөзден тұруы керек. Сөздерді санау үшін Word мәтіндік редакторына енгізілген функцияны пайдаланыңыз.

Аңдатпа құрылымға ие және негізгі проблема, Зерттеудің мақсаты мен әдістері, жалпыланған түрдегі нәтижелер, олардың маңыздылығын бағалау туралы қысқаша ақпаратты қамтиды. Аңдатпа құрылымдық бөліктері курсивпен көрсетіледі және ерекшеленеді.

Мысал:

Аңдатпа

Негізгі мәселе: Мәтінмәтін.

Мақсаты: Мәтінмәтін.

Әдістері: Мәтінмәтін.

Нәтижелері және олардың маңыздылығы: мәтінмәтін.

7. Аңдатпаға тірек сөздер

Аңдатпа бөлігі кілт сөздермен аяқталуы керек. Түйінді сөздер мақала мәтінінің пәндік аймағын анықтап, оны библиографиялық және толық мәтінді базаларда іздеуге ықпал етуі керек, мақаланың тақырыбына байланысты болуы керек.

«*Кілт сөздер*» тіркесі курсивпен, 10 кегль кіші әріптерімен теріледі. Сөздер курсивпен ерекшеленбейді, қос нүктемен бөлінеді, үтірмен жазылады. Екі сөзден тұратын 7-ден аспайтын кілт сөздерді және/немесе сөз тіркестерін қосу ұсынылады. Кілт сөздерді тізімдеу нүктемен аяқталады.

Мысал:

Кілт сөздер: сөз, сөз, сөз, сөз тіркесі.

8. Мақала мәтіні

Мақала мәтіні келесі бөлімдерді қамтуы тиіс:

Кіріспе (мәселенің сипаттамасы, оны зерттеу тарихы, өзектілігі, мақсаты).

Материалдар мен әдістер (техникалық және жаратылыстану-ғылыми бейіндердің баптарында осы бөлімде зерттеу әдіснамасы, нәтижелердің жаңғыртылуын қамтамасыз ететін әдістер сипатталады, зертханалық жабдықтар мен материалдардың шығу тегі көрсетіледі, басқа бағыттағы баптарда – зерттеудің нақты материалдары мен әдістері, оның ішінде авторлық әдістемелер көрсетіледі. Бұл бөлімде мақаланың тақырыбын зерттеу тарихы мен байланысты, тарих намалық шолу ұсынылуы мүмкін).

Нәтижелері (зерттеудің негізгі нәтижелері қорытындыланады).

Талқылау (тұжырымдама, дәлелдер, зерттеу логикасы, ғылыми полемика баяндалады).

Қорытынды (алынған тенденциялар жалпыланады, зерттеу нәтижелерінің практикалық мәні анықталады).

Қаржыландыру туралы ақпарат (болған жағдайда).

Құрылымдық бөліктердің атауы қалың қаріппен көрсетіледі. Нүкте қойылмайды. Құрылымдық бөліктің атауы «аңдатпаға» ұқсас бөлек жолды алады (6-тармақтағы мысалды қараңыз).

Мақала мәтінінің көлемі оның түріне байланысты анықталады (3 тармақты қараңыз): ғылыми-теориялық мақалалар үшін кемінде 4 бет, ғылыми-практикалық (эксперименттік) мақалалар үшін кемінде 8 бет, шолу мақалалар үшін кемінде 10 бет.

9. Кестелер, суреттер, мақала мәтінінің ішінде

Кестелер, формулалар, суреттер, схемалар «Мәтіндік құжаттарға қойылатын жалпы талаптар» МЕМСТ 2.105-95 сәйкес ресімделеді.

Мәтінге енгізілген математикалық формулалар, суреттер, схемалар қара-ақ нұсқада беріледі, яғни түстің орнына әр түрлі сызықшалау нұсқаларын қолдану қажет.

Суреттер нақты орындалған болуы керек, олардағы жазулар мүмкіндігінше сандық немесе әріптік белгілермен ауыстырылып, сурет астындағы қолтаңбада ашылуы керек. Суреттегі позициялар сағат тілімен орналастырылады.

Мақала мәтінінде ұсынылған суреттерге, кестелерге, схемаларға сілтемелер болуы керек.

Суреттер мен схемалар jpeg форматындағы жеке файлмен қоса беріледі.

14. Мақала авторлары туралы ақпарат

Екі тілді аннотациядан кейін орналастырылады. сол жағында 10 кегльдің кіші әріптермен **авторлар туралы мәліметтер** көрсетіледі: бұдан әрі автор (лар) туралы ақпарат қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде: жартылай қалың қаріппен **авторлардың аты-жөні, тегі** жазылады. Кәдімгі қаріппен - ғылыми немесе академиялық дәреже, атақ (болған жағдайда). Лауазымы, жұмыс орны. Қаласы. Ел. E-mail.

Мысал**Авторлар туралы мәліметтер:**

Ахметов А.А. – PhD, доценті Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы. **Ахметов А.А.** – PhD, доцент Инновационного Евразийского университета, г. Павлодар, Республика Казахстан. **Akhmetov, A.** – PhD, associate Professor of Innovative University of Eurasia, Pavlodar c., Republic of Kazakhstan. E-mail: akhmetov_77@mail.ru.

15. Қолжазбаның редакцияға келіп түскен күні

Шығарылымды қалыптастыру кезінде жауапты хатшы көрсетеді

***

Авторлар жарияланған мақалаларындағы келтірілген жадығаттар, деректер мен экономикалық-статистикалық ақпараттар, жалқы есімдер мен географиялық атаулар және басқа да мәліметтердің нақтылығы үшін жауапкершілікке тартылады. Редакция авторлардың көзқарасына нұқсан келтірмей, мақалаларды көпшілік талқысына ұсынып жариялай алады. Журналда жарияланған мақалаларды редакция келісімінсіз басуға рұқсат етілмейді. Материалдарды пайдаланғанда журналға сілтеме жасау қажет.

Требования к оформлению научной статьи для опубликования в «Вестнике Инновационного Евразийского университета»

1. Внешние нормативные документы

ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», принятых Межгосударственным Советом по стандартизации, метрологии и сертификации (протокол № 1:3-98 от 28 мая 1998 года).

ГОСТ 7.1.-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления», принятых Межгосударственным Советом по стандартизации, метрологии и сертификации (протокол № 12 от 2 июля 2003 г.)».

ГОСТ 2.105-95 «Общие требования к текстовым документам».

Приказ МОН РК от 12 января 2016 года № 20 «Об утверждении требований к научным изданиям для включения их в перечень изданий, рекомендуемых для публикации результатов научной деятельности» (с изм. приказ МОН РК от 30 апреля 2020 года № 170)

Данные требования утверждены протокольным решением редакционной коллегией журнала №2 от 02.10.2020г.

2. Общие требования технического характера

Формат: .doc (Microsoft Word),

Шрифт: Times New Roman.

Ориентация: Книжный, А4, включая таблицы, рисунки.

Кегль: 10 pt.

Межстрочный интервал: одинарный.

Поля: 2 см.

Отступ в начале абзацев: 1,25 см.

Форматирование текста статьи: по ширине без переносов.

Нумерация страниц: не требуется.

Статья направляется в редакционную коллегию через электронную систему сайта журнала <http://vestnik.ineu.kz/>

С образцом научной статьи можно ознакомиться на сайте журнала <http://vestnik.ineu.kz/>

3. Виды статей

Научно-теоретическая статья посвящена теоретическим вопросам, **научно-практическая статья** – анализу результатов эксперимента, **обзорная статья** – анализу различных точек зрения, гипотез, научных трудов.

4. Предстатейная часть

В левом углу – **УДК**, выделяется полужирным шрифтом, набирается 10 кеглем.

См. online определитель УДК: <http://teacode.com/online/udc/>

Под УДК размещается код **МРНТИ**, выделяется полужирным шрифтом, набирается 10 кеглем.

См. Рубрикатор <http://grnti.ru/>

По центру – **Инициалы, фамилия автора (-ов)** приводятся через запятую с указанием порядковых номеров в виде ссылки, набранной как надстрочный индекс; набираются 10 кеглем и выделяются полужирным шрифтом. Далее – на отдельной строке 10 кеглем набирается полное название места работы автора (ов) и страны проживания. При наличии нескольких авторов места работы указываются в виде списка с порядковыми номерами в виде ссылок (8 кегль) в последовательности, соответствующей списку авторов. Далее - на отдельной строке указывается e-mail автора: при наличии нескольких авторов указывается e-mail корреспондирующего автора. Корреспондирующий автор обозначается значком *

Авторам, имеющим одно и то же место работ, присваивается общий порядковый номер.

Размер кегля – 10.

Пример

УДК 371.3

МРНТИ 14.07.09

А.А. Ахметов^{1*}, Д.А. Иванов²

¹Инновационный Евразийский университет, Казахстан

²Новосибирский государственный университет, Россия

*(e-mail: akhmetov_77@mail.ru)

Пример*При наличии общего места работы авторов:***А.А. Ахметов^{1*}, П.В. Данилов², А.М. Пак²**¹Инновационный Евразийский университет, Казахстан²Новосибирский государственный университет, Россия

*(e-mail: akhmetov_77@mail.ru)

5. Заголовок статьи

Набирается строчными буквами, 10 кеглем. Выделяется полужирным шрифтом. Размещается по центру. Содержит не более 10 слов.

Пример**Пути модернизации школьного образования в Казахстане и России****6. Аннотация**

Слева полужирным шрифтом выделяется слово **Аннотация**. Текст аннотации набирается 10 кеглем. После слова «Аннотация» точка не ставится. Объем аннотации должен составлять 250-300 слов. Для подсчета слов воспользуйтесь функцией, встроенной в текстовый редактор Word.

Аннотация имеет структуру и содержит краткую информацию об основной проблеме, цели и методах исследования, результатах в обобщенном виде, оценку их значимости. Структурные части аннотации указываются и выделяются курсивом.

Пример:**Аннотация***Основная проблема:* Текст текст текст.*Цель:* Тексттексттекст.*Методы:* Тексттексттекст.*Результаты и их значимость:* Текст текст текст.**7. Ключевые слова к аннотации**

Аннотирующая часть должна завершаться ключевыми словами. Ключевые слова должны определять предметную область текста статьи, быть связаны с темой статьи, способствовать её поиску в библиографических и полнотекстовых базах.

Словосочетание «*Ключевые слова*» набираются курсивом, строчными буквами 10 кегля. Слова не выделяются курсивом, отделяются двоеточием, оформляются в строчку через запятую. Рекомендуется включать не более 7 ключевых слов и/или словосочетаний из двух слов. Перечисление ключевых слов завершается точкой.

Пример:*Ключевые слова:* слово, слово, слово, словосочетание.**8. Текст статьи**

Текст статьи должен включать следующие части:

Введение (дается характеристика проблемы, история её изучения, актуальность, цель).

Материалы и методы (в статьях технического и естественнонаучного профилей в этой части описывается методология исследования, методы, обеспечивающие воспроизводимость результатов, указывается происхождение лабораторного оборудования и материалов, в статьях другой направленности – фактический материал и методы исследования, в том числе авторские методики. В этой части может быть представлен историографический обзор, связанный с историей изучения темы статьи).

Результаты (резюмируются основные результаты исследования).**Обсуждение** (излагается концепция, аргументы, логика исследования, научная полемика).

Заключение (обобщаются полученные тенденции, определяется практическая ценность результатов исследования).

Информация о финансировании (при наличии).

Название структурных частей выделяется полужирным шрифтом. Точка не ставится. Название структурной части занимает отдельную строчку по аналогии с «Аннотацией» (см. пример к пункту 6).

Объем текста статьи определяется в зависимости от её вида (см. пункт 3): не менее 4 страниц для научно-теоретических статей, не менее 8 страниц для научно-практических (экспериментальных) статей, не менее 10 страниц для обзорных статей.

9. Таблицы, рисунки, внутри текста статьи

Таблицы, формулы, рисунки, схемы оформляются в соответствии с ГОСТ 2.105-95 «Общие требования к текстовым документам».

Математические формулы, рисунки, схемы, встроенные в текст, приводятся в черно-белом исполнении, т.е. вместо цвета необходимо использовать различные варианты штриховки.

Рисунки следует представлять четко выполненными, надписи на них, по возможности, необходимо заменить цифровыми или буквенными обозначениями с раскрытием в подрисуночной подписи. Позиции на рисунке располагаются по часовой стрелке.

В тексте статьи обязательно должны быть ссылки на представленные рисунки, таблицы, схемы. Рисунки и схемы прилагаются также отдельным файлом в формате jpeg.

Пример:

См. в Образце статьи, который прилагается к настоящим требованиям.

10. Внутренние ссылки на источники

Ссылки на источники в тексте приводятся в квадратных скобках [ ], при первом упоминании – указывается номер, **например**, [1], при повторном – номер, запятая, страница, **например**, [1; 5].

11. Список использованных источников

Словосочетание «СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ» набирается 10 кеглем полужирным шрифтом прописными буквами и размещается по центру.

Описание источников осуществляется в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Источники приводятся на языке оригинала публикации, на которую ссылается автор.

Источники нумеруются. После порядкового номера точка **не ставится**.

Примеры библиографического описание см. в Правилах транслитерации (левая колонка):

Особые рекомендации:

- *Не включайте в Список использованных источников программные документы: в тексте статьи укажите название и год обнародования, используя круглые скобки или вводные конструкции типа: «Как указано в Послании, Государственной программе, Программе развития ... от .... года».*

- *Стремитесь, по возможности, включить ссылки на публикации казахстанских исследователей и научные издания.*

- *Не допускайте «пустых» ссылок на источники без автора и академической репутации.*

- *Адаптируйте библиографическое описание иностранных источников с учетом схемы, предусмотренной стандартом РК (см. пункт 1).*

Пример

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Омаров А.Д. Основы маркетинга: учеб. пос. – Алматы: Изд-во КазНУ, 2019. – 100 с.

12. Reference

Размещается после СПИСКА ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ.

Слово **REFERENCE** набирается 10 кеглем полужирными заглавными буквами и размещается по центру.

Источники приводятся в латинском алфавите с учетом Правил транслитерации (правая колонка)

Для источников на английском языке транслитерация не требуется. Такие источники переносятся в REFERENCE из СПИСКА ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ.

Пример

REFERENCE

1 Omarov, A. (2019). *Osnovy marketinga* [Principles of marketing]. Almaty: Izd. KazNU [in Russian].

Слово [in Russian] означает, что данный источник написан на русском языке. Источники на казахском языке отмечаются как [in Kazakh].

13. Аннотация на двух языках, отличных от языка статьи

Размещается после REFERENCE на двух языках, отличных от языка статьи (казахском / русском / английском).

Инициалы, фамилия авторов, места работы и страна проживания оформляются по аналогии с основной **Аннотацией** (см. пункт 6). Не требуется указывать e-mail авторов.

Затем по центру 10 кеглем строчным полужирными буквами указывается название статьи. После следует аннотация и ключевые слова к ней. Словосочетание «Ключевые слова» не выделяются курсивом.

Пример**А.А. Ахметов^{1*}, Д.А. Иванов²**¹Название места работы, Страна²Название места работы, Страна**Название статьи**Тексттексттекст тексттексттекст тексттексттекст тексттексттекст тексттексттекст тексттексттекст
тексттексттексттексттекст.

Ключевые слова: слово, слово, слово, словосочетание.

14. Сведения об авторах статей. Мақала авторлары туралы ақпарат. Information about authors of articles

Размещается после двуязычных аннотаций. Слева 10 кеглем строчными буквами указывается **Сведения об авторах:** далее следует информация об авторе (ах) на казахском, русском, английском языках: полужирным шрифтом набираются **Фамилия, Инициалы** авторов. Обычным шрифтом – ученая или академическая степень, звание (при наличии). Должность, место работы. Город. Страна. E-mail.

Пример**Сведения об авторах:**

Ахметов А.А. – PhD, доценті Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы. **Ахметов А.А.** – PhD, доцент Инновационного Евразийского университета, г. Павлодар, Республика Казахстан. **Akhmetov, A.** – PhD, associate Professor of Innovative University of Eurasia, Pavlodar c., Republic of Kazakhstan. E-mail: akhmetov_77@mail.ru

15. Дата поступления рукописи в редакцию

Указывает ответственный секретарь при формировании выпуска

***

Авторы опубликованных материалов несут ответственность за подбор и точность приведенных фактов, цитат, экономико-статистических данных, собственных имен, географических названий и прочих сведений. Редакция может публиковать статьи в порядке обсуждения, не разделяя точку зрения автора. Запрещается перепечатка статей без согласия редакции. При использовании материалов ссылка на журнал обязательна.

**Requirements for the design of a scientific article for publication in the
«Bulletin of the Innovative University of Eurasia»**

1. External regulations

GOST 7.5.-98 «Magazines, collections, information publications. Publishing design of published materials "adopted by the Interstate Council for Standardization, Metrology and Certification (Minutes No. 1: 3-98 of May 28, 1998).

GOST 7.1.-2003 « Bibliographic record. Bibliographic description. General requirements and rules for drafting", adopted by the Interstate Council for Standardization, Metrology and Certification (Minutes No. 12 of July 2, 2003 No.) ».

GOST 2.105-95 «General requirements for text documents».

Order of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated January 12, 2016 No. 20 "On approval of requirements for scientific publications for their inclusion in the list of publications recommended for publication of the results of scientific activity» (with rev. order of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated April 30, 2020 No. 170)

These requirements were approved by the Protocol decision of the editorial Board of the journal No. 2 dated 2020/10/02.

2. General technical requirements

Format: .doc (Microsoft Word),

Font: Times New Roman.

Orientation: Portrait, A4, including tables and pictures.

Point size: 10 pt.

Line-spacing: single.

Fields: 2 cm.

Paragraph indent: 1,25 cm.

Formatting article text: breadthwise without hyphenation.

Page numbering: not required.

The article is sent to the editorial board through the electronic system of the journal website <http://vestnik.ineu.kz/>

A sample of the scientific article can be found on the journal's website <http://vestnik.ineu.kz/>

3. Types of articles

The scientific and theoretical article is devoted to theoretical issues, **the scientific and practical article** is devoted to the analysis of the experimental results, **the review article** is devoted to the analysis of various points of view, hypotheses, scientific works.

4. Pre-article part

In the left corner – **UDC**, highlighted in bold, typed in 10 point type.

See determinant online UDC: <http://teacode.com/online/udc/>

Under UDC **MPHTI** code is posted, highlighted in bold, typed in 10 point type.

See Rubricator <http://grnti.ru/>

In the center there are **Initials, surname of author (-s)** separated by commas with indication of serial numbers in the form of a link, typed as a superscript; are typed in 10 point size and in bold. Further, on a separate line in 10 point size, the full name of the author's place of work and country of residence is typed. If there are several authors, the places of work are indicated in the form of a list with serial numbers in the form of links (8 point size) in the sequence corresponding to the list of authors. Further, the e-mail of the author is indicated on a separate line: if there are several authors, the e-mail of the corresponding author is indicated. Corresponding author is indicated by the icon *

Authors who have the same place of work are assigned a common serial number.

Point size – 10.

Example

UDC 371.3

MPHTI 14.07.09

A.A. Akhmetova^{1*}, D.A. Ivanov²

¹Innovative University of Eurasia, Kazakhstan

²Novosibirsk State University, Russia

*(e-mail: akhmetov_77@mail.ru)

Example

If there is a common place of work of the authors:

A.A. Akhmetova^{1*}, P.V. Danilov², A.P. Pask²

¹Innovative University of Eurasia, Kazakhstan

²Novosibirsk State University, Russia

*(e-mail: akhmetov_77@mail.ru)

5. Article title

It is typed in lowercase letters, 10 point size; highlighted in bold; placed in the center; contains no more than 10 words.

Example

Ways to modernize school education in Kazakhstan and Russia

6. Abstract

On the left, the word **Abstract** is highlighted in bold. The abstract text is typed in 10 point size. There is no full stop after the word "Abstract". The abstract should be 250-300 words long. Use the built-in feature in Word to count words.

The abstract has a structure and contains brief information about the main problem, the purpose and methods of research, the results in a generalized form, an assessment of their significance. The structural parts of the abstract are indicated and in italics.

Example:**Abstract**

Main problem: Texttexttext.

Purpose: Texttexttext.

Methods: Texttexttext.

Results and their significance: Texttexttext.

7. Keywords for annotation

The abstract part must end with keywords. Keywords should define the subject area of the text of the article, facilitate its search in bibliographic and full-text databases and should be related to the topic of the article.

Collocation «*Keywords*» are typed in italics, in lowercase 10 point size. Words are not italicized, separated by a colon, drawn in a line separated by commas. It is recommended to include no more than 7 keywords and / or two-word phrases. The list of keywords ends with a dot.

Example:

Keywords: word, word, word, collocation.

8. Text of the article

The text of the article should include the following parts:

Introduction (a description of the problem, the history of its study, relevance, purpose is given).

Materials and methods (in articles of technical and natural science profiles, this part describes the research methodology, methods that ensure the reproducibility of the results, indicates the origin of laboratory equipment and materials, in articles of a different focus - factual material and research methods, including the author's methods. This part can provide a historiography overview related to the history of studying the topic of the article).

Results (the main findings of the study summarizes).

Discussion (the concept, arguments, logic of research, scientific controversy outlines).

Conclusion (the trends obtained are summarized, the practical value of the research results is determined).

Funding information (if any).

The names of the structural parts are in bold. The point is not put. The name of the structural part occupies a separate line by analogy with the "Abstract" (see the example for paragraph 6).

The volume of the text of the article is determined depending on its type (see paragraph 3): at least 4 pages for scientific and theoretical articles, at least 8 pages for scientific and practical (experimental) articles, at least 10 pages for review articles.

9. Tables and figures inside the text of the article

Tables, formulas, figures, diagrams are drawn up in accordance with GOST 2.105-95 "General requirements for text documents».

Mathematical formulas, figures, diagrams embedded in the text are given in black and white, i.e. instead of color, you must use different shading options.

14. Information about authors of articles

Placed after bilingual annotations. On the left, 10 point size in lowercase letters indicates Information about the authors: then follows information about the author (s) in Kazakh, Russian, English: the Surname, Initials of the authors are typed in bold. Regular type - scientific or academic degree, title (if any). Position, place of work. City. Country. E-mail.

Example**Information about authors:**

Ахметов А.А. – PhD, доценті Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы. **Ахметов А.А.** – PhD, доцент Инновационного Евразийского университета, г. Павлодар, Республика Казахстан. **Akhmetov, A.** – PhD, associate Professor of Innovative University of Eurasia, Pavlodar c., Republic of Kazakhstan. E-mail: akhmetov_77@mail.ru.

15. Date of receipt of the manuscript to the editor

Indicates the executive secretary when forming the issue

***

Authors of published materials are responsible for the selection and accuracy of the facts, quotes, economic and statistical data, proper names, geographical names and other information. The editors can publish articles in discussion order, without sharing the views of the author. Reprinting of articles without the consent of the publisher is prohibited. Using materials reference to the journal is required.

****

Техникалық хатшы:
А.П. Абраменко
Шығарылымға жауапты:
Д.Ю. Романов

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЕУАЗИЯ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ISSN (Print) 2709-3077
ISSN (Online) 2709-3085

2007 жылғы 10 қазандағы № 8712-Ж тіркеу куәлігі
Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігімен берілген
Теруге 18.03.2021 жылы берілді. Басуға 27.03.2021 жылы қол қойылды
Көлемі 60 x 84 1/8. Қағаз түрі: кітап, журналға арналған. 17,25 баспа парақ Тапсырыс № 37. Таралымы 500 дана
Инновациялық Еуразия университетінің баспаханасында басылған
Мекен-жайымыз: 140003, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.,
М. Горький к-сі, 102/4, Инновациялық Еуразия университеті, тел. +7 (7182) 67-35-35
E-mail: journal@ineu.kz

© «Инновациялық Еуразия университеті» ЖШС, 2021

Технический секретарь:
Абраменко А.П.
Ответственный за выпуск:
Романов Д.Ю.

ВЕСТНИК ИННОВАЦИОННОГО ЕВРАЗИЙСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

ISSN (Print) 2709-3077
ISSN (Online) 2709-3085

Регистрационное свидетельство № 8712-Ж от 10 октября 2007 г. выдано Министерством культуры и информации
Республики Казахстан
Сдано в набор 18.03.2021 г. Подписано в печать 27.03.2021 г.
Формат 60x84 1/8. Бумага книжно-журнальная. Усл. печ. лист. 17,25
Заказ № 37. Тираж 500 экз.
Отпечатано в типографии
Инновационного Евразийского университета
Адрес редакции: 140003, Республика Казахстан, г. Павлодар,
ул. М. Горького, 102/4, Инновационный Евразийский университет, тел. +7 (7182) 67-35-35
E-mail: journal@ineu.kz

© ТОО «Инновационный Евразийский университет», 2021

Technical Secretary:
Abramenko A.P.
Responsible for release:
Romanov D.Y.

BULLETIN OF INNOVATIVE UNIVERSITY OF EURASIA

ISSN (Print) 2709-3077
ISSN (Online) 2709-3085

Registration certificate No. 8712-M of October 10, 2007 issued by the Ministry of Culture and Information of the Republic
Submitted for layout March 18.03.2021. Signed for publication March 27.03.2021
Format 60x84 1/8. Book and magazine paper. Conv. oven sheet. 17,25
Order No. 37. Circulation 500 copies.
Printed in the printing house of the
Innovative University of Eurasia
Editorial office address: 140003, Republic of Kazakhstan, Pavlodar,
M.Gorky st., 102/4, Innovative University of Eurasia, tel. +7 (7182) 67-35-35
E-mail: journal@ineu.kz

© «Innovative University of Eurasia» LLP, 2021